

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ
ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІ**

**«ХІ студенттердің ғылым аптылығы» арналған
ғылыми-практикалық конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
научно-практической конференции, проводимой в рамках
«ХІ Недели науки студентов»**

II том

Көкшетау - 2019

УДК 378.4
ББК 74.58
Н 42

**Н 42   Материалы студенческой научно-практической конференции, проводимой
в рамках «XI Недели науки студентов» – Кокшетау, 2019.- 174 с.**

ISBN 978-601-261-437-4

Осы басылымға XI студенттердің ғылым аптылығы» арналған ғылыми-практикалық конференцияның материалдары енген. Материалдар ғылымның түрлі салаларындағы мәселелерді қамтиды студенттерге арналады.

В настоящее издание вошли материалы научно-практической конференции, проводимой в рамках «XI Недели науки студентов». Материалы отражают проблемы различных отраслей науки и предназначены для широкого круга студентов.

УДК 378.4
ББК 74.58

Редколлегия:

Председатель: Жаркинбеков Т.Н. – проректор Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова, к.г.-м.н.

Члены редакционной коллегии: Шапауов А.К. к.филол.н., профессор; Абсалямов Х.К. к.т.н.; Искаков А.Ж., д.э.н., доцент; Муратбекова С.К., д.м.н., профессор; Бексеитова А.Т. к.и.н, и.о.профессора; Хамитова А.С. к.х.н., и.о. профессора; Исмагулова А.Е. к.фил.н., Макенова Л.Ш. руководитель РИО.

ISBN 978-601-261-439-8 (2)
ISBN 978-601-261-437-4

©Кокшетауский государственный
университет им.Ш.Уалиханова, 2019

ФИЛОЛОГИЯ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКА ФАКУЛЬТЕТІ
ФАКУЛЬТЕТ ФИЛОЛОГИИ И ПЕДАГОГИКИ

«Қазақ тілі» секциясы
Секция «Казахский язык»

МЕДИЦИНАДАҒЫ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖҮЙЕСІ

Бекгулыева Л.А.

Ғылыми жетекші: Исина.А.О., қазақ филологиясың магистрі, аға оқытушы
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.
Lazzat.allaberdi@gmail.com

Сонғы жылдары елімізде интернет желілерінің әлеуеті артып келеді. Осы арқылы халыққа көптеген қызмет түрі қол жетімді бола бастады. Тұңғыш Президентіміз Н.Ә.Назарбаевтың тапсырмасына сәйкес, денсаулық саласын цифрландыру арқылы медициналық көмектің қол жетімділігі тиімді бола бастады. Осыған байланысты Қазақстанның барлық медициналық мекемелерінде “DamuMed” бағдарламасы жүйелі түрде жұмыс жасауда.

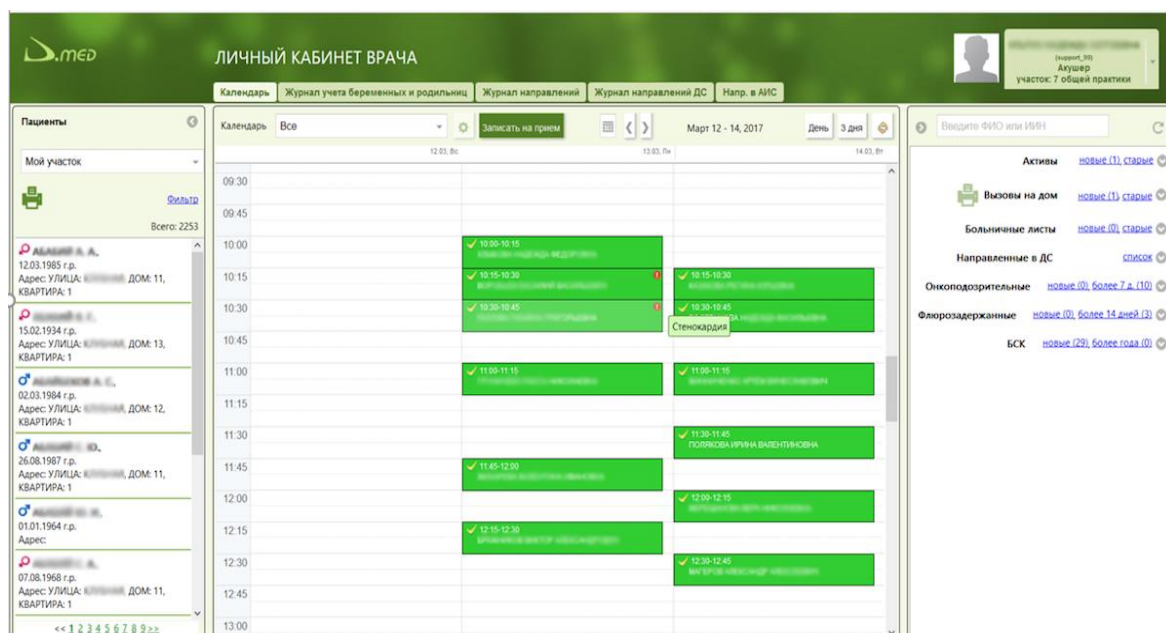
“DamuMed” бағдарламасы «Damu» ақпараттық технологиялар орталығы әзірлеген 100% қазақстандық IT денсаулық сақтау жүйесі. Бұл жүйе еліміздің медицина қоғамдастығының тілектеріне қол жеткізілген және бейімделген. DamuMed бағдарламасы Қазақстан Республикасы Денсаулықты сақтау министрлігінің барлық порталдарымен интеграциялануға мүмкіндік беретін Қазақстан Республикасының ақпараттық қауіпсіздік стандарттарына сәйкес сертификацияланған бағдарлама. Бұл жүйе нақты медициналық ұйымдардың амбулаторлық карта, медициналық тарих, электронды кезек және тағы басқа осы сияқты стандартты емес функциялардың негізінде автоматтандыруды ғана емес, ал мемлекеттегі барлық клиника және ауруханалар арасындағы процесстер: емханалар мен жедел жәрдем, бастапқы жергілікті қызмет және онкология, кардиология секілді жалпы желілік денсаулық сақтау ұйымдары мен мамандандырылған қызметтер арасында консультативтік-диагностикалық көмек көрсету арқылы автоматтандыруды ұйымдастырады [1; 54].

Бұл бағдарлама пациенттің дәрігерге өзін-өзі жазу терминалдары арқылы немесе онлайн режимінде емделуге ыңғайлы уақытта келуге мүмкіндік береді. Одан басқа электронды тіркеу клиникадағы пациенттердің бағытын оңтайландыруға мүмкіндік береді, медициналық қызметкерлерді күнделікті әрекеттерден тазартады, себебі бұрын медициналық қызметкерлер көптеген журналдармен жұмыс істейтін. Ал қазір бағдарлама жәрдемінде бір-екі минуттың ішінде пациент туралы ақпаратты көріп, оны жазып, ақпараттың қысқаша және нақты түсіндірілуіне мүмкіндік берді. Диагностикалық зерттеулерге оперативті қолжетімділік нәтижесінде уақытты, медициналық мекемелердің бюджетін үнемдеу – бұл тек жүйенің мүмкіндіктерінің аз бөлігі. Осы бағдарламаны пайдаланып дәрігерлер науқастың кез келген кеңестерден, кез келген сауалнамалардан, науқастың қай жерде жүргені туралы ақпарат болады, яғни, бұл формат әрдайым қолға түседі және оны талдай алады, сәйкесінше ештеңе жоғалмайды, жазба құжаттарды толтырмайды. Бұл өте ыңғайлы, себебі бұл уақытты азайтады және сәйкесінше дәрігерлер құжаттарды толтырудан гөрі науқасты қарап тексеруге көп уақытын бөледі [2; 67].

Электронды тізілім, жеке дәрігердің кабинеті, өзін-өзі жазу терминалы, флюороотека, пациенттің жеке кабинеті, ситуациялық орталық, стационар, электронды кезек – бұлар DamuMed медициналық жүйенің компоненттері.

Дәрігердің жеке кабинеті

Бұл бөлімде дәрігердің алдағы және аяқталған жұмыстары туралы; науқастардың онко және туберкулезге күдікті маркерлері, аурудың күрделілігі, жыл сайын жоспарланған медициналық тексерілімдер; емдік-профилактикалық шаралары және әр науқастың медициналық тарихы туралы мәліметтерді табуға болады [3; 12].

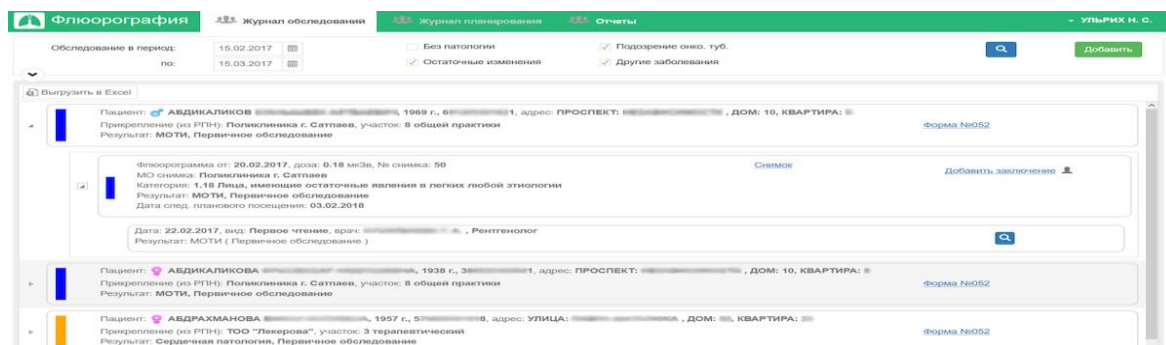

Пациенттің жеке кабинеті

Бұл бөлімде пациенттер дәрігердің қабылдауына жазылуына, дәрігерді үйге шақыруға, өз денсаулығын қадағалауға болады. Және пациенттер өз жеке медициналық мұрағатына қол жеткізе алады.

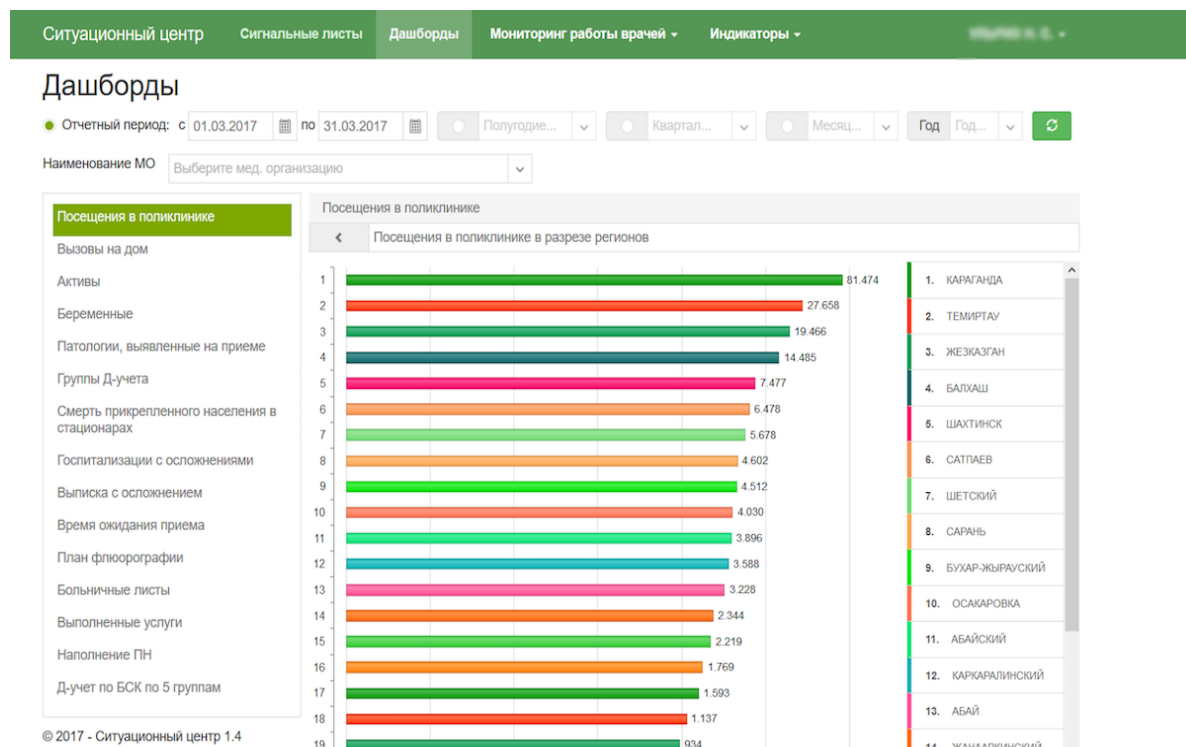
Флюороотекалық орталық

Бұл аймақтағы немесе мемлекеттегі ісік және туберкулез ауруларымен ауыратын пациенттерді есепке алу және бақылаудың бірегей алаңы. Барлық медициналық орталықтардың флюорографтарынан алынған ақпарат өңдеу және талдау жүргізілетін бір орталыққа, яғни бағдарламаның флюороотекалық орталығына енеді. Флюороотека флюора мұрағатын жасауға мүмкіндік береді және 052 электрондық формасы жасайды. (052 форма – профилактикалық медициналық тексеруден өту). Осы форма арқылы қай пациентті осы айда флюорография тексерілісінен өтуге шақыру керектігін және қай пациенттердің дербез тексерілуін анықтауға болады.

Ситуациялық орталық модулі

Бұл модуль аймақтық және республикалық медициналық мекемелердің басшыларына арналған. Мұнда қай дәрігер қанша адам қабылдады, клиниканың немесе дәрігердің жүктемесі қандай, қызметтің тиімділігі, бір адамға жұмсалатын бюджет шығыстары, дәрі-дәрмектерді шығару және есепке алу тағы басқа мәліметтерді білуге болады.

DamuMed бағдарламасының медицина саласына тигізер тиімді тұстары өте көп.

DamuMed бағдарламасы Қарағанды облысындағы тоқсаннан астам медициналық ұйымдарда, оның ішінде жеке меншік медициналық ұйымдарда сынақтан өткізілді және көптеген дәрігерлердің мақұлдауын алды. Қазіргі уақытта Ақмола облысының барлық медициналық ұйымдардарында да жұмыс істейді.

Міне, экономиканы жаппай цифрландыру тұтас саланың жойылуына, жаңа саланың пайда болуына алып келді.

Болашақ маман ретінде елімнің әр азаматы үшін бұдан тиімді жағдай жасағым келеді. Уақыт талабын қабыл алып, елімізді одан әрі жанғыру міндеттерімізді жүрегімізбен атқарып, бірегей тарихи мүмкіндікті халқымыз пайдаланып, мендей жас мамандар білім алып, мол тәжірибе жинап, медицинасы одан әрі дамыған мемлекетке айналдыруға өз үлесімізді қосайық!

Әдебиеттер:

1. <https://turkystan.kz/article/65275-tsifrly-aza-stan-densauly-salasyna-tiimdi-zh-je>
2. «DamuMed» телефонға арналған бағдарламасы
3. «Литер» баспа сөз газетасы, статья «Цифровизация здравоохранения – серьезный вызов современности».

ДӘРІГЕР ЖӘНЕ НАУҚАС: БЕЙВЕРБАЛДЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС

Жандарбек Б.Ж.

Ғылыми жетекшісі: Исакова Г.Ж., педагогика және психология магистрі, аға оқытушы
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.
beko91m@gmail.com

Паралингвистика грекше «para» – жанында, маңында және «linguistics» – лингвистика сөздерінің қосындысы болып табылады. Паралингвистика тіл және коммуникацияда әртүрлі бейвербалды аспектілерді зерттейді, мысалы, эмоцияларды, интонацияны, психофизиологиялық ахуалды, әсіресе диктордың дауысының параметрлерін және сөйлеу ерекшеліктеріне мән берді. Қазіргі паралингвистика сөйлемнің мазмұнына емес, оның қалай дауыстап айтылатынына назар қояды. Паралингвистиканы экстралингвистикадан ажырата білу керек. Экстралингвистикаға сөйлемге қатысы жоқ акустикалық құбылыстарды жатқызады: жөтелу, күлу, жылау, ауыр күрсіну, кекештену және басқа да индивидуалды сөйлеу ерекшеліктері.

«...басқа да терапевтік құрал сияқты, дәрігердің сөзі тек жағымды емес, сонымен қатар науқасқа жағымсыз әсер ету мүмкін, әрі жағымсыз әсер дәрігердің еркінсіз және оның ізгі ниетіне қарамастан, дәрігердің басқа да терапиялық әдістерді қолданғанда да болып тұрады. Сондықтан, жағымды психотерапиямен қатар, біршама ауру тудыратын ауытқудың барысы мен соңында... дәрігердің тұлғасы ғана емес, аурудың психогенезінде еріксіз тікелей қатысып, жағымсыз психотерапия дамуы мүмкін» [1; 446.].

Тұлғааралық қарым-қатынас жүйесінде адамның психикалық күйімен байланысып, адамның көңіл-күйін білдіретін бейвербалды коммуникацияның орны өте үлкен. Қарым-қатынас орнатылу кезінде бейвербалды қылық арқылы адамның жеке психологиялық және әлеуметтік психологиялық көрсеткіштерін аңғаруға болады. Бейвербалды қылық негізінде тұлғаның ішкі жан дүниесі ашылады, қарым-қатынастың психикалық мазмұны және бірлескен әрекеттің қалыптасуы жүзеге асырылады. Таза фактілермен сөйлейтін вербалды коммуникацияға қарағанда, бейвербалды тіл қарым-қатынас құрып жатқан серіктесіне қатысты не ойлатынын, не сезетінін көрсетеді.

Сөйлеудің бейвербалды сүйемелдеуіне назар көп бөлінеді. А.Мейерабианның зерттеулері бойынша адамның күнделікті коммуникация әрекетінде сөйлеу 7%, дыбыс және интонациялар 38%, сөйлемсіз қарым-қатынас 55% құрайды екен.

Тұлғаның бейвербалды қылығы көп функционалды:

- қарым-қатынас құрған серіктестің кейіпін құрайды;
- олардың бір-бірімен құрған қарым-қатынасын көрсетеді;
- тұлғаның өзекті психикалық күйінің көрсеткіші болып табылады;
- сөзді толықтырады, сөздің орнын басады, коммуникация құрған серіктестердің эмоционалды күйлерін көрсетеді;
- сөздің эмоционалды реңкін күшейтеді;
- әңгімелесушілер арасындағы психологиялық жақындықтың қолайлы деңгейін ұстап тұрады;
- статус-рөлдік қарым қатынастың көрсеткіші ретінде қолданылады.

Сананың қатысуынсыз іске асатын бейвербалды амалдар дербестік көрсетіп, бірде вербалды ақпаратқа сәйкес келсе, бірде оған тіпті қарсы келу мүмкін. Атап айтсақ, бір жағдайда вербалды ақпарат пен бейвербалды ақпарат сәйкес келсе, бірде сәйкес келмеуі мүмкін. Қарым-қатынас жасау кезінде сөзімізбен қатар, бейвербалды көрінісіміз бір-біріне сәйкес келуі керек. Қылық пен сөздің мазмұнының бір-біріне қайшы келуі өтіріктің белгісі болып келеді. Мысалы, адам әлдекімге «Мен сені көруге қуаныштымын!» деп айта тұра жабық дене қалпын қабылдаса, қолын аузына немесе мұрнына жақындатса, оның қуанышы

шындыққа ұласпайтын сияқты болып көрінеді, себебі бейвербалды амалдар вербалды коммуникацияға қарағанда 5 есе артық ақпарат береді екен, ал егер бұл амалдар сәйкес келмесе, адамдар бейвербалды ақпаратқа жүгінгенді жөн көреді екен.

Бейвербалды ақпарат амалдарының төмендегідей жіктеледі:

1) Визуалды амалдар: кенесика-қол, аяқ, бас сермеуі; көзбен түйісу; мимика; дене тұрысы (пантомимика); тері реакциялары (қызару, терлеу); дистанция (әңгімелесуші дейінгі шақырым, жеке кеңістік).

2) Акустикалық қарым-қатынас амалдары: паралингвистикалық, яғни сөзге байланысты (дауыс ырғағы, дыбыс ырғағы, дыбыс үні, тілдік үзіліс және т.б.); экстралингвистикалық, яғни сөзге байланысты емес (күлкі, жылау, жөтел, ауыр күрсіну, кекештеу және т.б.).

3) Тактильді-кинестезиялық (теріге жанасумен байланысты) ақпарат амалдары оған: физикалық әсер (зағип адамдарды қолынан жетектеу); такесика (қол алысып амандасу, аркадан қағу).

4) Ольфакторлы ақпарат амалдары, оған: қоршаған ортаның жағымды және жағымсыз иістері; адамның табиғи және жасанды иістері [2; 372 б.].

Нақты диагностика үшін дәрігер әңгімелесушінің бейвербалды ақпаратын оқи алса, ол науқастың әдейі жасырып жатқан ауру симптомдарын көре алады, яғни диссимуляцияны жоққа шығарады. Бейвербалды қылықты талдай алған дәрігер - ауырсынуға тән мимикалық реакциялар мен байсалды дене қимылдарын ажырата алады. Науқас мылқау болғанда бейвербалды реакцияларды талдау өте маңызды. Мылқаулық әртүрлі ауруларда кездеседі, мысалы, мутизмда (F44), шизофренияда. Дәрігер бұндай симптомдармен апаттық жағдайларда жиі кездесіп тұрады, яғни науқаста шок күйінде, ажал үстінде тұрғанда, жақындарының өліміне куә болғанда дамиды. Бұндай науқастармен қарым-қатынасқа түскен дәрігер жарақаттанудың ауырлығын жарақаттану дәрежесіне және бейвербалды ақпаратқа қарап шешім шығарады. Мұндай жағдайда бейвербалды ақпараттың маңызы өте зор.

Дәрігер және науқас арасында «тілдік кедергі» пайда болған кезде бейвербалды коммуникативті дағды ауадай қажет болады, себебі олардың сөйлеу тілдері әртүрлі болу мүмкін. Осындай жағдайда олар вербалды коммуникацияны бейвербалды ақпаратпен толықтырып тұрады.

Бала мен дәрігер арасындағы кәсіби қарым-қатынас құруда бейвербалды дағды пайдалы септігін тигізеді, себебі бала ауырсынудың сипатын тілмен жеткізе алмайды («шаншып ауырсыну», «бұрап ауыратын ауырсыну», «батып ауыратын ауырсыну», «керіп ауырсыну»).

Әңгімелесушілердің өзара орналасуы. Әңгімелесушілердің отыру немесе тұру күйі олардың өзара қарым-қатынасын психологиялық тұрғыдан түсінуге көмек береді. Негізгі позицияларды ажыратуға болады: 1) «Бетпе-бет» позициясы. Бұл позиция құрамында конфронтация элементі бар; конфликттік жағдайда кездеседі. Мысалы, бейтаныс адаммен танысқанда, қауіп-қатерді қарсы алғандай **бетпе-бет позициясын ұстанады**. Терапевтік жағдайда бұл позицияны ұстамаған жөн.

2) «Жақында», «іргесі тиіп тұру» позициясы – ынтымақтастық позициясы, әңгімелесушілердің бір-біріне дұшпандылық орнына, сенім сезімі ұялағанда кездеседі. Әңгімелесушілер арасындағы психологиялық контакт орнатылып, ортақ мақсатқа жету үшін құрылған қарым-қатынаста осы позиция кездеседі. Терапевтік жағдайда бұл позицияны іске асырған дұрыс.

3) «Үстел арқылы» қарым-қатынас – іс жүзінде әрдайым билікті білдіреді; «жетекші адам –бағынышты адам» қарым-қатынасын көрсетеді. Бұндай позицияда сенімді ара-қатынас пен психологиялық контакт құру қиындай түседі. Сондықтан, дәрігер қабылдауында науқасқа арналған орындық, үстел арқылы қарым-қатынас емес, үстелдің жанында қойылған жағдайда қарым-қатынастың тиімділігі арта түседі.

Науқаспен вербалды контакт құрғанда келесідей заңдылықты ескеру қажет: Дәрігер әңгімелесу барысында орындықта отырып, артқа қарай шалқайса, науқаста «ол маған сенбейді» немесе «оның іші пысып кетті» деген ой туындауы мүмкін. Егер де керісінше, дәрігер зейін салып, науқасқа қарай иіліп отырып, арасына оның сөздерінің тактісіне сай басын изесе – науқасқа жаңашырлық танытып отырғандай болады.

Дене тұрысы(поза). Әңгімелесушінің күйін бағалауда, оның дене тұрысының маңызы үлкен: қалай отырғаны, тұрғаны. Қазіргі әдебиетте дене тұрысының бірнеше жіктемесі бар. Олар табиғи және жасанды деп бөлінеді.

Табиғи дене тұрысы (бос, емін-еркін) – психологиялық комфортты, шиеленіс болмауын және ара-қатынас құруға құштарлығын сипаттайды. Жасанды дене тұрыс (біртүрлі, өзгеше) –керісінше, шиеленісті, психологиялық дискомфортты меңзейді. Жасанды, тым мәнерлі, кернеулі дене тұрыстар шизофрениктерге тән, олар жұрттың көңілін өзіне аударады, сол себепті адамдар бұндай науқастардан қашқақтайды.

Дене тұрысы симметриялық және ассиметриялық болып бөлінеді. Симметриялық поза адамдардың жеке айырмашылықтарын жойып бәрін бір-біріне ұқсатады. Симметриялық

поза – формальді, ресми ара-қатынастың түйіні болып келеді. Оны жабық, байсалды, әр нәрсеге күдікпен, күмәнмен қарайтын адамдар ұстанады, сол себепті оларға аса сене қоймайды. Ассиметриялық поза керісінше, жеке айырмашылықты белгілейді, бұл позаны ұстанғандар ара-қатынас, серіктесті құруға дайын адамдар.

Дене қимылы. Дене қимылы деп қол сермеуді меңзейміз, қол сермеулер бас пен иықта қатысады. Әр түрлі қол сермеулер шартты түрде коммуникативті және экспрессивті болып екі топқа бөлінеді. Коммуникативті ымдаудың барлық адамдарға түсінікті өзіндік мазмұны болады. Ол сөйлесуде сөзбен бірге немесе сөздің орнын басып әңгіме құруға көмектеседі. Сұраққа жауап ретінде иығымызды көтереміз; сұрақ туындағанда қасымызды көтереміз, әңгімелесушінің сөзін естімей қалып, «иә» деудің орнына келіскендей болып басымызды изейміз.

Экспрессивті дене қимылын бүкілі түсіне бермейді. Олар адамның күйін сипаттайды, өте дербес, онтогенез кезінде дамып, өмір бойы өзгермейді. Экспрессивті дене қимылдарының айқындылығы, мәнерлілігі адамның темпераментіне және білім деңгейіне тәуелді болып келеді.

Сөздік қоры мол, білімді кісілер әңгімелескенде әдетте бейвербалды амалдарды керек қылмайды. Сөздік қоры кедей, білімі төмен адамдар айтуға сөз таба алмаған жағдайда қиналып сөздің орнына дене қимылын жиі қолданады. Тым белсенді ымдау науқастарда қорқыныш сезімі ұялағанда, және де маниакальді қызуда (F30) кездеседі.

Бет қимылы. Бұл эмоцияны білдіретін бет бұлшық еттерінің біріккен қозғалысы. Көп ақпаратты беттің төменгі жағының мимикасынан оқуға болады: ауыз сызығы, мұрын қырындары, иек. Соның ішінде ең көп ақпарат беретіні – ауыз созығы. Өзін қолайлы сезінетін, өмірлік тонусы жоғары адамдарда ауыз созығы тік болып келеді. Ерін бұрыштарының төмен қарауы – мазасыздықтың, депрессияның немесе шаршағандықтың белгісі. Тым көп жымыя бергендер өзіне сенімі төмен, қоршағандардан өте тәуелді, олар үнемі жұрттың мақұлдауы мен қолдауын іздеп тұрады. Беттің жоғарғы жағында ақпаратты маңдай бұлшық еті арқылы көре аламыз. Маңдайда горизонтальді, вертикальді және диагональді әжімдер пайда болуы мүмкін. Горизонтальді линиялар таң қалу мимикасын білдіреді. Таң қалу эмоциясын мимикалық комплексі жалпы горизонтальді әжімдерден басқа өзіне қастың жоғары көтеруін, көздің кең ашуды және ауызды жартылай ашуды жатқызады (кішкентай баланың немесе дамуында кемшілігі бар адамдардың бет әлпетінің сипаты). Маңдайдың вертикальді сызықтары әдетте ашу – ызаны білдіреді. Ашу-ыза эмоциясының мимикалық комплексі жалпы сығырайған көздер, көз қырының әжімдері, қабақ түйіліді және ауызды қысып ұстауды жатқызады.

П.Экманнның пайымдауы бойынша бет мимикасында кейбір эмоционалды комплекстердің басымдылығы жүрек-қан-тамыр жүйесінің ауруларына (гипертония, жүрек ишемия ауруы) икемді болатын «мінез-құлықты А тұрпатына» жатқызуға болады. «А» тұрпаты үнемі қабақ түйілуімен, ауыз сызығының қысыңқы болуы және бет аузын қысайтушылығының көп болумен сипатталады [3; 196 б.].

Көзбен түйісу – бейвербалды қарым-қатынастың маңызды элементі. Көзбен қарауда әңгімелесушімен психологиялық контакт орнатуға болады. Кейбір адамдар айналасындағылардың көзіне қарағысы келмейді, серіктесінің бетіне көз қырын салмайды. «Ойнақшы көздер», әдетте қарым-қатынас кезіндегі дискомфортты және адамдарға деген амбивалентті қатынасын білдіреді. Көз түйісудің тиімді ұзақтығы - 3 секунд. Әдетте осы уақыт серіктестің ашуын келтірмей, психологиялық контакт құруға мүмкіндік береді. 3 секундтан 10 секундқа дейін созылатын көз түйісу көз айырмай қарау деп есептеледі және серіктесінде дискомфорт тудырады. 10 секундтан асқан көзқарас тайталас пен агрессиялық қарсы шығуды немесе әйел мен ер арасындағы сексуалды провокацияны меңзейді. Көзқарас жиілігі де тұлғаның психологиялық күйіне байланысты ажыратылады. Сабырлы, өзін жоғары ұстайтын, өмірлік күйіне қанағаттанған адамдар тұлғааралық қарым-қатынаста серіктесінің көзіне жиі қарайды, ал өзіне сенімсіз, эмоционалды тұрақтылығы жоқ адамдар, керісінше, көп қарай алмайды.

Жалпы, топтық ара-қатынас құрғанда индивид кіммен жақсы араласады, соған жиі қарайды. Топта ең көп назар басшыға аударылады. Вербальді қатынас барысында тындаушы адам сөйлеуші адамға көбірек көңіл бөліп, жиі көзқарасын аударады. Көз түйісу жиілігі мен жазалау жиілігінің арасында байланыс бар. Көзге қарауға қашқақтайтын балаларды ата-аналар, көзге жиі және ұзақ қарайтын балаларға қарағанда жиі жазалайды екен. Сол сияқты көзге қарауға қашқақтайтын бастыққа бағынышты адамдарды бастықтары жиірек, ал бастықтың көз түйісуін үнемі қағып отыратындарды, керісінше, сирек жазаға тартады екен. Көз түйісу жиілігі бастық пен бағынышты адамның арасында пайда болатын бақылау сезіміне байланысты [4; 96 б.].

Қарым-қатынастың паралингвистикалық компоненттері. Вербальді коммуникация жөтелу, күрсіну, есіну және басқа да паралингвистикалық амалдармен үйлеседі. Адамның сөйлесу барысында шығаратын дыбыстар сөз болып есептелмейді, бірақ әңгімелесушінің көңіл-күйін білдіріп, белгілі бір мағынаны жеткізеді. Паралингвистикалық коммуникацияның параметрлерінің ішінде 4 аса маңызды белгілерді бөледі: сөйлеу қаттылығы, қарқыны, ырғағы, үзіліс. Сөйлеу қаттылығында өзімен өзі психологиялық әсер ету ықпалы болмайды. Бірақ, сөйлеу жиілігі жоғарылаған сайын қаттырақ сөйлеген оңай. Сөйлеудің қаттылығы мен жиілігінің тіркесуі конфликтті ара-қатынастың белгісі болып қабылданады және жауап реакциясы ретінде агрессияны шақырады. Қатты сөз аясында одан сайын қатты дауыспен айтылған сөзге де агрессиялық реакция туындайды. Ал қатты сөз аясында ақырын дауыспен айтылған сөз назар ретінде өзіне жауапты реакция шақырады. Тітіркендіргіштің эмоционалды мәні де маңызды орын алады: жас емізетін ана қатты музыканың дауысынан оянбай ұйықтай беру мүмкін, алайда, ол өзінің сәбиінің титтей де шырылдаған үнінен оянып кетуі мүмкін. Егер де өзінің баласы шырылдаса, эмоционалды қатынас құрылмағандықтан, ештеңе сезбей қалуы ықтимал [5; 481 б.].

Психикалық күйге байланысты сөйлеу жылдам немесе баяу болады. Жылдам сөйлеу әдетте 3 жағдайда кездеседі: қобалжығанда; жеке қиындықтары туралы сөз қозғағанда; біреуді көндіруге тырысқанда. Клиникада жылдам сөйлеу жиі мазасыздықтың белгісі болып есептеледі, бірақ маниакальді қозуда кездесуі де әптен мүмкін, науқас жеке сөйлемшелерді тез дауыстауы соншалықты, тіпті жалғауларды “жұтып” қояды да, сөйлемшелерін аяқтап үлгермейді. Баяу сөйлеу мәнері шаршағандықтың, мұнаюдың белгісі. Тәкаппар және көрсеқызарлы, айналасындағыларына ыңғайсыз баяу сөйлеу қарқының тықпалайтын адамдардың қасиетіне жатады. Депрессиялық және астениктік науқастарда да кездеседі. Адам

өзіне қиын тақырыпты талқылаған кезде, кекештеніп, кідіріп, сөйлемді дұрыс құра алмай қалады, сөйлемінде масыл сөздер («міне», «демек», «ендеше», «дегендей») пайда болады. Кідірістер, масыл сөздер дәрігердің сөйлеуінде көп болса, науқастың оған деген сенімі және дәрігердің білітілік статусы да төмндейді. Айтылған сөздің ағынасына зер салғысы келген кезде сөйлесуде жиі үзіліс қолданылады. Үзіліс айтылған сөзге самақ қосады. Алайда тым ұзақ үзіліс шиеленіс алып келеді. Науқастар тобымен жұмыс істеген кезде психотерапевттер сөйлеу үзіндісін жиі қолданады. Мұндай тәсіл топтық шиеленісті көтеріп қана қоймай, сонымен қатар эмоциялық іркілісті тудырып, кейінгіде релаксацияға алып келеді.

Сонымен, ойымды қорытындылай келе, дәрігер мен науқас арасындағы қарым-қатынас құрудағы бейвербалды амалдардың рөлі өте маңызды екенін аңғаруға болады. Жалпы дәрігердің әсерінен науқастың организмiне жағымды немесе жағымсыз реакциялар дамуы мүмкін. Дәрігердің немесе медперсоналдың әсерінен дамитын жағымсыз патологияларды ятропатогения деп атайды. 10 халықаралық аурулар жіктемесінде ятрогения (yatro-дәрігер, genes-тудырушы) дәрігердің кез келген қателіктерінен науқас ағзасының қызметінің бұзылуы, мүгедектік немесе өлімге алып келетін факторлар деп кеңінен түсіндіріледі. Алайда, қазіргі таңға дейін, ятрогения дегенде тек науқастың психикасына келтірілген жағымсыз әсерлерді меңзейді. Ятрогенияның екінші аты – «теріс психотерапия», себебі науқасқа өзіне деген сенімін арттырып, өмірге деген құштарылғын ояту дәрігердің міндеттемесіне кіреді, ал іс жүзінде керісінше, эффект пайда болады: қорқыныш, үрей, апатия [6].

Әрбір абайсыз қолданылған дене қимылы, көзқарас, іс-шара науқаста психологиялық жарақат туындауы мүмкін. Әрине, дәрігердің науқасқа жеткізген ақпараттың әсер ету қарқыны әрқайсының жеке-психологиялық ерекшеліктеріне, науқастың соматикалық патологиясының ауырлық дәрежесіне де байланысты.

Қазіргі кезде адамдар көбіне дәрігерге онша сене қоймайды, бірақ солардың әрқайсысы ауруханаға көмек алу үшін жүтінгенде, тек соған ғана ең білікті маман кездессе деп тілейді. Егер науқас дәрігерге сенім артса, неліктен сол дәрігерге оған жазылып кететініне үміт сыйламасқа? Пайдасыз, зиянсыз дәрі-дәрмекте ағзаға плацебо әсерін берсе, беделді дәрігердің сөзі де дәл сондай әсер қалдырып, науқасқа деген тек жағымды жақтарын алып келетіні сөзсіз.

Науқастарды алдауға болмайды, алайда оларды үмітсіз қалдыруға бола ма? Дәрігердің және басқа да медицина қызметкерлерінің сөздері мен іс-шаралары науқасқа у емес, дәрі-дәрмек тәрізді әсер тигізу керек. Ятрогенияның алдын-алу шарасында, көбінесе, азғантай ғана амалдар қажет етіледі: жылы шырайлықпен сөйлесу, медициналық құпияны сақтау кепілі және дәрігердің науқасқа деген жылы лебізі. Науқасты жылы шырайлықпен қарсы алғанда, оны эмоционалды күйзелістен сақтап қалуға болады.

Ятрогения дамып, науқаста өзіне деген сенім мен махаббат жоғалған жағдайда, психотерапевт немесе психиатр мамандардың көмегіне жүгіну қажет.

Әдебиеттер:

1. Наварро Д., Карлинс М. Я вижу, о чем вы думаете / Д. Наварро, М. Карлинс; ағылш. ауд. О.Г. Белошеев. – Минск: “Поппури”, 2009. – 336 с.
2. Куницына В.Н. Межличностное общение: Учебник для вузов / В.Н. Куницына, Н.В. Казаринова, В.М. Погольша. – СПб., 2006. – 544 с.
3. Масюкевич Н.В. Психология эффективного общения / Н.В. Масюкевич, Л.С. Кожуховская. – Минск: Соврем. Шк., 2007 – 384 с.
4. Андреева Г.М. Социальная психология: учебник для высших заведений. – М.: Аспект Пресс, 2006.-363 с.

5. Ильин Е.П. Психология общения и межличностных отношений. – СПб.: Питер, 2009. – 576 с.
6. <https://ourmind.ru/yatrogeniya-otricatel'naya-terapiya-v-medicine>.

САНДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ ЗАМАН ТАЛАБЫ

Қалмырза Гулжаухар

Ғылыми жетекшісі: оқытушы Жайлауова Г.У.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.

Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы тәуелсіз еліміздің төл тарихындағы өте маңызды оқиға болып табылады. Жаңа ғасырда әлемдік кеңістікке шыққан қазақ елін бұдан да биіктерге ұмтылдыратын, халықаралық аренадағы жаңа жетіктіктерге жол бастайтын бұл мемлекеттік бағдарламаның тәуелсіздік тарихнамасындағы орны бөлек. Аталған бағдарламалық мақала бүгінгі таңда әлемдік қауымдастықтың бір бөлшегі ретінде танылған Қазақстан халқының жан-дүниесін жаңғыртып, қоғамның санасында зор рухани серпіліс туғызды.

Әлемге әйгілі қазақ жазушысы Мұхтар Әуезов «Заман өзгереді, адам өзгереді» деген екен. Расында да, заман өзгермей тұрмайды. Әр заманның өзінің бір белестері болады. Күн сайын қарыштап дамып, адымдап алға жылжып, төрімізге шыққан қазіргі жаңа технология заманының адамзатқа қоятын талабы да өте жоғары болып отырғаны ақиқат. Негізі, адами капиталдың дамуы инновациялық күштердің дамуының негізгі көзі болып табылады. Адами капитал жаңа дәуір талабына сай дамымай қалған жағдайда мемлекеттің тұтас экономикасының артта қалуына тікелей әсер етуі мүмкін.

Бұл – заман талабы. Елбасы бағдарламасын басты бағдар еткен біздің көздеген мақсатымыз – заман талабына сай білімді де білікті мамандар дайындау.

Бүгінгі таңда елде ақпараттық технологиялардың қарыштап дамып бара жатқан дәуірінде белгілі бір қызмет алу үшін кезекке тұру, оны күту, құжат жинау сияқты жұмыстардың басы артық болып есептеледі. 3D-принтинг, онлайн-сауда, мобильді банкинг, цифрлық қызмет көрсету арқылы дамыған елдер экономикаларының құрылымы өзгеріп, дәстүрлі салаларға жаңа сапа береді. Елімізде «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын іске асыру басталғалы бері өркениетті елдердің тәжірибесі өмірімізге батыл енгізіліп келеді. Елбасының биылғы дәстүрлі Жолдауының 10 бағытының 7-і осы «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасымен байланысты болып отыр.

Осыған орай әр облыста өнеркәсіптің дамуын және халықтың әл-ауқатын жылдан-жылға жақсартуды мақсат еткен бағдарламаның аймақта іске асуын қолға алып жатыр. Оған дәлел «Smart City» яғни ақылды қала – бұл халықтың қолайлы өмір сүру жағдайларын жақсарту үшін қалалық ресурстар мен қызметтерді басқару тиімділігін арттыру стратегиясы. Аталған тұжырымдама–мемлекеттік бағдарламаның мақсаттық көрсеткіштерінің бірі. Қазақстан өңірлерінде тұжырымдаманы жүзеге асыру тәсілін біріктіруге, сондай-ақ, ең үздік салалық шешімдерді пайдалану және тираждау тәжірибесін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Қазір әлеуметтік салаларды айтпағанның өзінде, ауыл шаруашылығы, көлік логистика, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық салаларында онлайн сервистердің болуын уақыт талап етіп отыр.

Біздің елімізде «Ақылды басқару» бойынша медициналық көмек алу, білім алу, инклюзивті қоғамда өмір сүру, коммуналдық қызмет көрсету, қала бойынша қозғалыс жасау, төтенше жағдайларда әрекет ету, бизнесті дамыту, ғимараттарды салу, таза қалада өмір сүру, ауыл шаруашылығын жүргізу, қаланы басқару сияқты 11 бағытпен жұмыс істейді. Бұл ретте

Канаданың Торонто қаласының қауіпсіздік сақтау, Мәскеу қаласының тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық, Испанияның Барселона қаласының көлік инфрақұрылымы, АҚШ-тың Нью-Йорк қаласының қалдықтарды жою, Сингапурдың әлеуметтік қызметтерді көрсету, АҚШ-тың Стэнфорд қаласының дистанциондық білім беру, Ұлыбританияның Лидс қаласының медициналық көмек көрсету тәжірибелері негізге алынған.

Қазір оқу технологиялары да өзгеріп жатыр ғой. Заман талабынан туындаған қашықтықтан білім алу да қазіргі таңда дүние жүзінде үлкен сұранысқа ие болып келе жатыр. Қазіргі кезде өнеркәсіп, ғылым саласымен оқу орындарының арасындағы қарым-қатынас жиілей түсті. Бұл қарым-қатынас бұрын да орнатылған болатын, бірақ қазіргі таңда бұл байланыс беки түскені анық.

Білім саласының сандық жетістіктері НОБД, Күнделік, Колледж, және BilimLand бағыттарының қағазбастылықтан арылтатынын, оқушының білім деңгейін ата-ананың да бақылауына жол ашылды. Бүгінде 11 мыңнан астам қызметкер, 95 мыңнан астам оқушы және 61 мыңнан астам ата-ана ақпараттық жүйеге тіркелген. Түйінді мәселелер де жоқ емес. Компьютерлік базаның ескіруі, интернет нүктелері таралымының аздығы жұмысқа кедергі келтіріп отыр. Кей аймақтарда бұл мәселелерді тез арада шешу туралы тапсырма берді.

Денсаулық сақтау басқармасына да ақпараттық технологияларды енгізу арқылы пациенттің қайта келуін қысқарту, денсаулығын үнемі бақылауда ұстау, қашықтықтан кеңес беру, қағазбастылықтан арылу сияқты артықшылықтарға қол жеткізу мүмкіндігі ашылды. Бүгінгі таңда электронды денсаулық паспорты мен дәрігердің жеке кабинеті бағыттары бойынша жұмыс аяқталды. Енді алда бұл қызметтерді жұртшылық қолдануы үшін оларға түсіндірме жұмыстарын жүргізу міндеті тұр. Қазір медицина мекемелерінде компьютерлік техникамен қамтамасыз етуге жете мән берілуде.

Тұрақты экономикалық өсуге, экономиканың және ұлттың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, халықтың өмір сапасын жақсартуға қол жеткізу үшін цифрлық жүйені жеделдете дамыту талабы барлық саланың міндетіне айналмақ. Өйткені, цифрлық революция біздің көз алдымыз да жүріп жатыр. Цифрландыру азаматтардың өз мемлекетімен диалогы қарапайым әрі ашық болатын жаңа қоғамды құру. Бұл ретте жасалып жатқан әрбір жұмысты, енгізіліп жатқан әрбір жаңалықты жатсынбай қабылдаудың маңызы зор.

Сандық технологияларды өмірге дендеп енгізіп, оның әлеуметтік топтар сатысындағы халықтың өміріне елеулі түрде тигізетін әсерін айғақтау екені биік мінберге шыққан сөйлеушілердің алғашқы сөзінен-ақ анық байқалды. «Сандық технологиялар қазіргі кезде әлемде кеңінен таралуда. Алайда, оларды пайдаланудың артықшылықтары, яғни сандық дивидендтер өмірден кешеуілдеп орын табуда. Көп жағдайда бұл технологиялар экономиканың дамуына, қызмет көрсету сапасын арттыруға септігін тигізетіні даусыз. «Елімізде Елбасының тапсырмасы бойынша экономика мен әлеуметтік салаларда сандық жүйені жетілдірудің жаңа жобасы жасалыну үстінде. Оның ішіне кең жолақты интернетке барлық аумақта қол жеткізу, заңдық құжаттарды қайта қарау, мамандарды қайта даярлау секілді басқа да бағыттар кіреді. Елбасы атап өткендей, бұл бүгінгі күннің шындығы – сапалық өсімге мүмкіндік берер даңғыл жол». Әлемдік маңызы бар жиында жаңа бағдарламаның Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі драйверлерінің біріне айналатындығы да атап өтілді. Ол – тұрғындардың кең жолақты ғаламторға қол жетімділігін қамтамасыз ету, қоғамның сандық сауаттылығын арттыру және электронды үкіметті одан әрі дамыту екені баршаға аян жайт.

Сандық технология – табысты болашақтың кілті. Жаңа технологияға бай мемлекет дүниежүзі бойынша көш бастап тұрады. Қазақстан осы санаттағы Қазақстан осы санаттағы 30 озық елдің қатарына қосылуына мүмкіндік алды. Сандық технологияны күнделікті қолданысқа енгізу өмір сүру сапасын жақсартды.

ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІНІҢ БҮГІНІ МЕН ЕРТЕҢІ

Смағұлов Н.Н.

Ғылыми жетекшісі: Нуржаксина М. Қ., филология магистрі, оқытушы
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.
nurikman37@gmail.com

«Қазақ тілі – біздің рухани негізіміз. Біздің міндетіміз – тілді барлық салада белсенді пайдалана отырып дамыту» [1,23] — деп баса айтқан Н.Ә.Назарбаев.

Қазақ тілі қыпшақ тілдік тобының түркі тілдеріне жатады және бай тарихы бар. Тіл өзінің бүкіл қолданылу уақытында басқа тілдермен белсенді дамыды және өзара іс-қимыл жасады. Х ғасырда Қазақстан аумағында араб хаты белсенді пайдаланылды, ал 1912 жылы Ахмет Байтұрсынов араб графикасын (төте жазуды) реформалап, қазақ тілінде қолданылмайтын араб әріптерін алып тастады және Қазақ жазуын жақсартуға мүмкіндік берді. Бұл алфавитті Қытай, Ауғанстан және Иранда өмір сүретін қазақтар әлі күнге дейін пайдаланады. Бұл жазба тек жеке қажеттіліктерге ғана емес, бұқаралық ақпарат құралдарында да қолданылады.

1929 жылы Қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру жүзеге асырылды. Латын жазуының жақтастары қазақ мәдениетін еуропалауға ұмтылды, бірақ өкінішке орай білім беру мен экономикамен байланысты көптеген мәселелердің салдарынан сәтсіздікке ұшырады. 1940 жылы КСРО халықтарының тілдері жаппай кириллизацияланды, оның ішінде бұл қазақ тіліне де әсер етті. Нұрсұлтан Әбішұлы 2017 жылы өзінің «Болашаққа көзқарас: қоғамдық сананы жаңғырту» атты жолдауында «Қазақ тілі әліпбиінің өзгеру тарихы негізінен нақты саяси себептермен анықталғанын» [2,23] атап өтті. «Қазақстан-2050» бағдарламасында қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру курсы алынды. Бұл ХХІ ғасырда заманауи технологиялар мен коммуникацияларды, ғылыми және білім беру процестерін енгізу ерекшеліктерімен байланысты.

Латын әліпбиі қазақ тілінің дамуына қалай әсер етеді? Біріншіден, бұл шетел сөздерінің тілімізге енгізу принциптерін жеңілдетеді және осыған ұқсас халықаралық сөздерді ойлап табу қажеттілігін жояды. Екіншіден, бүкіл әлемде қазақ тілін үйренудің танымалдығын арттырады, өйткені шетелдіктерге латын графикасына негізделген қазақ тілін түсіну оңай болады. Үшіншіден, қазақ тілі компьютерлік бағдарламалар үшін кодификациялау және сандық құрылғыларда мәтіндерді теру кезінде жол берілетін орфографиялық, лексикалық, стилистикалық және басқа да қателердің санын барынша азайту оңай болады. Төртіншіден, қазақ мәдениетін түркі және еуропа мәдениетімен жақындастырады. Бесіншіден, өзіндік сана және білім беруді дамыту үшін негіз бола алады.

Бірақ латинизациямен шешілуі қажет көптеген қиындықтар байланысты. Бірінші мәселе – мемлекеттік тілді оқытудың ескірген әдістері. Тілді оқыту бағдарламасы халықаралық тәжірибені ескере отырып, қайта қаралуы тиіс, яғни тілді оқыту процесінде оқушы өзіне берілген ақпаратты есте сақтап қана қоймай, оны синтездей білуі, түсінуі, талдай білуі, жеткізуі, толықтыруы, салыстыруы және қорытынды жасай білуі тиіс. Оқыту барысында тілдік тәжірибе маңызды рөл атқарады, яғни оқытушылар ауызша сөйлеуге баса назар аударуы тиіс. Екінші мәселе бұл қазіргі қазақ латын әліпбиінің Еуропа және түркі елдерінің әліпбиіне сәйкес келмеуі, яғни сөздерді түсінудегі қиындықтарды болдырмау үшін қазіргі әліпбиді жетілдіру қажет. Үшінші мәселе – мемлекеттік тілде жазатын филологтар, лингвистер, жазушылар мен журналистер еңбекақысының төмендігі. Көптеген жазушылар қымбат кітап басып шығаруға шағымданады, өйткені мемлекет көркем әдебиетті дамытуға аз қаражат бөледі. Тіл белсенді қарқынмен дамуы үшін баспаларға қаржылық қолдау көрсету және кітаптар мен журналдар өндірісін арзандату бойынша бірқатар шаралар қажет.

Бүкіл әлемді шарпыған жаһандану үдерісі ағылшын тілі мен латын графикасының көкжиегін бұрынғыдан бетер кеңейтіп жіберді. Өйткені бүгінгі заманауи технологиялар мен инновациялық идеялардың басым көпшілігінің ағылшын тілді әлемнен бастау алып отырғаны белгілі. Латын әліпбиінің жаңа нұсқасы – бүкілхалықтық таңдаудың жарқын нәтижесі деуге болады. Қазақ тілін жаңғыртудың басты көрсеткіші – латын жазуына көшуде екеніне және бұл қадамның әлем қазақтарын біріктіретін маңызды фактор екеніне халықтың көзі жетті.

Қазақ тілінің әліпбиін өзгерту тарихы негізінен нақты саяси себептермен айқындалып келді. Латынға Түркия 1928 жылы көшсе, Өзбекстан, Әзірбайжан КСРО ыдырағаннан кейін ауысты. Сол елдердің тәжірибесіне қарасақ, мысалы, Өзбекстан 1928 жылға дейін өзбек тілі араб әліпбиін қолданған. 1928-40 жылдар аралағында жазулары латын әліпбиі негізінде болған. 1940-1992 жж. кириллица қолданылып. 1993 жылы өзбек тілі қайта латын тіліне көшіп, қазіргі кезге дейін қолданып келеді [3,12].

Өзбек латын тілінің ерекшелігі – арнайы символдар мен диакритикалық белгілердің жоқтығы (тек апострофтар бар). Классикалық латын кириллицамен салыстырғанда 7 әріпке кем, сондықтан арнайы белгілер мен символдардың жоқ болу есебінен кейбір әріптерді екі еселеуге тура келеді. Нәтижесінде апострофпен қосқанда 29 әріптен тұратын өзбек латын әліпбиі құрылған [4,25].

Сол сияқты Әзірбайжанда 1925 жылдарға дейін ресми әліпби рөлін араб тілі атқарды. 1926-39 жылдары латын әліпбиін қолданса, 1940-2001 жылдары кириллица, одан кейін 2001 жылы қайта латын әліпбиіне көшті [5,32].

Еліміздің латын әліпбиіне көшу ұлтымыз үшін жасалған маңызды қадамдардың бірі. Ұлы Дала елінің тарихына көз жүгіртсек, бірінші тұғыры байлық – жер, екіншісі – тіл, үшіншісі – мемлекет және оның тарихы болуы керектігі айқындалады. Ағартушы-педагог ғалым Ахмет Байтұрсынұлы айтып кеткендей, «Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тілі» деген. Алаш қайраткерлері де латын әліпбиін жазу-сызуда қолданды.

Латын әліпбиі әлемде кеңінен қолданылады. Латын әліпбиі б.з.б. VII ғасырда Римде грек және этрус әліпбиінің тармағы ретінде пайда болып, б.з. I ғасырда қалыптасқан. Орта ғасырда латын әліпбиі Еуропаға тарады. Африка, Америка және Азия халықтары пайдаланды. Қазіргі латын әліпбиінде 25 әріп бар. Дауысты дыбыстар е әрпі созылыққы және қысқа айтылуына байланысты мысалы: Liber - тәуелсіз, Liber – кітап сөздердің мағыналары өзгереді. Түркияның ғалымы Әбдіуақап Қара өзінің «Латын әліпби қазақ тілін еркіндікке шығарады» атты мақаласында Түркия халқы латынға 1928 жылы өткенімен онда бар-жоғы 29 әріп бар. Олардан бірқатар дауыстылар ескерілмегенін бүгінгі ғалымдар айтып отыр. Негізі түркі тілдерін 34 таңбамен белгілеуге болады. Бүгін түрік латын әліпбиінде 5 әріп кем болып отырғанын айтады. Тіл ғалымдары, солардың ішінде ең ұтымды алфавиттің Қазақстан қолданған кирилл әліпбиі екенін айтуда. Мәселен, түрік ғалымы Хатиже Ширин Ұсер қазақ-кирилл әліпбиі өзге түркі-кирилл алфавитіне қарағанда, таңбаның графикалық және фонетикалық тұрғыдан бір-бірімен байланысты болуы және бір дыбысқа бірден көп таңба берудің болмауына байланысты мұқият дайындалғанын айтады. Бұл тұрғыда қазақ-кирилл әліпбиін дайындаған тіл ғалымы С.А. Аманжоловтың рөлінің зор екендігін атап өтеді.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру / Егемен Қазақстан, 12 сәуір 2017 ж.

2. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан халқына Жолдауы / 14 желтоқсан 2012 ж. / http://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs
3. Қазақ әліпбиі / <https://kk.wikipedia>. Аналитический центр «Разумные решения» Латинизация алфавита. Узбекский опыт / <http://analitika.org/Uzbekistan/uz-politics/606-20070519043222328.html>.
4. Закон Республики Узбекистан «О государственном языке Республики Узбекистан». Ташкент. - 1989.
5. Русские в Азербайджане: без проблем, но с языком / http://news.bbc.co.uk/hi/russian/in_depth/newsid_6265000/6265714.stm.

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ АҚЫНДЫҚ ҚОЛТАҢБАСЫ

Штанке Н.

Ғылыми жетекшісі: Бөкен Г.С., гуманитарлық ғылым магистрі, оқытушы
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.
asya_2309@mail.ru

Бүгінгі таңда Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығы әр түрлі ғылым салалары тарапынан зерттеліп, зерделеніп жүр. Соңғы жылдары Шәкәрімтану жеке ғылым саласы ретінде біршама жетістіктерге жетіп, қалыптаса бастағаны белгілі. Ақын болмысының күрделілігі мен оның қалдырған мұраларының сан салалы сипаты әр түрлі ғылым өкілдерінің назарын аудартып тың ізденістер тудыруда. Бұл ақын шығармашылығының поэзиямен ғана шектелмейтіндігін, терең философиялық тарихи дереккөздер мен ағартушылық педагогикалық көзқарастардың мол болуын да танытады. Сондықтан қазіргі кезеңде қаламгер шығармашылығын белсенді зерттеумен әдебиетшілермен қоса, философтар, тарихшылар, педагогика және психология ғылымдарының мамандары айналысуда. Әрине Шәкәрім Құдайбердіұлының философиялық, ағартушылық, психологиялық ой тұжырымдарын танудың негізі – поэзиялық туындыларында жатыр. Мұны ақын шығармашылығын зерттеуші шәкәрімтанушылардың қай-қайсысы атап көрсетеді.

Қазақ әдебиеті мен поэзиясындағы Шәкәрім шығармашылығының алатын орны ерекше. Шәкәрім поэтикасы қазақ сөз өнерін, өлең өрнегін, көркем ойды және көркем бейнелеуді жаңа деңгейге көтергені ақиқат. Шәкәрім поэзиясының басты қасиеті – оның философиялық мазмұндылығы. Ақын қазақ өлең өнерінде пәлсапалық қағидаларды ұсына білді [1,42]. Шәкәрім поэзиясынан қазақ әдебиеттану ғылымында дәстүрлі фольклордың, жыраулық әдебиеттің, Шығыс пен батыс поэзиясының қазақтың өлең өнерінің қалыптасуы мен дамуына әсерлерін, ықпалын көруге болады. Шәкәрім әлемдік әдеби процестен тәлім ала отырып, ақындық өнердің шыңы Абай поэзиясынан үлгі алды. Абай мен Шәкәрім ақындығындағы тақырыптық, жанрлық, стильдік және мазмұндық сабақтастық қазақ поэзиясында қайталанбас құбылыс. Бұл құбылыстың қазіргі қазақ әдебиетінің дамуындағы маңызы өте зор.

Ақынның кез-келген өлеңдерінде, дастандарында, прозалық шығармалары мен қара сөздерінде үлкен тәлімдік мән, терең мағыналық астар бар. Шәкәрім поэзиясына тән бір ерекшелік – оның кез-келген адам санасы қабылдай бермейтін терең болмысты құбылыстарды таңдай білуінде. Яғни адамның ішкі әлемінің сапалы жақтарын таныта келе, Шәкәрім барлық қоршаған орта, дін, діл, өлім, өмір, махаббат жайлы өзіндік парасат-пайымын шығармашылығының негізгі арқауына айналдыра білген. Бүкіл жаратылысқа махаббат көзімен қарау, адамды сүю, Алланы сүю, қоршаған ортаға деген құрмет осылармен үйлесімділікте ғұмыр кешу – ақынның басты принциптерінің бірі. Қазақ поэзиясына жаңа

өрнек берген ақын шығармашылығының бастау алар көзі, ұлттық әдебиетіміздің қайнар бұлағы болған түркі әлемінің, шығыс поэзиясының ықпалы да, қазақ ауыз әдебиетінің озық дәстүрлері де ақын поэзиясының табысты өркендеп дамуына үлкен әсер еткен арналар.

Жеке тұлға танымын талдаудағы психологизм арқылы Шәкәрім өзінің сыншылдық, әрі реалистік поэзиясының бітімін қалыптастырып, өзіндік дербес ойлары арқылы ұлттық деңгейден, ғаламдық ақыл-ой деңгейіне көтерілді деуге болады [2,6].

Ақын поэзиясының жанрлық, сюжеттік, композициялық ерекшеліктері, әсіресе, дастандарынан анық көрінеді. Ондағы кейіпкерлерінің мінез-құлқы, дүниетанымы, өмірмен біртұтас байланыста, тек қана өзінің ішкі дүниесін жаңғырту, дамыту арқылы іске асатындығына ден қоя білді. Яғни бұл жерде Шәкәрім поэзиясының көркемдік поэтикасын сюжеттік-композициялық, стилдік, интонациялық, образдық ерекшеліктерінен көруге болады. Мәселен, Шәкәрім адамның ішкі әлемінің күрделілігі және құндылығын ішкі сапа мәселелерімен бірлестіре көрсеткенін оның «Ғылымсыз адам – айуан» атты өлеңіндегі келесі жолдарынан аңғарамыз:

Дұрыс деме құры ойлап,
Ақылға сынат, сабыр қыл.
Жығылмайтын дәлел тап,
Бір езу болма өзімшіл.
Мініңді тапса кім сынап,
Аяғына бар, жығыл.
«Қап, бәлем» деп кекті ұнап,
Сақтай көрме ойға зіл [3].

Мұндағы «бір езу», «кекті» болу сынды жағымсыз ұғымдар арқылы аз сөзге көп мағына сыйғыза білген.

Негізінен алғанда, Шәкәрім Құдайбердіұлының ақындық жеке қолтаңбасы, әсіресе, лирикалық кейіпкер бейнесін сомдағанда дараланады. Мәселен, «шын нұр», «шын асық», «таза ой», «таза жан», «тәтті тіл», «от жүрек» т.б. сөз тіркестерін қолдану арқылы кейіпкер психологиясын, оның адамгершілік сапасын айқындап көрсетіп отырады. Ақынның танымында адам өте күрделі, ол тек қана табиғи жаратылыс қана емес, сонымен қоса оның рухани жан әлемі де күрделі құбылыс. Яғни қаламгер қазақтың дәстүрлі поэзиясындағы адам мен табиғат тұтастығын, жаңаша сипатта тереңдете отырып небір бейнелі сөздер мен метафораларды түрлендіріп қолданады.

Абай талап, шыдам, қайрат, жүрек, ақыл сияқты адами сапалардың қатар болуын, адам бойынан бірдей көрінуін қаласа, Шәкәрімде, бұлармен қатар мейірім, ынсап, әділет, ақ ниет сияқты сапалық қасиеттерді уағыздау басым. Адами қасиеттердің түп қазығын ол адалдық пен ақ ниетке келіп тірейді.

Адамның жан тазалығы, руханилығы оның болмыс кейпінің тартымдылығына әкелетіндігін дәлелдейді.

«Ақ жүрек» ұғымы да Шәкәрім өлеңдерінде терең ойларды, идеяларды синтездеген ұғым. Бұл ұғым ақынның шығармаларында кездеседі. Ақ жүректі адам тек әділет пен шындықты қалайтын адам. Ақ жүректі адам ешкімді алдамайды, өтірік айтпайды, сатқындық жасамайды. Әділеттің ақ жолынан ауытқымайды. Адамзатты жақсылық пен өркениетке тек ақ жүректі адамдар ғана жетелейді деп есептейді ақын. Адам бойындағы имандылық қасиеттердің туындауын адамгершілік ақыл-ой, білім, еңбек бәрі де ізгілікке ден қойған жастар бойынан табылса деген пайымдау да – Абай үлгісі. Екі ақын да адам бойындағы жағымсыз мінездерді жоюдың жолы ретінде білімді, ақылды, еңбекті бірінші кезекке қояды. Көрсеқызарлық, арамдық, залымдық, өтірік, өсек, надандық – адамның ізгі қасиетін тежейтін залалды іс. Бұл тек қана жекенің іс-әрекеті ғана емес, халық бойынан аулақ, сылып тастайтын зиянкес екендігін баса айтады. Ендеше, осылардан арылтатын құралдың бірі – Абайдың рухани дүниесі, Абайдың ізгілік жолымен жүріп, тағлымын тану дейді Шәкәрім.

Ақыл, жүрек, ақжүрек, ой ұғымдарының дәріптелуі – Абай көркемдеп, келістіре жырлаған үрдістің заңды жалғасы.

Шәкәрім шығармаларындағы философиялық көзқарас, дүниетаным мәселесінде Алла, жан, өлім, өмір, адамгершілік туралы ойлары да Абай дәстүрінің ықпалы екеніне дау жоқ. Абай көркемдеген «толық адам» бейнесі – алланы сүйген, адамзатты сүйген, әділетті ту еткен махаббат иесі ретінде сомдалған. Алайда «толық, түзу адам» дәрежесіне әулие, хакімдер, пайғамбарлар ғана жеткен десек те адам баласына Аллаға құлшылық ету, ішкі дүниесін жетілдіру, қанағат, рахым, мейірім, ынсап қасиеттерін ұстану – адами қағидалардың негізі. Сондықтан да ақын «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, Сонда толық боласың елден бөлек» – деп тұжырымдайды.

«Арлы ақыл» – жақсылық пен әділет жолына қызмет ететін ақыл. Шын ақыл жаманшылықтан аулақ болады. Арлы ақылы бар азамат өмірінің мәнін еліне, жеріне қызмет ету деп біледі. Арлы ақыл білімді, іскерлікті, өнерді жасампаздық пен игілік жолына бағыттайды. Арлы ақыл иесі халқының бүгіні мен келешегі үшін қызмет етуші азамат деп біледі.

Адал еңбек, ақ жүрек, арлы ақыл бар жерде адам нәпсісіне ие болады, әділетсіздікке, арамдыққа, өтірікке, алдауға тосқауыл қояды. Осы үш құндылық арқылы адам түзу жолға түседі. Адам жөнделсе - қоғам мен өмір жөнделеді, жаратушыны шын сүю басталады деп тұжырымдайды. Мына бір өлеңінде ақын:

Ескіден қалған сөз теріп,

Өз ойымнан өң беріп,

Үйретуді жөн көріп,

Түзетпек едім адамды [3], – деп өзінің ізгілікті мақсатын ашып айтады.

Айла күш – айуандықтың ең жаманы,

Бокты бокпен жуғанмен ел түзелмес

Ар түзейтін бір ғылым табылмаса,

Зұлымдықты жалғанда әділ жеңбес [3].

Мұнда ақын адамның бойында әділет, мейірім, ынсап, ақ жүрек, таза ақыл болмайынша, зұлымдық, әділетсіздіктер, соғыстар, зиянды қару-жарақтар, мейірімсіздіктер, озбырлықтың жойылмайтынын дәлелдеп көрсетеді.

Ақын поэзиясындағы образдылықты «сұм жүректің оянбауы», «жебір ұлық қылдай іс», «өлі жүрек», «көңілдің қабағы салбырады», «әділетсіз залым», «азат ақыл», «күншіл мұндар» сынды сөз тіркестерінен де көруге болады. «Қабағынан қар жауған қараңғы бұлт, «Жаралы біздің көңілге бір тамбады сіркіреп», т.б. сияқты бейнелі тіркестер арқылы қазақ поэзиясына жаңа бір психологиялық оралымдар енгізген. Адам ішкі дүниесіне терең бойлап, мінез-құлықтың әсерін аша көрсету арқылы жүрегінде жақсылыққа орын жоқ, өз мінін көрмейтін, өтірікпен күн өткізген адамдардың образын да шебер сомдайды. Енді бір өлеңдерінде «күншіл мұндар», «өлі жүрек» метафорасын қолданып адамның кері кеткен кейпін берсе, «алжасқан ми», «тозған ой», «жалқау тартқан ой» сияқты теңеулер арқылы кейіпкерлер жандүниесіне тереңдей енеді.

Ақын осы секілді қазақ поэзиясында бұрын қолдана қоймаған сөз тіркестерін жиі қолданады. Қаламгердің жаңа сөз тіркестерін, метафора, теңеулерді қолданғанда образдарды сомдай түсіп, ойдың, ұғымдардың мәнісін тереңдетіп, «ақыл» ұғымын түрлендіріп, сөз тіркестерін жаңаша өрнекпен әрлеп отырады. «Аз ақыл», «сұм ақыл», «саяз ақыл», немесе «таза ақыл», «шын ақыл» т.б. Ақын «Ақыл» ұғымының өзін екі сападан көрсетеді. Ең негізгісі адам болмасындағы «таза ақыл» категориясы деп түйеді ол. Оның мәнін «Таза ақыл ақты барлайды, Дәлелсіз сөзді алмайды», – деп аша түседі.

Шәкәрім өлеңдері сапалы қасиеттерге басымдық беріп жағымсыз қылықты қалай жоюдың жолдарын көрсетеді. Ақын үшін руханилық сапаны арттырудың бірден бір жолы – өзін-өзі тануы. Ізгілікке кедергі болатын ішкі дүниедегі нашар белгілерді жоюдың

жолдарын да ақын поэтикалық өрнекпен көркемдеген. Ол адамның салдыр-салақтығы, жалқаулық, ашу сияқты психологиялық күйлердің адами қасиеттерді тұмшалайтын жағымсыздығын ашады.

Еріншектіктен – салақтық,
Салақтықтан – надандық...
Бірінен-бірі туады,
Жоғалар сүйтіп адамдық [3].

Адамның өзін-өзі жеңіп тәннің емес, жанның тілегін орындауын көксеген ақын осындай баяндаулар арқылы поэтикалық айшықты да әсерлі образдарын туындатты. Сайып келгенде, Шәкәрім Құдайбердіұлының поэзиясы – руханиятымыздың өркендеуіне, асқақ поэтикалық көркемдік болмысымыздың қалыптасуына орасан үлес қосқан асыл рухани мұрамыз дейміз.

Әдебиеттер:

1. Әбдіғазиев Б. Шәкәрім дастандарының дәстүрлі арналары (ақын поэзиясы туралы) // Қазақ ССР ҒА. Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 1990, №3. – 42 б.
2. Әбдірасылова Г. Шәкәрім Құдайбердіұлы адам мәселесі. Философия ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 1997. – 6 б.
3. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, қара сөздер (Құрастырған: М.Жармұхамедов, С.Дәуітов). – Алматы: Жазушы, 1988. – 559 б.

**«Қазақ филологиясы» секциясы
Сеция «Казахской филологии»**

МАРКИЗА БАЗАРБАЙҚЫЗЫ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ БАЛА ТАҒДЫРЫНЫҢ СУРЕТТЕЛУІ

Айсенова Н.Н.

Ғылыми жетекшісі: Кажиебаева Г.К., ф.ғ.к., доцент м.а.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.
nazgul_28kz@mail.ru

Тәуелсіздік алғаннан кейін әдебиетімізде біршама өзгерістер орын алды. Қазіргі қазақ балалар прозасы да алдыңғы буын дәстүрін сақтай отырып, өз жалғастығын тапты. Қазіргі қазақ балалар прозасы бүгінде тақырып аясы мен ауқымы жағынан кеңіді. Жаңа образдар мен тақырыптармен толығып, балалар әдебиетіне алуан түрлі мінезді, келбетті кейіпкерлер келді. Әсіресе қазақ балалар әңгімелері дамуы да ілгеріледі.

Балалар әдебиеті – өзінің қозғайтын тақырыбы, айтар ойы мен идеясы, сюжеттер желісі, бейнені көрсету мен сипаттау тұрғысы бойынша өзіндік ерекшеліктері бар сала. Балалар әдебиеті бала түсінігі, оның күнделікті өсу, даму кезеңдері үшін қажетті тағылым көзі, жеке тұлға ретіндегі ертеңгі рухани адамгершілік, эстетикалық қасиеттерін қалыптастыратын өмірдің маңызды қызметін де атқарады. XIX ғасырда Ы.Алтынсарин балаларға арналған шығармаларының негізгі тақырыптары еңбек, адалдық, мейірім, жомарттық, бай мен кедей, қанағатшылдық, достық, қамқорлық, білім, оқу, өнер болса,

қазіргі таңда балалар әдебиетінің жазушыларының қаламынан туған туындыларының тақыраптары да соның жалғасы.

Балалар прозасындағы тақырыптардың бірі – қорғансыз жетім бала тағдыры. Бұл тақырып – әлемдік көркем әдебиет тарихындағы мәңгілік тақырып десек, жетім бала өмірі қай әдебиетте, қай дәуірде болсын өзекті тақырыптардың бірі болып қала бермек. Әлемдік әдебиеттегі жазушылардың ізденісіне көз жіберсек, дат жазушысы, ертегіші Ганс Христиан Андерсеннің «Шырпы сатқан қыз» ертегі-әңгімесі, ағылшын жазушысы Чарльз Диккенстің «Оливер Твисттің басынан кешкендері», Марк Твеннің «Том Сойердің басынан кешкендері», Джеймс Гринвудтің «Өгей бала», орыс қаламгерлері А.Чеховтың «Ванька», «Ұйқы келеді», А.М.Горькийдің «Жетімек», А.С.Серафимовичтің «Торғай түн» әңгімелері, хикаяттары болса, қазақ әдебиетінде қорғансыз балалар тағдыры көркем бейнеленген М.Әуезовтің «Қорғансыздың күні», «Жетім», С.Дөнентаевтың «Көркемтай», Қ.Кемеңгерұлының «Жетім қыз», «Момынтай», Б.Соқпақбаевтың «Балалық шаққа саяхат» шығармалары санаға оралары сөзсіз.

Ал қазіргі кезең балалар әдебиетінде мәңгілік тақырып – жетім бала өмірі қандай деңгейде суреттеліп жүр десек, жазушылардың ізденісіне көз жеткізуге болады. Қоғамдағы әлеуметтік, отбасылық ауыртпалықтар белең алды. Осыған орай бұл тақырып тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында көптеп көтерілді. Солардың бірқатары – Маркиза Базарбайқызының «Қызыл топлай», «Әке мейірімін аңсау», «Көсеу» әңгімелері, Әбдірайым Толымбектің «Түнжыр» хикаяты, А.Елгезектің «Болмаған балалық шақ» хикаяттары. Бұл шығармалар ерекшеліктері қандай дегенде, жазушылардың жетім бала тағдырының әлеуметтік, қоғамдық шындығын психологиялық тұрғыдан шынайы жеткізе білуінде. Әбдірайым Толымбектің «Түнжыр» хикаятында Рауан есімді он екі жасар баланың кезбелік тағдырға ұшырауы, оған бірден-бір себепкер – ата-аналарының мінез-құлқы, өгей шешенің қатыгездігі суреттелсе, А.Елгезектің «Болмаған балалық шақ» хикаятында автордың өгей әкеден көрген қорлығы бейнеленеді.

Маркиза Базарбайқызының «Қызыл топлай» әңгімесінде оқиға әкесіз өсіп жатқан бес жастағы қыз баланың үйге келген қонақтың әкелген қызыл топлайын киіп алып, мәз болып ойнап отырған сәттегі қуанышын, баланың сол әдемі көңілін кенеттен жеңешесінің аяғынан қып-қызыл әдемі топлайды жұлқи шешіп алып, келген бейтаныс қонақтың алдына соншалықты ызақорлықпен атып ұруы, жолаушының соңынан қызыл топлайын сұрап, жылап жүгірген қыз бала әрекеті психологиялық динамикалық портретпен шынайы суреттеледі. Және бала оқырманды кішкентай қыздың қызыл топлайына ие болар ма екен деген ынтасын туғыза түседі. Шығарманы оқиғасы әрі қарай оқырман бей-жай қалдырмайтын психологиялық инерциямен өрби түседі: «Жеңешемнің көзін ала беріп үйден сытылып шықтым. Жолаушы ұзап кетіпті. Аяғым аяғыма жұқпай артынан жүгіріп келемін. – Топлайды тастап кетіңізші, – деп, өтініп келемін.– Ағатай, топлайды тастап кетіңізші. Тәртіпті, ақылды қыз боламын! – Көкетай, топлайды өзіме беріңізші. Аяғымды үнемі жуып киіп жүремін, – деймін сондай жалынышты үнмен. Өкпем өшіп, жүрегім жанып, артына бір қайырылып қарамаған атты кісіні қашанғы қуайын? Бір сайда жылап қала бардым... Ал кешке, қас қарая сүйретіліп табалдырықтан аттағанымда шешем:– Өй, намыссыз неме, соңыннан неге жүгірдің!? – деп, шапалақпен жағымнан бір ұрды. Қыз деген қу келеді. Жасым бесте болса да сол келіп кеткен кісінің әкем екенін ешкім айтпаса да білдім. Білдім. «Ойнаймын» деп қыр астына түсіп ұзақ уақыт сол кісінің жолын тостым. Екі көзім жолда болатын. Күттім. Сарылып күттім. Келмеді. Күнде күттім. Келмеді ғой... ал қызыл топлайды әкеп бермеді. Елжіреген сағынышым қатып, берішке айналды. Тас жүрек осындайдан пайда болатын болуы керек» [1.47]. Әкесіз өсіп жатқан қыз баланың балалық қарсылығы, қатал ана әрекеті шынайы суреттеледі. Әңгіме диалог формасында өрілген. Бұл әңгімеде жазушы позициясы қызыл топлайдан айрылып қалған қыз баланың өкініші мен баланы қуаныштан айырған ананың қаталдығын суреттеу емес, тезірек

бойжетуге тырысып, тез отбасын құрып, сәбилі болғасы келген кейіпкердің өміршең ойлары мен армандарын тағылым ету. «Бес бала таптым. Біреуі – әкем, біреуі – шешем, біреуі – нағашым, біреуі – ағам, енді біреуі – інім болар: әйтеуір қара ормандай қасымда самсап бірге жүр. Жалғыз өссем де, енді міне, ақар-шақар отбасына айналдым. Алла осы балаларымның бақытын баянды қыла көргей...» [1.48]. Әңгіменің көркемдік шешімі жазушы позициясын айқындап беріп отыр.

Ал «Әке мейірімін аңсау» әңгімесінде де әкесіз өсіп жатқан қыз бала Күләй мен анасыз өсіп жатқан күтімі жоқ Ербол тағдыры суреттеледі. Әңгіменің басталуынан шешіміне дейін диалогқа құрылуының өзі балдырғандардың қабылдауын ескеруімен өзектесіп жатқан ұтымды тәсілдердің бірі. «Жалғыз бас? Неге менің апамды жалғыз бас дейді? Өздеріңде бастары біреу-ақ қой. Менің де. Жесір деген не екен? Үйге барған соң сұрап алайыншы» деген баланың ішкі ойы да нанымды берілген. Кішкентай Күләйдің өз анасының Ерболдың анасы болуын қалауы, балалық жанашырлық көңілі де шынайы шыққан [1.49].

«Көсеу» әңгімесінің кейіпкері – өгей шеше және жетім қыз бала. Әңгіме оқиғасы өгей шешенің қатыгез әрекетін нақты суреттеумен басталады: «Бірінші сыныпта оқып жүрмін. Пеш артында, жозыда титімдей алақандарыммен илеген қамырды жайып отырмын. Ашыған қамыр оқтауға көнбейді. Мен бауырсақты кесіп үлгермей жатырмын. Апам сондай ашулы. Қазандағы май күйіп, үйдің ішін көңірсі иіс алып барады. Пыс-пыс етіп тырысып-ақ жатырмын. Апам жаққа үрейлене қарап қоямын.

– Елдің қатыны! Бол шапшаң!

Қарғап-сілеп жатыр. Әлдебір түсініксіз дыбысқа жалт қарасам, апамның от көсеп отырған көсеуі ауада шыр көбелек айналып ұшып келеді. Бұға қалдым. Шекеме сарт етті. Тұра қаштым. Төрге қарай жүгіріппін. Ол жақта есік жоқ. Қолындағы май-май кепсерімен ұрғалы келе жатқан апамнан қайда тығылсам екен? А, қайда? Ұстап алса оңдырмайды. енді қайттім? Әйтеуір, әуіріммен қашып шықтым-ау. Қарасам; жалаң аяқ ақ қардың үстінде тұр екенмін. Уф... Құтылдым-ау. Бетім жып-жылы болып кетті. Сипасам – қан. Қораның сыртындағы сұр қардан уыстап алып көзімнің үстіне бастым. Қан тиылмады. Баса бердім, баса бердім. Айналам толған жентектелген қанды қар. Дала қызыл ала болды. Арада төрт-бес күн өткенде әкем келді.– Балаға не істедің? Енді екеуі әдеттегідей айқайласатынын сезіп төргі бөлмеге тығылдым. Бекжан бөпемді арқалап ойнатып жүрмін. Апам кірді. Жұлқынып, жұлқылап жүріп киіндірді. –Осыдан біреуге мен ұрды деп айтсаң, басыңды кесіп аламын! Осыдан айтып көр, басыңды кесемін!» [1.52]. Жас оқырман долы өгей шешенің мінез-құлқын бірден таниды. Кейін дәрігердің емін дұрыс қолданбай, микроб түсіп, дертке шалдығуы, әкесі осы жағдайдан соң кішкентай Гүлжанды балалар үйіне тапсыруға мұқтаж болады. Жазушы қоғамда адамдардың қатыгездігін алға тартады, жас буынды сақтандырады. «Гүлжан бұл кезде туған анасының жоқ екендігін, бөпелерін енді арқалап ойнатпайтынын, әкесін енді қайтып көрмейтінін білген жоқ. Білмеді. Білмейтін, өзінің апасы үшін өгей екенін білмеген...» [1.53], деп жазушы әңгіме шешімін түйіндейді.

Адамзат баласына ортақ саналатын мәңгілік тақырыптар, соның ішінде жетім бала тағдырының бейнеленуі балалар әдебиеті тақырыбының аясын кеңейтуде.

Әдебиеттер:

1. М.Базарбайқызы. Әкесін іздеген ұл: Балаларға арналған әңгімелер жинағы / М. Базарбайқызы.- Алматы: Фирма Орнак, 2015.- 176.
2. Ахметов Ш. Қазақ балалар әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1974. – 175 б.

ӘНШІ АҚЫНДАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ҮНДЕСТІК ЖӘНЕ ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ

Алиева Ж.И.

Ғылыми жетекші: Жукенова С.К., аға оқытушы

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.

alieva.zhannur@bk.ru

Қазақтың халықтық өлеңдері шалқар сахара, дарқан даладай мол көсіліп, кең таралған дүние болса, ал әнші ақындар сол көркем де келісті, шымыр да шыншыл, бүкіл болмысымен биязы әрі мазмұнға бай қазақ әндерін жеткізуші болып табылады. Олар жеткізген мұра – ұлттық дәстүр сипатын айқын аңғартатын үлкен фактор.

Поэзиядағы дәстүр мен жалғастық, тарихи сабақтастық тұрғысынан алғанда лириканың негізі – халық өлеңдерінде. Бұл ретте халық мәдениетінің, ән-күй өнерінің өкілдері Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай, т.б. сал-серілер шығармашылығы қазақ халық поэзиясындағы лириканың тамаша үлгілері болып табылады. Сал-серілер – әншілік өнер мектебін қалыптастыра отырып, халықтық поэзияны көркемдік, тақырыптық, идеялық арнада дамытты. Әнші-ақындар поэзиясы қазақ әдебиетінде ерекше дәстүрлер қалыптастырды. Мысалы, Арқадағы Біржан сал, Ақансері, Батыс Қазақстандағы Мұхит, Сыр бойындағы Нартай дәстүрі, Шығыста Жетісу әншілік дәстүрі соның дәлелі.

Қай өнер саласында болсын дәстүр жалғастығы берік орын алады. Бұрынғы бар дүниені талдап, талғап зерттемей, ешкім де өнерде жаңалық аша алмайды. Өйткені бұл шығармашылықтағы берік заңдылық. Осы себепті де заманамыздың заңғар жазушысы М.Әуезов: «Өзеннен бір судың екі рет ақпайтыны сияқты дәстүр жалғастығынсыз жаңалықтың да жоқтығы белгілі» – деген ой түйген [1; 18]. Қазақ халқының ғасырлар бойы жинаған асыл мұрасы – бүгінгі күннің ғажайып туындысының алтын кілті.

Көркемдік дәстүр жалғастығы тарихи жағынан әбден қалыптасқан нормалар мен принциптертерге негізделеді. Сол арқылы әрбәр ұрпақ жасаған көркем туындылар рухани мұра ретінде келесі ұрпақтың еншісіне ауысып, жаңа қоғамдық тарихи жағдайға сәйкес өзінің мазмұны мен формасын жетілдіріп отырады.

Қазақтың тамаша әнші ақындардар поэзиясы бұрыннан келе жатқан дәстүр мен шеберліктің үздік табиғи жалғастырушысы екендігін дәлелдей түседі. Мирасқор болушылық деген өткен дәстүрді көз жұмып қабылдау емес, соған сүйене отырып, оны өмір тынысына сай жаңалықтармен байытып, дамыту болып табылады. Дәстүр жалғастығы жаңалыққа ұмтылмау емес, бұған З.Қабдоловтың: «Талас жоқ, жаңалық керек. Бірақ жаңалық – дәстүрді жалғастыра алса ғана жаңалық» - деген пікірі айғақ бола алады [2; 206].

Біржан бұрын-соңғы қазақтың сал, сері ақындарының ағасы, ұстазы, жаңашыл өнерпазы. Өйткені сал, сері ақындардың поэзия мен музыканы, халықтың ойын-сауық өнерлерін ұштастыра біліп, жаңа көркемдік мазмұнмен дамытуға жол ашқан жаңашылдық сипаты да, қалың бұқараның азатшыл, әділетшіл арман-күйлерін жырлаған өршіл сарындары да Біржанның творчестволық дүниесінен толық табылады. Оның асқақ үнге, терең де нәзік лиризмге толы тамаша ән өлеңдері мен жырлары, айтыс өлеңдері мен тапқыр сықақтары өз заманындағы өзі өскен қоғамдық ортадағы күрделі әлеуметтік, ізгі адамгершілік мәселелерді тебіреніп толғайды.

Ақан сері Қорамсаұлы — өмір шындығын үлкен суреткерлікпен жырлаған заманының асқақ ақыны ғана емес, мұңшыл да сыршыл, лирикалық тебіреністі сазымен, әншілік-орындаушылық өнерімен танылған өзгеше дарын иесі. Серінің ақындық жолы басқа халық ақындары сияқты дәстүрлі жолмен қалыптасқан. Оның композиторлығы ақындығынан кем түспейді. Кезінде жұртшылыққа кең танылуы, атақ-даңқының шартарапқа жетуі — әншілік-композиторлық өнерінің жемісі.

Ақиық ақын Көкшенің сұлу табиғатына көз тігіп, оны албырт сезімді, әсерлі музыка үніне бөлейді. Осы әншілік өнерде Ақан сері жалғыз болмайды. Айналасына әнші-күйші жастарды жинап, өзгеше бір өнерлі топ болып ел аралайды. Ақын, әнші, серілердің бәрімен достасады. Балуан Шолақ, Жаяу Мұса, Естай, Иманжүсіп, Құлтума сияқты атақты ақын-әншілер Ақанның ең жақын достары болған. Олардың бәрі Серінің әншілік өнеріне игі әсер еткен, композиторлық талантын жетілдіріп, шеберлік, суреткерлік талғамын шындай түскен. Ол қазақтың ұлттық өнерін профессионалдық биікке көтеріп, дәстүрлі өнердің классикалық үлгісін жасады [3; 38]. Оның стиліндегі жоғары жетістік — кең тыныстылық, ән иірімдерінің нәзіктігі, әуен әсемдігі, интонациялық суреттерінің молдығы, сазының биік те асқақ ырғақтары мен қайырымдарының ұзақтығы.

Үкілі Ыбырай тек қана ауыз әдебиетінің өкілі емес, ол өзінің ең жақын һәм жанашыр пір тұтқан ұстазы Ақан сері секілді суырып салма төкпе де, ойланып жазар жазба да ақын. Ыбырайдың ақындық талантынан, әншілік дарынының да бөле жаруға болмайды. Ол алдындағы ұстаздары Біржан сал, Ақан серіге еліктеп алғашқы өлеңдерін де әнімен қоса шалқытты. Ұыз туындылары ғашықтық сарында, әзіл-күлкі ауқымында дәстүрлі лириканы байытқаны анық. Қазақтың ежелгі салты бозбалалықтың қызығын күйттеу Ыбырайға да бастау бергені шығармаларынан айқын көрінеді [4; 13]. Майталман ақынның қай өлеңін алсақ та, ұлттық суреткерлікті білдіретін бояуы ашық, ояу сөзді, ішкі маңызы мен айтар ойға дәлме-дәл келтіріп, тап басқыштығына қайран қаламыз. Тіл мен жаққа құр сүйену емес, өткір тілі әсем әндеріне де дәйек болып ескек желдің табиғи сыбырындай поэзия әлемін кеңейте түсуге сенімді семсер міндетін атқарды.

Қазақтың классикалық ән үрдісінде Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырайдың орны оқшау, озық әрі дара тұр. Олар ұлы ұстаздары ұстанған халықтық табиғи дәстүрді ілгері дамытып, әннің құбылысын, ажарын, түрін, мазмұнын, жалпы бітім-болмысын байытып, сымбатын сұлуландырған, тек өзіне тән үн-бояуларымен қайталанбас тылсым көркемдік дүниесін жасаған аса құдіретті дарын, кемеңгер талант иелері. Әнші ақындар мұрасы — біліктілік пен білімнен, сыршылдық пен сыншылдықтан, әдептілік пен әдемілікке құмартудан, көрегендік пен көсемдіктен, қуатты шабыт пен құдіретті қиялдан өріліп туған, өрнектеліп тоқылған саф таза поэзия екендігі сөзсіз.

Әдебиеттер:

1. М.Әуезов. Әр жылдар ойлары – Алматы, 1961. 18-б.
2. З.Қабдолов. Сөз өнері – Алматы, 1992. 206-б.
3. З.Нұрқатов А. Жалғасқан дәстүр – Алматы, 1980. 38-б.
4. Керімов Ш. Әнші ақындар поэзиясындағы дәстүр мен даралық мәселесі – Алматы, 1991. 13-б.

АҚЫН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ТАБИҒАТ ТАҚЫРЫБЫ

Ардабайұлы Бекзада

Ғылыми жетекшісі: Шапауов Ә.Қ., әдебиеттану профессоры

Ғылыми кеңесшісі: Туровская Е.И., филология магистрі

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.

shapau@mail.ru, turovskaya.kgu@mail.ru

Мұқағали Мақатаев өлеңдері – ұлттық поэзияның жаңа бір белеске көтерілгендігін, жаппай еуроцентристік ағымға ойысқан заманда қазақтың қара өлеңінің шынайы қасиеттерінің қадірі артып, бұрынғыдан да толысып, кемелдене түскендігінің куәсі. Ол қазақ өлеңінің ұлттық бояуы мен рухын ұстанды, түрлендіре байытты да, сонысымен қалың қазақ оқырмандарының жүрегіне жол ашып, ұлттық поэзияның шашасына шаң тимес тарланбозы ретінде мәңгілік ұялап қалды. Сонымен қатар, ақын қазақ лирикасын ХХ ғасыр әдебиетінің озық дәстүрлерімен талантты түрде құнарландырды. Білікті, парасататты ақын ретінде өз заманының ірі мәселелеріне қалам толғаса, соның өзінде қазақ өлеңі мен ана тілінің ғасырлар қойнауынан нәр жинағын аталы дәстүрін бұзбай, жарасымды дамытты. *«Күні киген қазақтың қара өлеңін, Шекпен жауып өзіне қайтарамын»* дегенде де ақын өзінің суреткерлік сырын алға тартқан.

Ақын мұрасының жалпақ жұрттың сүліктей сұлу, сүйікті жырына, құрметке бөленген парасаты пайымды ақынына айналуы - оның жырларының халықтық сипаттарға қанықтығы мен қарапайымдылығында, сап таза сары алтындай сапалығы мен салмақтылығында жатқандығымен тұжырымдалады.

М.Мақатаев жырлары тақырып ауқымының кеңдігі, көркемдік қуатының өзгешелігі жағынан да оқшауланады. Ақындық табиғаты күрделі, шығармашылығының қыры да, сыры да мол. Ақындық болмысы мен ерекшелігіне, бейнелеу шеберлігіне көз жіберер болсақ, ол күшті ағысы мол, тау суындай тасқынды. Сан тармақтан табысып, дала төсіне бауырын жазып жөңкіле аққанда иірімі мол, жылым дарияға айналады да сусап, сұраныс жасағандарды қуатты ағыс құшағына алып, бауырына басады. Жыр дариясы жиһан кездіріп, қилы-қилы тағдырлармен табыстырып, сан қиырға саяхат құрғызады.

М.Мақатаев – тума талант. Шабытты шағында өлең нөсерін селдетіп, жыр топанын тұрғызады. Жетінші дәптердегі он күнде 27 өлең жаздым дегеніне қарап-ақ өлеңсіз күні өтпейтінін, жұтқан ауа, ішкен ас пен барабар қорегіне, қажетіне айналғанын аңғару қиын емес. Оның өлеңдерін мектеп оқушысынан зейнеткерге дейінгі барлық буын басына жастанып оқиды, асабадан академикке дейін жаттап жанын азықтандырады. Үзінділер тыңдаушысын рухтандырады. Сөйтіп өзін де, өзгені де, авторын да биіктетеді.

М.Мақатаев – ұлт ақыны. Оның өлеңдерінде қазақ қаны атқақтап, қаракөздер жүрегі лүпілдеп соғып тұрады, ұлттық намыс атойлап көрініс береді. Бізге сонысымен құнды, сондайлығымен нәрлі. Ұлылығының - ариадна жібіндей алтын арқауы осында. Танымал талант Марат Қабанбай: "Ұлылар – өз ұлтының микроатом, микроклеткаларынан тұрады" деуінің мықты себебі бар. Әрине жазушы мұнда бүтінді бөлшекпен, бөлшекті бөлекше кішірейтіп көрсеткен. Алайда ұлттық белгілер неғұрлым көп болса, соғұрлым сапалана түспек. Бірақ жадағай ұран салған жалаң ұлтшылдықтан сақтану қажет. М. Қабанбай: "Махамбет, Абай, Мұхтар, М.Мақатаевтар ұлт өкілі ретінде ары қарай өмір сүре береді, олардың шығармаларына ұлтымыздың өлмес коды жазылған, әлем бізді он ғасыр өтсе де сол кодтар арқылы тауып, танып алады" деуі білгір ой қорытындысы. Ұлт ақыны болу – ұлттың тарихына, ұлыстың шежіресіне жазылу. Оның мәңгілікке өлмесі, өшпесі мәлім.

М.Мақатаев – үлкен суреткер. Суреткерлік сегіз қырлы, сансыз сырлы болуы мүмкін. Соның бір ғана көрінісі кемел қайыру – М.Мақатаевқа тән. Мәселен "Мен күрсінсем, күңіреніп тау жылаған". Қандай ғажап шендестіру. Адам мен табиғат бір-біріне әсер

береді, ықпал етеді. Ақын күрсінісі мен таудың күрсінісі үйлесім тауып, үндесіп кеткен. “Қалауын тапса” дейтін шеберлік осындай- ақ шығар. Бірінен бірі зарядталып, бірінен – бірі рухтанып жасампаз күш пен құдіретке айналған поэзия падишалығы бұл.

*Ығысыңдар ,
Ей , таулар!
Ығысыңдар!
Орын сайла ортаңнан жұмысым бар.
Ата болып не маған ұрысыңдар.
Адам болып немесе ығысыңдар.*

Әлемдік поэзияның інжу-маржандарында ұшырасар мұндай суреттеу – қазақ жырының қолынан келіп, қабілет қарымынан туындап тұр. Ұлықтар жетістігіміз, ұлттық ұтысымыз. “*Ығысыңдар*” деген сөз үш рет қайталанса да, өлең шырайына нұқсан келтірмейді. Қайта лептілік, үстемелік дарытқан. Мұндай жайт жиі ұшырайды, өйткені ол ақынның сүйікті тәсілі, ой айшықтар әдісі. “*Тауыма сүйенемін, жоқ болса сүйенерім, келеді тауымды да күйелегім*” – нағыз табиғатқа тартып туған, ұлылыққа, ұстаздыққа бой ұрған жолдар. Халқына арқа сүйеген, одан ұланғайыр нәр алып, қуат жинаған нар ақын ғана осылай айта алады. “*Түйе баласын қауып сүйеді*” демекші, тосын мінез - құлықпен, толағай рухпен еркелей білумен қатар, жек көруі де дүлей бұрқасын бұлтын үйіер, қарғыстауы да қайырылмастай қатал. «*Қымырандай ірімін қырға шығып, Өзегімді жалайды өткен – кеткен*» – нағыз мектеп, алар өрнек. Себебі “*Өзегімді жалайды өткен-кеткені*” ащы ақиқат, ақындық тапқырлық. Абайдың: “*ұлып жұртқа қайтқан ойымен*” сабақтастық. Қоғамға, ортаға ашынуы, жан-дүниесі құлазып жабырқауы, алаңқай ашықта қалуы, “*моласындай бақсының – жалғыз қалған тап шыны*”. “*Қымырандай ашымын қырға шығып*» – ұлттық сананың жемісі, ұлттық ұғыммен суғарылған қазақы образ, халықтық бейне. Лирикалық кейіпкердің азаматтық тынысы мен тіршілігі тұзақтап, тереңіне сүйреп, ішкі иіріміне тартады. Қыр қазағының қылығы, мінезі. Өткен-кеткенге өкініші, қапалануы астарланған. Рухани мүгедектік, азғындау қоғам ағзасына аса қатерлі кесел, жазылмас жара. Оны пәрменді құрал поэзиясымен емдеуге М.Мақатаев ұдайы үлес қосады.

М.Мақатаев мұрасы – ұлттың қоймаға қосылған асыл қазыналардың көмбесі. Ол өзінің қысқа ғұмырында әдебиет игілігіне қомақты дүние жасап кетті. Халқынан алды, халқына бере де білді. Ендігі жерде ақынның “сыр сандығын” ақтарып өсу мен өркендеудің ұлағатты үрдісіне сай пайдалану міндеті кейінгі ұрпаққа тиіп отыр М.Мақатаевты дәріптеу қазақ әдебиетін, күллі қазақ өнерін, ұлттық құндылықтарымызды санада сақтау, қадіріне жетудің бір үлгісі болмақ.

Мұқағали Мақатаев – туған жерінің әсем табиғатын шабыттана жырға қосты. Туған ауылының көз тоймастай шұрайлы суретін бейнелеуде өзіндік өрнек сала, даралығын таныта отырып, поэтикалық жырын төкті. Туған жер табиғаты ақынның сол тақырыпқа қалам алуына мәжбүр етті десе де болғандай. Туған жерді, оның әдемі табиғатын жырлау – барлық ақынның алдына қойған парызы іспетті.. Қазақ даласының табиғатын Мұқағали пәк, таза күйінде көре алды. Адам мен табиғатты ол тұтастықта таниды. Табиғат та адам сияқты кейде көңілді, кейде мұңды. Соған лайық ақын да оны әр-күйде суреттейді. Бірде ол дала бетін жапқан жібектей жасыл шөптер мен асқар тау, балдан тәтті сулар көрсе, кейде сол даладағы бабасы өскен Кеңбұлақты ғасырлардан оралған көштерге теңейді. Кейде сарғайған сары белін сәулелі лағылға теңесе, енді бірде сол даланың соққан самалынан таңдайына қымыздың дәмі келген.

*Аян зой аймағыңның сыры маған.
Сөйлейсің, сөйлейсің сен Ұлы Далам!
Мен сенің көкке ұшырған бозторғайың,*

Шырылдап жерге түспей тұрып алам.

*Жаралған жан емесін басы бөтен,
Туған жер, топырағыңды басып өтем.
Кеудемде қатып қалған бірдеңе бар,
Кім білсін, туған жердің тасы ма екен?!*

Ақынның ойы да, сезімі де еркін, сыршыл, нәзік мұңды көңіл-күйі аралас жүреді.

Бүгінде самғауы биік қазақ жырының сырлы өлкесінен орын тепкен- М.Мақатаевтың саңлақ үні халық санасына сіңді деп айтуға болады. Ақынның шыншыл, сыршыл қоңыр дауысы әдебиет әлеміне орнықты. Өзімен – өзі, арпалысқан мазасыз, Ақын – Жүрек миллион жүректі адамгершілік, суреткерлік жалын – жігерімен жылытып келеді. Сонда есте көп сақталатын да, еріксіз тілге, зердеге нәр болып таматын табиғаттың тұлғалы, тұрлаулы, тебіреністі жырлады.

*Кең дүние, төсіңді аш, мен келемін,
Алынбаған ақым бар сенде менің!
Бұйрат құмдар – бұйығып шөлдегенім,
Бура бұлттар – бусанып терлегенім,-* деп қайталаймыз ақын жырын.

М.Мақатаев поэзиясындағы көркемдік жүйенің бір парасы өзі өмір сүрген кездегі ауыл, ел тіршілігі, ұлттық мінез, ұлттық психология табиғат көріністерінің көркем бейнесін жасауға негізделген.

Нені болсын асқақтата жырлаған ақын табиғаты да аса бір шабытпен шалқытады. Табиғат суреттерін оқып отырсаңыз еріксіз «жасыл қыр, жасыл белес» беттеріне саяхат жасарсыз. Күзді күңіретіп, жазды жадыратып, қысты қыраулатып, көктемді көгіертіп жіберген М.Мақатаев жырларындағы табиғат әлеміне еріксіз шомып кетерсіз.

*Әй, табиғат!
Шеберсің-ау, шеберсің.
Көрмегенді көрсетерсің, берерсің,*

-деп тамсана төгілтеді. Табиғатқа қайран қалып, Әр жыл мезгілдеріне тоқтап кетеді. Әр жыл мезгілін өзінше қабылдап, сөз маржандарын құрайды. Әр сөздерінен қарапайымдылық танылып, күнделікті қолданыстағы сөздерге жан біткендей болып, нәзік сезімге жетелейді.

Ақынның туған жер туралы өлеңдеріне назар салсақ, оның туған жер табиғатын шабыттана, құштарлықпен жырына қосқанын көреміз. Табиғат әсемдігін жырлай отырып, жас ұрпақты туған өлкесін сүюге, табиғатты аялауға үндейді. Адам назарын аударатын және адам тіршілігімен етене байланысты. Табиғаттың адамзат баласы біле бермейтін тылсым құпия сырын ашуға тапынды. Ақынның «Апырай, туған жер-ай», «Дөңгелек жер», «Рахмет, дала», «Қазақ жері», «Жетісу», «Туған жерге», «Туған жер сағындырды», «Саржайлау», «Қайран, Қарасазым-ай», «Осынау шуақ шашқан кең өлкеде», «Туған елге» т.б. өлеңдері табиғат лирикасына жатады.

Ақынның табиғат лирикасына арнаған шығармаларында табиғат пен адамзатты байланыстыра отырып өрнектегендігін көреміз. Ақын тауды жырлай отырып лирикалық қаһарманның сезім дүниесін, көңіл-күй әлемінің тебіренісін сабақтастырады. Тауды, тау табиғатын суреттей отырып, көркем жыр кестесі арқылы адам баласын толғандыратын ой айтады, философиялық тұжырым жасап, эстетикалық мәнін оқырман сезіміне әсерлі жеткізеді. Тау табиғатының тылсым сырының ақын қиялын тербетіп, сезіміне ыстық шок тастап, бойына қуат дарытып отыруы да сондықтан.

*Өлмесін деп берген зой тауды маған,
Мен күрсінсем, күңіреніп тау жылаған.*

*Көңілімде бір құйын көтерілсе,
Тауларымда тұрады қарлы боран, - дейді.*

Тауды өзінің, өз көңіл-күйінің баламасы ретінде салыстыра алады. Жаны да, тәні де табиғатпен өзектес сипатты көреміз.

Оның табиғат лирикасында сырлы сезім басым. М.Мақатаевтың табиғат лирикасын Сәкен Сейфуллин өлеңдеріндегі табиғат суреттерімен салыстыра қарастыруды жөн көрдік. Сәкеннің де сүйсіне жырлаған тақырыптарының бірі – туған жер табиғаты. Ол табиғат құрылыстарын көпшілікке белгілі нәрселерге балап, сөздердің қалауын табу арқылы небір әсем сөз кестелерін жасады. Қиыннан қиыстырылған ондай тіркестер әрі көркем, әсерлі, әрі образды.

Сәкен табиғатты ел байлығының символы етіп пайдаланады. Бұған «Экспресс» жинағындағы көп өлең дәлел. «Сұлу терек», «Міне, көл», «Орман», «Қара жер» өлеңдерінде экспресс үстінен туған даланың байлығын көріп қуанған адамның сезім күйі суреттеледі. Осы кітапқа кірген «Жазғы дала», «Күздігіңі далада» өлеңдерінде табиғат сол дәуірдегі қоғамдық өмірдің өзгерістерін көрсетуде де, жаңа дәуір қызметшісі – совет адамының көңіл күйін танытуда да нақты қызмет атқарады.

Сәкеннің табиғат туралы өлеңдері қазақ совет әдебиетінде табиғатты жырлаудың жаңа үрдісін қалыптастыруға зор қызмет етті. Ақын революцияның алғашқы күндерінен бастап бұл тақырыптағы шығармаларын буржуазияшыл-ұлтшыл ақындардың кертартпа лирикасына қарсы қоя жазды, табиғаттың жарқын суреттерін жасауға, байлығын көрсетуге бой ұрды.

Туған өлкенің сырлы табиғаты Сәкеннің махаббат тақырыбына жазған өлеңдеріне де арқау болған. «Жазғытұры», «Тау ішінде» өлеңдерінде махаббаттың сәулелі үміт, отты арман аңсаған құпия сырлары көктем мен тау табиғатының әсем фонында беріледі. Тамылжыған түнде қалғыған тауды оятып ән салған жігітті сүю сезімі мен туған өлке сыры қоса қанаттандырылады.

Туған даланың сұлу табиғаты мен адал махаббатты бірлікте алып жырлауда Сәкен поэзиясына тән.

"Жайлауға көшу" өлеңінде кейіпкер табиғаттың таза лебімен өзі де тазарып, артық ой, кермек сезімнен арылып, тыныштық рахатын үнсіз сезінген. Рахатқа сезімді лирикалық кейіпкер енді бір сәттерде мүлде басқа қырынан ашылады: "бұрынғы елден ерулік жеп соңғы ел, сары қазы, бағлан етін шайнасар" дәстүрдің озығын сағынады, бар секілді қабылдайды. Өлеңнің негізгі өзегі де осы. Осыны мал-жануардың күйлі бағымы мен жас жігіттердің, келіншектердің, қарттардың, балалардың шат-шадыман айқайымен жарыстыра өрнектеген параллелизмі деректейді. Өлеңдегі өлшем, ырғақ пен ұйқас, екпін - бәрі де өзгеше: лепті, отты, салтанатты. Алдыңғы өлеңдерде лирикалық кейіпкер тыныштық құшағына бас қойып, өзі де тыным тауып, тыныс алып жататын болса, мына өлеңде көңілін шаттық билеп, сол шаттық күйіне ілесіп, табиғаттың, еркін жел, ерке бұлақтың да жұлқа тартып, жүйткі жөнелуін тілейді. Басқа өлеңдерде лирикалық кейіпкердің көңіл алуаны табиғат құшағына келіп тығылып байыз тапқан болса, мына жерде ақын көңіл табиғатты өз еркіне орай билеп-төстегісі келеді. Шаттыққа толып, шырқау асқарға құлаш ұрған өз көңіліне қосыла табиғаттың да кекілін желбіретіп жарыса самғауын қалайды. Соның бәріне табиғатқа, өмірге деген жарқын құштарлық лебі еседі.

Ақынның көктем мен жаз мезгілдерінің көркі туралы жазған өлеңдері осындай пафосымен ерекшеленеді. Ақын жасаған табиғат әсерлі.

Сәкен Сейфуллиннің өмірінің жарығы мен жылуы, суығы мен ыстығы, сыны мен сыры, ізденісі мен іркілісі, қуанышы мен қайғысы... – бәрі де өлеңінде. Солардың өзегінде ақын жүрегінің ақтығы, мұратының асылдығы жарқырап тұрады. Жоғарыда талданған өлең жолдарынан сондай сырдың сарыны, сындарлы сыңғыры естіледі:

Адамдық негізі – адалдық. Адамның өмірлік мұраты адамдық пен адалдыққа негізделмейінше, баянды ғұмыр кешу мүмкін емес. Бұл, әсіресе, ақындық пен ақын үшін ауадай қажет. Онсыз ақындық өнер өнбейді, ақын өнері өспейді. Сәкен Сейфуллин - адамдық биік мұратын адалдық қасиетімен ардақтап, ақындық өнерін өсіріп, өнегеге айналдырып келе жатқан ақын. Сондықтан да ақын өлеңі қызғалдақтай құлпырады, самалдай еркелейді, бұлақтай мөлдірейді.

*Мүшесі ақ бөкеннің жүйрігіндей,
Тұңғық сыры судың иіріміндей.
Аппақ ет, алқызыл бет, тісі меруерт,
Саусағы жас қозғаның сүйрігіндей.*

*Жұқа ерін сүттің тәтті қаймағындай,
Ауызы зергердің оймағындай,
Алқымы аппақ аққу мамығындай,
Құлтырған көркі жаздың сағымындай...*

Сәкен көп өлеңдерінде табиғаттың кейбір әсем көріністерін бар бояу көркімен бейнелеуге ұмтылады:

"Далада" өлеңінде "көркейткен ккиндіріп қара жерді" деп гүл мен көк шөптің көктемгі жайқалысын мәнерлейді. Егерде әр шумақты, әр тармақты, олардағы суретті жеке дара алып құрайтын болсақ, онда бірінші шумақта көгалдың, екінші шумақта "сырын айтқан желдің" әрекетімен кейіпкер көңілі қатар жүр. Ал өлеңдегі жекелеген құбылыстарды өзара байланыста, бөле-жармай, тұтас алып қарағанда бұлардың барлығы да орынды болып шығады. "Нашарлар, ұран салып жолын ашып" шектес, астарлас тұрған екі құбылыстың қасиеттерінің өзара алмастырып отырады. Мұнда: "Күлімдеп гүл шашақтар басын иді, құшақтап майда ескек жел беттен сүйді", - деп қуанған, шаттанған көңіл масайрайды. Бұл секілді алмасу - өлең сөзде жиі кездесетін поэтикалық амал-тәсілдердің бірі.

Сәкеннің қолдануында ол айтарлықтай эмоциялық және көркемдік сапаға иеленген. Бұл сәттің рахатын ауылда, судың жағасы, нудың арасында, күнде шалғы тартып жүрген жан, бәлкім, жете сезіне бермес... Ал су мен нудың ортасында өсіп, ес жиып, етек жапқан соң, судан да, нудан да қол үзіп, қалаға кеткен ауыл баласы үшін бұл елестің, бұл көріністің әсері мүлде басқа.

Мұқағали Мақатаев жырына келсек, өзіне дейінгі ақындар сияқты туған елге деген сүйіспеншілігін, туған жер табиғатын н сыңғырлаған сұлу дыбысты поэзиясында өрнектеген. Ақын стилін танытатын ерекшелік: тілінің әуезді, әуенді тіл болуы. Сондықтан болар бүгінде ақынның шығармаларының көбінде әні бар.

Ақын туындыларын оқығанда көкірегің түрлі күйге түсіп, әніне қосылғаныңды байқамай да қаласың. Бұл – ақын өлеңіне деген сүйіспеншілік, құштарлық және ақынның күдіреттілігі.. Ақынның табиғат лирикасынан туған жерге деген махаббаттын аңғарамыз.

Мұқағалидың табиғат лирикасына жататын «Анау – аспан, мынау – бақ» өлеңінде:

*Аспан жердің арасын,
Дәрігер-қыс алуда.
Табиғаттың жарасын
Ақ дәкемен таңуда.
Таңдырып ап маңдайын
Тағы көйлек сұрап жүр
Бақты кезіп тал – қайың,
Жалаң аяқ жылап жүр.
Қу бұтағын құшақтап,
Түксиеді кәрі емен.*

Қыс – тазалық, қыс – аппақ, -

Табиғатты жанды сурет тудыра жырлау ақын құдіреттілігінің, дарындылығының белгісі. Қысты дәрігер бейнесінде алуы, тал-қайыңның жылауы, т.б. қыс қаталдығын танытса да, ақынның «қыс - тазалық, қыс – аппақ», - деуі қыс қаталдығына қарамастан оқырманының көңіліне қыс мезгіліне деген жақсы сезімін қалыптастырады.

Әдебиеттер:

1. Дәдебаев Ж.Д. Қазіргі қазақ әдебиеті. Оқу құралы. – А.: Қазақ университеті, 2002
2. Құнанбаев А. Таңдамалы шығармалары. 2 том. 1981. – 670 б.
3. Оңғарова Г. М.Мақатаев поэзиясының көркемдік қуаты // Қазақ тілі мен әдебиеті, №10-2006, 79-83 б.
4. Әліпбаева С.М. Мақатаевтың «Аққулар ұйықтағанда» поэмасының экологиялық танымдық және тәрбиелік мәні // Ұлағат №3-2008. 41-50б.
5. Бегманова Б. М.Мақатаев жырларының танымдық, тағылымдық маңызы// Қазақ тілі мен әдебиеті. №5-2004. 95-97 б.

МҰҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ТАБИҒАТ СУРЕТТЕРІ

Ардабайұлы Бекзада

Ғылыми жетекшісі: Шапауов Ә.Қ., әдебиеттану профессоры

Ғылыми кеңесшісі: Туровская Е.И., филология магистрі

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.

shapau@mail.ru, turovskaya.kgu@mail.ru

Табиғат көріністері Мұқағали шығармашылығының басты қайнар көздерінің бірі. Табиғат кезкелген ақынға қанатты шабыт беретіні ақиқат. Ақынның жер, аспан күн мен сәуле, ай мен жұлдыз, ағаш сияқты табиғаттың перзентін суреттейтін өлеңдері бір-біріне ұқсамайды, әр өлеңге автор жай бояу, мазмұн, сөздердің жаңа реңктерін енгізеді: «Соқпақ», «Жалғыз терек», «Тағы да күз, тағы міне, сары танды ұзақ түн», т.б.

«Соқпақ» өлеңінің екінші шумағына анафора колданысын көруге болады.

Бұл соқпақпен әкем менің қан майданға аттанған,

Бұл соқпақпен әжемді де қабіріне ап барған.

Бұл соқпақпен баламды да ұзартып сап мезгілсіз,

Бәрісінің жүрген ізін ескерткіш қып ап қалған.

Ал, «Тау бұлағы да ағады» өлеңінен эпифора мен анафорасы жарыса қолданылуын байқауға болады.

Тау бұлағы да ағады,

Ой бұлағы да ағады.

Әрқайсысы өзінше тепкілейді жағаны.

Бірі жылжып барады,

Бірі мөңкіп барады,

Бәрісі де, не шара, аға алмайды жоғары

Бірі жатыр күркіреп,

Бірі жатыр жылмиып.

Бірі қалды көлдерде көмейіне құм құйып.

Осы өлең жолдарында «бұлақ», «ағады», «бірі», «барады», «жатыр» сияқты сөздер қайталанады. Автор табиғат суреттерін көрсете отырып, оқырманға белгілі бір ой салады, сезім туғызады, адамның рухани, ішкі дүниесіне жол тартады.

М.Мақатаев жыл мезгілдерін адам өмірінің кезеңдерімен теңестіріп, көктем, балалық шақ, күз есейген шақ, қыс көрініс шақ деп қарастырады.

Ақынның «Сап-сары жапырақтар» өлеңі – өмірінің соңғы жылдарында жазылған өлең. Мұнда да анафора қолданысы бар.

Сап-сары жапырақтар...
Сап-сары жапырақтар...
Саудырап құлап жатыр атырапқа,
Біреудің *жанарында*,
Біреудің табанында
Сап-сары жапырақтар жоғалуда.

Осы өлеңде ақын «сап- сары жапырақтар» деген бүтін өлең жолын қайталап, жапырақтардың түсуі, құс әнінің естілмеуі, гүл солуы, күз мезгілін сипаттағанда, адам өмірінің ең соңғы жемісті кезін көрсетіп отырады.

Ақын шығармаларында түр –түс атаулары да табиғатты суреттеп қана қоймай, лирикалық қаһарманның сезімін береді.

Сағыныштай сарғайып сара қайың,
Жапырақтар шертеді сары уайым.

Сара қайың мен сары уайым да жанды заттай, сезімге толы тіршілік иесі. Кейіптеу тәсілінің поэзияда мүмкіндіктері мол, әдеби әлемнің жұмбағын шешіп беруші де осы дәстүр. Себебі, ақын жеткізе алмаған сағынышы мен арманын ақ қайыңға тіл бітіру арқылы, сонау көкте ұшқан қарлығашымен тілдесуімен жеткізе білген.

Ақын М.Мақатаев ақ пен қара түсті, боз, күрең түсті жиі қолданған. Сол арқылы заманды тұспалдаған. Табиғаттағы түр-түстер арқылы заман құпиясын ашып кеткен тәрізді. Ақын жырларында ақ түстің басқа түске қарағанда өте көп кездесетініне көзіміз жетті. Ақын көктем бейнесін, ауылдың мамыражай тіршілігін ақ түспен бедерлейді. Ақынның "Көктем де келер" атты жыр жолдарында көктемдегі көшіп жатқан бұлттар бейнесін *"Ақ көңіл бұлттар, ақ нөсер төгіп өтсін де "* деп жырлайды.

*Кірсіз көңіл ақ туын
Жоғары ұстап, ағайын,
Ақ киімге оранып,
Алдарыңа барайын*

Ақынның "Аққулар ұйықтағанда", "Ақ қайың әні" поэмаларында ақ түстің көп кездесетініне көз жеткіздік. Оған екі поэманың да тазалық туралы идеясы себепкер болса керек. "Аққулар ұйықтағанда" поэмасында *ақ отау, ақ айдын, ақ мүсін, ақша бұлт, ақ нұр, ақ сәуле* ұғымдарының кездесуі тақырып пен идеяның бірлігінен туындап жатады.

*Құс аппақ, айдын аппақ, нұр да аппақ,
Аппақ нұр аппақ нұрға қосылады.*

"Ақ қайың әні" поэмасында да ақ түс табиғаттың, сезімнің бейнесіндей жырланады. Бұл поэманың өзіндік ерекшелігі ақ пен қара түсті ақын қатар алып бейнелейді. Ақын жырда ақ қайыңды таза сезім көрінісі ретінде, күздегі айырылысқан кезді қара түспен суреттейді. Ақ пен қараны қатар ала отырып сомдайды. Ақ түспен ақын *ақ қайың, ақша бұлт, ақ өзенді* бейнелесе, Бағдаттың дерті асқынып, қайғыда қалған сәтін психологиялық егіздеу күйінде *қара нөсер, қара бұлт, қара аспан, қара тау, қара құс* деп суреттейді.

*Қара бұлт қаралы ару түнереді,
Қарғай қара аспанға тіреледі.
Қаптай кеп қарбаласта қара қарға
Қарайды қара тауға түнегелі.*

М.Мақатаев жырларында боз түсі түстік мән мен күте-күте боз түске енген эмоциональды кейіпкер болмысын танытады.

*Боз атқа мініп, боз тауға, мүмкін, шығарсың,
Боз көйлек киіп, бозарған таңда тұрарсың.
Боз айдай балқып, бозарған көкте тұнарсың,
Бозарған жаным, боз түске неге құмарсың.*

Ақынның жыр жолдарында күрең түр-түсінің көп кездесуіне куә болдық. Күрең күз бейнесі - ақынның көңіл күйінің көрінісі, жабырқауы, көңілін мұң басуы. Ақынның күз бейнесі - қызылынан айырылып күреңіткен кезі, жыл құстарымен қоштасуы, қайтқан құстар тізбегіне қимай қарауы, жадырай алмай жабырқауы.

*Бәрі ұқсайды күп-күрең күздегіге,
Көшесі де қаланың, түздері де.
Ақынның "Күн бүгін тұрып алды күреңітіп" атты өлең жолдарында:
Күн бүгін тұрып алды күреңітіп,
Шіркіннің ашылмайды реңі түк.
Күреңіткен ауылдың сырт жағында
Мені де отыр ма екен біреу күтіп,*

-деп жырлай келе, күте-күте күдерін үзген жанның күреңіткені - мынау күрең табиғаттын қабағы ма екен деп ақын жазы кетіп жабырқаған, шуағы жанын жылыта алмайтын көңіл-күйдің көрінісі ретінде бейнелейді.

Қара түстің уайым, қайғы түрінде бейнеленгенін ақын жырларынан кездестіреміз. "Қара уайым қара шәлі жамылған" тіркестер кездеседі. Ақынның "Көрмесем екен" атты өлеңінде қайғы мен көз жасы қара түспен бейнеленеді.

*... Қара көзіңнен қара моншақтар төгілген,
Қалған тұқыммын қара моншақтар себілген,-*

сонау қиын жылдарда дүниеге келген өз тағдырынан сыр шертеді. Қазақ халқы басынан кешкен нәубет жылдар бейнесі ақын жырларында өз бояуын тапқан. Замана шындығы халық қасиет тұтар ұғымының қасіретке шомуы арқылы шебер жырланған. Ақын халық тіршілігін қара сөзінің ұлттық қағидаттардағы қаралы кезең суретімен бірлікте, тірлігінің көрінісіндей ақындық шеберлікпен келтіреді.

М.Мақатаевтың өнер, өлең, арулар, табиғат, өмір жайлы өлеңдері эстетикалық талғам биігін, сезімтал байқағыштығын жазады. Біз анафоралы, эпифоралы өлеңдерін оқыған кезде, ақынның ойының ұшқырлығына, өткірлігіне куә боламыз. Кіп-кішкене ғана, шағын өлеңінде ақын бір үлкен поэмаға арқау болар философиялық, эстетикалық, адамгершілік ой түйінін бере білген.

Әдебиеттер:

1. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 1999
2. Жазушы шеберханасы. – Алматы: Қазақпарат, 2002.
3. Мақатаев М. // Абай №3-2003, 56-59 беттер.

4. Мақатаев М. поэзиясының көркемдік жүйесі: WWW google.kz.

**ӘДЕБИЕТШІ Ү. СУБХАНБЕРДИНАНЫҢ ҚИССА-ДАСТАНДАРДЫ
ЖИНАУДАҒЫ ЕҢБЕГІ
(Қиссалар – төл қазынамыз)**

Асан Д.Б.

Ғылыми жетекшісі: Бөкен Г.С, гуманитарлық ғылым магистрі, оқытушы
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.
asya_2309@mail.ru

Ой – парасатымыздың өткендегі хал-қадірін, халқымыздың эстетикалық түсінік-түйсік деңгейін танытатын, оның бай ауыз әдебиетінің ғажайып нұсқаларымен егіздің екі сыңарындай бірге өсіп, біте қайнаған; сюжеті барша мұсылман әлеміне ортақ болғанымен, қазақ топырағында қайта түлеп, қайта жаңғырған қисса аталатын қисапсыз мол дүние, рухани байлық бар, соның ең бір өзекті саласы - ғашықтық дастандар.

Әуелде аңыз, әңгіме, ертегі түрінде қазақ сахарасының қиыры мен түпкірін аралап, кейін халқымыздың санасынан мықтап орын тепкен сюжеті небір шытырман оқиғаға толы, кейін жазба әдебиет өкілдерінің қолынан дүркін-дүркін қайта өңделіп, қайта айтылып келген жыршылық өнердің осы жиһаздары жазу-сызудың қазақ арасында біршама өрістеген кезеңі - өткен ғасырдың бас тұсынан бастап кітап боп басылып шыға бастаған-ды.

Қазандағы университет және Домбровский баспаларынан төңкерістің алдындағы жылдарға дейін жарияланып келген ғашықтық жырлар бұл күнде ірі кітапханаларда там-тұмдап қана кездесетін, ел-жұрттың көбінің қолына тие бермейтін ділгірлікке айналды. Қадіріне жете, жыға танып бағаламаушылық салдарынан, көпке дейін назардан тыс, елеусіз келген өткендегі әдебиетіміздің осы бір ірі –саласының шығармаларын іздеп тауып жария ету - кейінгі жылдардың төңірегінде ғана назарға алына бастаған жұмыс.

«Ғылым» баспасынан жарық көрген «Ғашықтық дастандар» деп аталатын жинақ осыдан бұрын «Ғашық-наме» (1976), «Қисса - дастандар» (1986) деген атпен басылып шыққан кітаптардың заңды жалғасы есепті. Осы үш кітаптың үшеуін де құрастырған, бұл күнде мүлдем сирек ұшырасатын дүниелікке айналған қиссаларды әр жерден, әр тараптан іздестіріп тауып, оларды араб үлгілі жазбамыздан қазіргі жазуымызға түсіріп, бәріне ғылыми талдау жасап, түсініктеме берген – зерттеуші Үшкілтай Субханбердина.

... Баспа жүзін көрсе көріп, көрмесе көре алмай ел аузында жатқа жырланып, я біреуден біреу алып, көшіріп дегендейін қазақ арасына кең тараған қиссалар, дастандар, жырлар бұрын аса көп болған. Олардың біздің дәуірімізге келіп жеткендері де, жетпегендері де бар. Осыларды іздеп тауып, сұрыптап, олардың әлеуметтік, көркемдік – идеялық мән-мазмұнын ғылыми ой елегінен өткізіп, оқырман қауымның, әдебиет, тіл зерттеушілердің игілігіне айналдыруда ғалым Ү. Субханбердинаның еңбегі зор[1;82].

«Ғашық- наме» жинағына қазақ халқы арасына кеңінен тараған «Бозжігіт», «Сейфулмәлік», «Таһир-Зуһра», «Жүсіп-Зылиха», «Мұңлық-Зарлық» деп аталатын хиссалар енген. Бұлардың оқиғалық, сюжеттік түп- тамыры мен желілері Шығыс елдерінен, соның ішінде араб, парсы, үнді халықтарының әдебиетінен бастау алғаны белгілі десек те, өлеңмен өрнектеліп жырлануы қазақ халқына тән сыбаға, сүбелі үлес екені ақиқат. Бұл жайында жинақты құрастырушы филология ғылымдарының кандидаты Ү. Субханбердина жазған алғы сөзде қысқа да болса құнарлы айтылған.

Осы алғы сөзді оқып отырғанда, сондай-ақ әрбір хиссаға арналған жеке – жеке ғылыми түсініктемелерді зер сала қарағанда құрастырушы Ү. Субханбердинаның қаншама ізденгені, еңбектенгені анық көрінеді. Жинақтағы әрбір хиссаның шығу тегі, тарихы, елге тарау жолдары туралы көкірекке ұялап, көңілге қона кетер, білік-түсінігінді молайтар қаншама дерек – мәліметтер де бар. Ал қазіргі қазақ тілінде сирек қолданылатын сөздерге және кейбір жер аттарына түсіндірме берілуі әрі қиын да, әрі игілікті де іс.

Бұл жөнінде шығыстанушы Өтеген Күмісбаев: «Таким образом, «Гашик - наме» - сборник лира эпических казахских поэм на восточные сюжеты – один из первых шагов в области исследования литературных отношений между казахской, с одной стороны, и арабо-персидской и

таджикской литературами, с другой. Гуманизм, доброта, справедливость, борьба против темных сил зла были главными лейтмотивами этих произведений»[2;123].

Мысалы, бір ғана «Бозжігіт» қазақ арасына 1874-1911 жылдар аралығында 12 рет баспа бетін көріп, мол таралса да, күні бүгінге дейін ол жайлы даулы пікірлер толастаған жоқ. Сонау көне дәуірдегі Дешті Қыпшақтан басталған, кейін қазақ, татар, өзбек халықтарына сюжеті ортақ «Бозжігіт» дастанының бір ерекшелігі жырдағы қарт жыраудың Бозжігіттің әкесіне баласының қайғылы қазасын естіртуі көңіл айту үлгісінде берілген:

Мінген аттан ер қалар,
Тапқан ерден мал қалар
Ер басына күн туса,
Сүйгенінен жар қалар.
Ер басына күн туса,
Дүниенің бәрі жоқ болар.
Ғалымдардан хат қалар,
Ұсталардан зат қалар.
Ойлап тұрсаң, жақсылар,
Бұл жалғаннан кім қалар?... [3;77].

Осы нұсқаның қай бетін ашсаң-да, жырдың негізгі арқауы-махаббат. Бозжігіт пен Қарашаштың сүйіспеншілігі оқиғаның өзіне тән ерекшелігімен баяндалады. Шығарманың көркемділігімен қоса композициялық сюжет құраудағы басты ерекшелігі сол, жыршы оны бір әуенмен емес, әр түрлі мақамға салып айтқан. Онда – ұйғыр, өзбек халықтарында көп қолданылған өлең өрнектеріне баса назар аударылған. Зерттеуші Ү. Субханбердина бір ғана «Бозжігіт» хиссасының жазылу ерекшеліктеріне тоқтай отырып, осы іспеттес шығармалардың XIX ғасырда Уфа, Қазан, Ташкент, Орынбор қалаларында пайда болуына сәйкес, осы дастандарды баспа орындарына ұсынған «кітаби» ақындардың елеулі еңбек еткенін, адал махаббат, адамгершілік, еркіндік пен азаттық, достық пен туысқандықты насихаттағанын айтады. Бұл шығармалардың негізгі мазмұнынан феодалдық замандағы әлеуметтік өмір шындығын, тарихи кезеңдердің сыр-сипаты мен Шығыстың бай ауыз әдебиетінде сақталған ата дәстүрін, әр хиссаны жырлаудағы жыршының стиль ерекшелігін, философияның ой қорытуы мен айшықты образ, бейнелі теңеулерді оқимыз.

Біз дарияның гауһары,
Сіз теңіздің жауһары.
Бір меруерт, бірі маржан
Тізіліп тұр, жар-жар.

Ішім мұзға толған соң,

Жібіп кәусар болмас ол. Осы тектес эпитет, теңеулермен қатар, араб, парсы жұртынан енген не тамаша сөз жауһарларымен қоса, бұл хиссаларда діни ұғым, шектес тыс қиял теңізіне сұңғу секілді нәсілдік, ұлттық сарындар да байқалады[4;27].

Тағы бірде «Бозжігіт» дастанын оқи келе тамылжыған тілінен қазақ ауыз әдебиетінің үлгі - өнегесіне ұқсастықты байқаймыз:

Түйе келіп боздаса,
Ботасы оның жоқ шығар.
Бота көзді Бозжігіт
Бұл ойында жоқ шығар,
Құлын көзді Бозжігіт
Бұл ойында жоқ шығар...
Келмес жолға кеткен ол,
Бұл пәниден өткен ол.

Бұл шумақтар мал баққан халықтың тұрмыс салтын аңғартса, Шығыстан келіп қазақ топырағына сіңісіп кеткен «Мұңлық – Зарлық» дастаны да ауыз әдебиетіміздің әсем ою-өрнегімен әрленген. Мұның өзі «Мұңлық-Зарлықты» қазақтың төл туындысы етіп тұрғандығын да ғалым Ү. Субханбердина атап өтеді:

Қарсақ жортпас қалыңнан,
Қарғып кетіп барады.
Түлкі жортпас түлейден,

Түнде кетіп барады.

Жапалақ ұшпас жапаннан,

Жалғыз кетіп барады[5;31].

Дастан осындай керемет көрікті жыр шумағына толы.

Жалпы шығыс тақырыбына жазылған қазақ дастандары ғасырлар бойы халқымызбен бірге жасасып келе жатқан аса құнды мұралар. Олардың көбінің сюжеті «Шаһ-наме», «Мың бір күн», «Қамила мен Димна», «Тоты - наме», «Жүсіп-Зылиха», «Ләйлі-Мәжнүн», «Бозжігіт», «Сейфулмәлік» сияқты классикалық туындылардан алынған. Махаббат пен ерлік қоса өрілген осы аталған дастандар тақырыптық, идеялық жағынан болсын, оқиғаны суреттеуі, көркемдік ерекшеліктері жөнінен болсын қазақ халқының ауыз әдебиет нұсқаларымен орайласып, үйлесіп жатады. Сондықтан ғалым Ү. Субханбердина Шығыс тақырыбына жазылған қисса-дастандарды алдымен батырлық және ғашықтық дастандар деп бөліп алып, ондағы сюжеттерін, тақырыптық-идеялық жақтарын, оқиғаны суреттеулерін, көркемдік ерекшеліктерін қазақ халқының ауыз әдебиетімен үндестіре зерттеген. Қисса –дастандарды сұрыптай келе Ү. Субханбердина ең сәтті деген нұсқаларды жинақтап, ең алғаш 1976 ж. «Ғашық - наме» деген атаумен, кейіннен 1994 жылы «Ғашықтық дастандар» және 1995 жылы «Батырлық дастандар» жинағын құрастырды.

Әдебиеттер:

1. Омарбеков С. Махаббат хикаясы//Ғалым-библиограф(Қазақстан Республикасының Гуманитарлық ғылымдар академиясының академигі Үшкөлтай Субханбердинаның еңбек жолы). – Алматы: Ғылым,1997. – 82 б.
2. Кумисбаев Ү. Поэма о любви //Простор, №1,1997. – 123 с.
3. Ғашық-наме. Шығыс хикаяларының желісіне құрылған қазақ дастандары (Құрастырған, алғы сөзін, ғылыми түсініктерін жазған филология ғылымдарының кандидаты Үшкөлтай Субханбердина).-Алматы: Жазушы,1976. – 64б.
4. Қанафин А.Қайта туған ғашықтық дастан // Қазақстан әйелдері,№12,1977. – 276.
5. Батырлық дастандар (Құрастырушы: Ү.Субханбердина). –Алматы:Ғылым,1995. –19б.
6. Ғашық-наме. Шығыс хикаяларының желісіне құрылған қазақ дастандары. (Құрастырған, алғы сөзін, ғылыми түсініктерін жазған филология ғылымдарының кандидаты Үшкөлтай Субханбердина). – Алматы: Жазушы,1976. – 64б.
7. Субханбердина Ү. Кітап жолы – Арман жолы. –Алматы, 2001ж. – 279 б.

ҰЛТТЫҚ ТАҒАМ АТАУЫНА ҚАТЫСТЫ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАБИҒАТЫ

Асхатова М.А.

Ғылыми жетекші: Жумагулова Ө.А., филол.ғ.к., доцент

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.

ashatova_muslima@mail.ru

Етістік – тіліміздегі сөз таптарының ішіндегі ең күрделі және қарымы ең кең грамматикалық категория. Етістіктің күрделілігі мен қарымдылығы оның аса өрісті лексика-семантикалық сипатымен, бай лексика-грамматикалық формаларымен, көлемді синтаксистік қызметімен тығыз байланысты [1, 222]. Етістік ауызекі сөйлеу тілінде де, көркем әдебиетте де жиі қолданылатын – сөздер тобы. Олар қимыл-әрекеті, қимыл-әрекет амал-тәсілдерін, қозғалыс, қарым-қатынасты білдіреді. Тіл-тілде етістікті мағыналық жақтан топтастыру тәжірибесі бар. Қазақ тіл білімінде Н.Сауранбаев, А.Османова, И.Маманов, А.Қалдыбаева, А.Аманжолов, Н.Оралбаева, Ө.Болғанбаев, А.Ысқақов, М.Оразов сынды ғалымдар етістік семантикасының өрістілігі мен формаларының молдығын, басқа сөздермен тіркесу қабілеттілігін қолдану аясының кеңдігін, сөйлем мүшесі ретіндегі ерекшеліктерін атап көрсеткені белгілі.

Тілші А.Байтұрсыновтың 1914 жылы Орынбордан шыққан «Тіл құралы» зерттеу еңбегінде: «Кей сөздер нәрсенің істейтін ісін айтады. Мәселен: арт, тарт, ал, ұр, саба, соқ, қорық, күрес, маңыра, соқ, сүз, таста, шық, жық, ас, ал, төз т.б.мұндай сөздер етістік сөздер деп аталады.

Етістік сөздердің сұрауы не етпек? Не істемек? Не қылмақ? Не болмақ? Етістіктің жалпы сұрауы не етпек?...Сонда не етпек? Не істемек? Не қылмақ? деген сұрақтарға жауап алатын сөздердің бәрі де етістік болады» – деген сипаттама берілсе [2], 1915 жылы Орынбордан шыққан «Тіл құралында» етістікке: «*Етістік дегеніміз*» - заттардың еткен – етпеген істерін көрсететін сөздер» деген анықтама берілген [3].

1940 жылдар ішінде морфологиядан етістіктің есімше, көсемше, етіс, шақ, көмекші етістік, сын есім шырайлары мен үстеу арнайы зерттелді.

1950 жылдан бері қарайғы уақыт ішінде морфологияның жеке мәселелеріне қатысты жүзге тарта ғылыми мақала, 20 шақты монографиялық зерттеулер жарық көрді.

Атап айтсақ, Ыбырайым Маманов «Қазақ тілі» (1949), «Вспомогательные глаголы в казахском языке» (1949), «Қазіргі қазақ тілі. Етістік» (1966) атты еңбектерінде қазақ тіліндегі етістіктердің морфологиясын зерттеу объектісі ретінде ала отырып, оның құрылымдық ерекшеліктерін, жүйелік бірліктері мен элементтерін, олардың бір-біріне байланысы мен қатынасын, қызметін, мағынасын сала-салаға, тарам-тармақтарға тарата отырып, бір сөзбен айтқанда, морфологиялық жүйеленуінің біршама толық моделін жасап шықты [4,15-120].

1967 жылы ғалым А.Хасенова «Қазақ тілі грамматикасы» атты еңбегінде түбір етістік дейтін межеге сыйдыруға келетін сөздерді іс-әрекет, амал, қалып процесінің динамикасын білдіруі жағынан қарастырып, оларды 6 лексика-семантикалық топқа бөліп көрсетеді: 1) Объектімен тікелей байланысты іс-әрекетті білдіретін етістіктер: іш, же, майла, боя, ұр, соқ, жүр, көр, оқы т.б. 2) Субъектінің қозғалысының беталыс, бағытын білдіретін етістіктер: кел, кет, түс, шық, ұш, самға, жинал, тара т.б. 3) Субъектінің қалпының сапасының өзгеру процесімен байланыста айтылатын етістіктер: ұйықта, оян, азай, көбей, ұзқар, қысқар, өл, ауыр, бат т.б. 4) Бейнелеу етістіктері: адырай, бақырмай, маңыра, мөңіре, жалтылда, үлпілде т.б. 5) Ішкі объектілі салт етістіктер: е, еді, деп, шығар.6) Көмекші етістіктер: е, еді, деп, шығар [5,127-128].

Ғалым А.Хасенова объектімен тікелей байланысты іс-әрекетті білдіретін етістіктерге тағамды даярлау үдерісінде қолданылатын іс-қимыл атауларын да осы топқа жатқызғанын байқауымызға болады. Мысалы, іш, же, майла, пісір, кес т.б. «Іш» етістігі қимылдың тікелей объектіге қатысты екендігі болатындығын, сұйық затты объектінің ішке қабылдауын білдіретін сема. «Же» етістігі де объектінің белгілі бір тағам түрін шайнау қимылы арқылы ішке қабылдауын білдіреді. Ал «пісір» етістігі тағамды суда немесе бу көпіршіктері үнемі бетіне шығып тұратын басқа да сұйықтықта әзірлеу процесін білдіреді. Яғни тағамды даярлау үдерісінде қолданылатын іс-қимыл атаулары тікелей объектіге қатысты болады.

Етістіктерді семантикалық топтарға бөлушілердің тәжірибесіне жүгінсек, оларда ауытқулар бар екендігіне көз жеткізуге болады. И.Е. Маманов етістіктерді мағынасына қарай топтастырып, сегіз топқа бөледі. Олар: 1) Іс-әрекеттік қимылды білдіретін етістіктер: жазу, сызу, көру, жұлу т.б. 2) Қозғалыс қимылын білдіретін етістіктер: жүгіру, еңбектеу, домалау, жорғалау т.б. 3) Қалып-күй процестерін білдіретін етістіктер: ауру, ұйықтау, тұру, отыру, жату, тынығу т.б. 4) Көңіл-күйді білдіретін етістіктер: қайғыру, мұнаю, қуану, ренжу т.б. 5) Сапалық белгінің өзгерісін білдіретін етістіктер: ұзару, қысқару, сарғаю, ағару, азаю, көбею т.б. 6) Еліктеу бейнелеу етістіктер: жылмыңдау, қылмыңдау, пысылдау, ыңкылдау т.б. 7) Туу, өсу қимылын білдіретін етістіктер: балалау, құлындау, қоздау, боталау т.б. 8) Субъективтік реңді етістіктер: азсыну, кісімсу, көпсіну т.б. [6,32-33]. Ғалым тағамды даярлау үдерісінде қолданылатын іс-қимыл атауларын іс-әрекеттік қимылды білдіретін етістіктер тобына жатқызғанын көруімізге болады. Мысалы: кесу, т.б. «Кесу» етістігі тікелей

объектінің белгілі бір затты (тағамды) үшкір затпен бөлу процесін білдіреді. Тағамды даярлау үдерісінде қолданылатын іс-қимылдары тікелей объектімен қатысты.

Заттар мен құбылыстардың іс-әрекетін білдіретін тіліміздегі сөздер ғана сөзге морфологиялық тәсіл арқылы ауыспалы мағына жасайды. Бұлар сөзге нақтылы мағына қосып, семантикалық аясын үнемі кеңейтіп отырады. Мәселен «қайнау» деген тағамды даярлау үдерісінде қолданылатын іс-қимыл атауының бастапқы тура мағынасы сұйықтықтың тұтас көлемінде бу көпіршіктерінің пайда болып, олардың сұйық бетіне шығып буға айналуын білдірсе, көркем шығармада бұл етістікті басқа мағынада қолданылғанын байқауымызға болады:

- *Босағада малышы қатын үлкен күбіге іркіт пісіп тұр. Бір жағынан кең қазанда құрт қайнап жатыр екен* (М.Әуезов, «Абай жолы»). Келтірілген сөйлемде қайнау етістігі тура мағынасында қолданылса, - *«Құдай жүзін көрмегір, мынау кім өзі әкіреңдегені, - деп Қамқа қаны қайнап, қатты ашуланды»*. Жазушы М.Әуезов «қаны қайнау» тұрақты фразеологиялық тіркесті жалпы халықтық формада «ашулану, ызалану, ыза кернеу», яғни ауыспалы мағынасында қолданып отыр.

I. Негізгі мағынасы.

Қайнау, ет.

Сұйықтықтың тұтас көлемінде бу көпіршіктерінің пайда болып, олардың сұйық бетіне шығып буға айналуы. - *Етті қазандағы суық суға салған соң, астына от жағып, баппен қайнатады* (Ауызекі тіл).

II. Бейнелі мағынасы.

Қаны қайнау. Ашулану, ызалану, ыза кернеу. - *Кемпір, қаны қайнап, тағы ақырып, қазанда тұрған ыстық шөмішті басына шүйде тұсынан періп кетті де: Ойбай! Көнің адыра қалғырдың, көні кеуіп қалған ба, - деді* («Абай жолы» II том).

Күн қайнап тұр. Күннің ыстық болуы. - *...Күн қайнап тұр. Лапас қалқа асты қызыл жалын. Балуарынан жалаңаш, бастан-аяқ мыс түстес оқушылар көже-көлмекке бас қоя беріп еді, Нигымет "концертті" бастап жіберді* (М.Қабанбаев, Жылан).

Зығыры қайнау. Ыза кернеу, ашулану, ызалану. - *Қазір де Жанай Хайдардың өз әкесіне өктем-өктем сөйлегеніне іштей күйіп-пісті. Әкесінің соншалық әлжуаздығына зығырданы қайнайды* (С.Мұратбеков, Көкорай).

Сорын қайнату. Қиын жағдайға түсіру, сәтсіздікке ұшырату.

- *Кедейдің сорын қайнатып,*

Майданға жасын айдатып,

Тіл жоқ, кез жоқ, басшы жоқ,

Өлімге басын байлатып —

Жіберерде, жаным-ау,

Жан ашыр, жақын, қайда едің? (М.Дулатұлы «Қайда едің?»).

Кегі қайнау. Қатты өшігу.

- *Дейді де теріс қарап сұп-сұр болып,*

Кек қайнап екі көзі жасқа толып,

Айтқаны одан әрі бір ауыз сөз,

Меңдібай көріп еді жауап торып (С.Бегалин, Тасарал).

Жұмыс қайнап жатыр. Бір жұмыстың орындалуының жылдамдығы. - *Қала көшелерінде жөндеу жұмыстары қайнап жатыр* («Алматы-Ақшам» қоғамдық-саяси газет).

Құмырсқадай қайнады. Қаптап кетті, ығы-жығы, нөпір болды.

- *Құмырсқадай қаптаған тобгачтардың жүз, бәлкім одан да көп сарбазына бір-ақ қазақтан шығара аламыз* («Атамекен»).

III. Лингвомәдениетанымдық түсініктеме.

Қайнау – сұйықтықтың тұтас көлемінде бу көпіршіктерінің пайда болып, олардың сұйық бетіне шығып бұға айналуы (1-текті фазалық ауысу). Сұйықтықты қыздырған кезде оның ішіндегі көпіршіктерінің көлемі ұлғайып, біртіндеп жоғары қалқып шығып жарылады да, ол сұйық бетіндегі бу фазасына айналады. Сұйықтық бетіндегі будың қысымы сыртқы қысымға теңелгенде қайнау процесі басталады. Сұйықтықтың үнемі қайнап тұруы үшін оған қажетті жылу берілуі тиіс, ол бу фазасы көлемінің ұлғаюы кезінде – бу түзілуі мен будың сыртқы қысымға қарсы жұмысына жұмсалады. Қатты қыздырылған сұйықтық қайнаған кезде қайнау процесі қауырт өтіп, жарылысқа ұқсас дыбыс шығарады да, оның температурасы өзімен тепе-теңдікте тұрған қаныққан будың темп-расына дейін суынады [7].

IV. Типтік-бейнелі көрініс.

- 1) Шегіне жетудің стереотипі
- 2) Ашулану, ызалану эталоны
- 3) Ыстықпен ассоциацияланады.

I. Негізгі мағынасы.

Қуыру, ет.

Тамақты қыздырылған майға су қоспай пісіру. – *Етті өсімдік майымен қуыру* (Ауызекі тіл).

II. Бейнелі мағынасы.

Күнін қуыру. Құтын қашыру. *Айналайын, келмей жатып күнімізді қуырдың-ау!*

(Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. Түрік. Таш.).

Апшысын қуыру. 1. Көлемін тарылту, азайту. - «... асфальт жолдың **апшысын қуырып**, зырлап келеді» (З. Шашкин, Сенім).

2. Асып-састыру, тездеттіру. - «...үй ішінің **атиысын**, сол **қуырып әкетеді де**, бар байлам асығыс, ату үстінде болады» (Ғ. Мүсірепов, Оянған өлке).

Бидайдай қуыру. Ұрсу. – *Келді де бәрімізді бидайдай қуырды* (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. Монғ.).

Қу сөзден қуырдақ қуыру. 1. Сөзбен қарық қылған, бірақ нәтиже жоқ, уәдені судай сапырған. - *Сондықтан әлгіндей қу сөзден қуырдақ қуырған ағалардың әңгімелерін қызғанышпен тыңдаймын* (Ә. Асқаров, Таңд., 189).

2. Қимылы олақ, шабан, құлашы китің-китің. - *Куба (Оқас) қу сөзден қуырдақ қуырған ғана тәуір* (Жалын, 1974, №1, 48).

Құрғақ сөзбен қуырдақ қуыру. Құр (бос) сөзбен ғана іс бітірді, бірақ еш нәрсе істелмеді. – *Ендеше құрғақ сөзбен қуырдақ қуырып басымды ауыртпай-ақ қойыңдар, Бақыт енді оқи алмайды* (Т. Әлімқұлов, Тірліктен., 282).

III. Лингвомәдениеттанымдық түсініктеме.

Қуыру - бұл жоғары температура әсерінен өнім құрамындағы органикалық заттардың айырылу және жаңа заттардың түзілуі нәтижесінде тағам бетінде өзіне тән қабықша пайда болуын қамтамасыз ететін температура кезінде өнімді тікелей маймен жанастыру арқылы не майсыз жылумен өңдеу. Қуыру кезінде май маңызды рөл атқарады. Ол өнімді күйіп кетуден сақтайды және бір қалыпты қыздырылуын қамтамасыз етеді. Тағамның дәмділігін арттырып, калориясын көтереді.

Қуырудың төмендегідей әдістері белгілі. Олар: 1) негізгі әдіс – қуырылу бетіне май аз мөлшерде жанасатындай етіп қуыру; 2) көп мөлшердегі майда қуыру (фритюрде); 3) қуыру шкафында қуыру; 4) ашық отта қуыру; 5) инфрақызыл сәуле ағыны өрісінде (ИК-қыздыру) [8].

IV. Типтік-бейнелі көрініс.

- 1) Асықтыру, жылдамдату стереотипі
- 2) Жалғандықтың эталоны
- 3) Ұрсу, зекірумен ассоциацияланады.

Қорыта келгенде, заттар мен құбылыстардың іс-әрекетін білдіретін тіліміздегі сөздер, оның ішінде тағамды даярлау үдерісінде қолданылатын іс-қимыл атаулары тек бірқалыпты тура мағынасында қалып қоймай, түрлі ауыспалы мағынада да қолданылып, тілімізге де, көркем шығармаға да түрлі бояу жағып, көркемдеп тұрады.

Әдебиеттер:

1. Қазақ тілінің грамматикасы, 1-бөлім. Алматы, 1967ж-226.
2. А.Байтұрсынов. Тіл құралы.Орынбор, 1914ж.
3. А.Байтұрсынов. Тіл құралы.Орынбор, 1915ж.
4. Ы.Маманов. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы, 2007 ж-15-1206.
5. Қазақ тілінің грамматикасы, 1-бөлім. Алматы, 1967ж-127-1286.
6. И.Е.Маманов. Глагольные виды и их выражение в казахском языке.Вопросы грамматики тюркских языков.Алматы, 1958ж -32-33б.
7. http://yaneuch.ru/cat_97/zhylumen-aspazdy-ndeudster/574737.3479279.page.htm.
8. <https://kk.wikipedia.org/wiki>.

САТТАР СЕЙТХАЗИН ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ-КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Дарменова Ш.М.

Ғылыми жетекші: Сәбит Жамбек, ф.ғ.д., доцент

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.

Sh.darmenova@gmail.com

Белгілі ақын, журналист Саттар Сейтхазин 1927 жылы қантардың 12 жұлдызында Ақмола облысы, Зеренді ауданының, Қарағай ауылында дүниеге келген. Көкшетау қаласындағы №3 қазақ орта мектебінің жанындағы балалар үйінде, кейіннен мектеп-интернатта оқып тәрбиеленген. 1947 жылы Қарағанды қаласындағы оқытушылар институтын бітірген. 1947-1951 жылдары Көкшетау облысындағы орта мектептерде ұстаздық еткен. Ақын Саттар Сейтхазиннің өмір жолдарына назар аударсақ, 1954 жылы Көкшетаудағы №3 қазақ орта мектебін аяқтаған соң, Қарағанды педагогикалық институтына оқуға түскен. 1947-1951 жылдары Көкшетау еліндегі орта мектептерде қазақ тілі мен әдебиетінен дәріс оқып, ұстаздық қызметпен шұғылданған. Содан соң Алматыда оқу құралдары баспасында (қазіргі «Мектеп» баспасы) аға редактор міндетін атқарды. Әрі қарай Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігінде референт, «Қазақ әдебиеті» газетінде тілші ретінде қызметін жалғастырады [3,12]. 1956-1958 жылдарда СССР Жазушылар одағы жанындағы Жоғары әдебиет курсында білімін жетілдіреді. Ол әлемге әйгілі Шыңғыс Айтматов, Қайсын Кулиев, Давид Кугультинов, шешен классигі Жамаладдин Яндиевпен, СССР Жазушылары бірінші съезінің делегаты, дағыстан классигі Аткай Аджаматовпен бірге оқиды. Сырлас, пікірлес, қанаттас болады. Орыс ақыны Л.Ошаниннен дәріс алады. Ақын А.Твардовскийдің ізет-құрметіне бөленеді. Мәскеуден елге қайтып, Қазақстан Жазушылар одағында кеңесші, Қарағанды теледидарының аға редакторы, Қазақ теледидарының саяси хабарлар редакциясында аға және бас редактор қызметін атқарады. Ең соңында «Жазушы» баспасында жұмыс жасап, 1977 жылдан бастап таза шығармашылыққа ден қояды, туған жер, еңбек адамдары туралы, өмірге деген құштарлыққа толы лирикалық өлеңдер, көптеген поэмалар жазады. «Хас жақсының белгісі, әрі мырза, әрі құл» деп бабаларымыздың

толғағанындай, Саттар аға өлең отын маздатумен ғана шұғылданбай, өзге де шаруаларға да мықтап араласқан. Мәселен, Таулы Алтай Жазушылар одағын ұйымдастыруға ұйытқы болған. Осы елеулі еңбегін ескеріп, ол Таулы Алтайдың құрметті азаматы атағын алады. Тағдырлас, тектес алтайлықтар жөніндегі лебізінде әдемі сырлар, нұрлы ойлар тамаша өрбітілген. «Жақсыны жалғыз деменіз, бір болып туса жүзге тең» демей ме қазақ. Иә, қанатты, талантты ақын өз елінің шеңберінде өмір сүрмейтіні хақ. Бұған куә – Саттар Сейтхазиннің өнегелі, өрелі істері мен мейірбан жүрегі. Соған лайық саха елінің Саттар мүйісі деп жерінен жаңа атау еншілетуі де қызықты да, мақтанарлық құбылыс[4,9]. Ақынның өзі:

*Азаматын шақырдым да ой-қырдың,
Дос таптым да кіші-гірім той қылдым[1,282], - дейді.*

Ақын поэзиясының тақырыптық аясы өте кең. Кеңістік пен уақыт ішіндегі ірі оқиғалар, қилы-қилы тарихи тұлғалар, армандастар, тарлан досар, замандастар, жаны сұлу ардақтылар, Отан қорғаушылар, диқандар, рухани асқақ бабалар, туысқан балалар, ай маңдай арулар, хош иіс бақша-баулар, ақиық асқар таулар – ақынның жыр-толғауларының арқау-өзегі, бастау-бұлағы.

Ақын Саттар Сейтхазин «Тарих» атты алғашқы өлеңі 1947 жылы «Советтік Қарағанды» газетінде жарияланған. Ақынның көптеген өлеңдері орыс, қарақалпақ, поляк тілдерінде аударылған. Өзі аудармашы ретінде Аржан Адаровтың, Семен Даниловтың, Николай Дамдиновтың, т.б. белгілі ақындардың өлең-жырларын қазақшалап, жеке кітап етіп шығарған[3,12]. Ақын Саттар Сейтхазиннің «Оқжетпес» (1990) атты кітабына ақынның әр жылдары жазылған өлеңдері мен поэмалары және балладалары топастырылған. Туған, жердің әсем табиғаты мен жайсаң жандарының, еңбек адамдарының бейнесін суреттейді. «Қаһарман» поэмасы белгілі қазақ ғалымы, қоғам қайраткері, Кеңестер Одағының Батыры Мәлік Ғабдуллинге арналған. «Туған жер», «Көкшеге», «Сексен көл», «Туған ел», «Оқжетпес» атты туған жер толғаулары, ақын Жұмағали Саинға, Ғафу Қайырбековке, Еркеш Ибраһимге арнау өлеңдері шыққан. Осы кітапта ақынның өлеңдеріне жазылған әндері берілген.

Ақынның «Жер шоқтығы» (1978) атты таңдамалы өлеңдер жинағына бұрынғы кітаптарынан іріктеліп алынған шығармалары енген. Бірінші бөлімге әр тақырыптардағы өлеңдері, екінші бөлімге Сәкен Сейфуллинге, Сәбит Мұқановқа, Мәлік Ғабдуллинге арналған деректі дастандары енгізілген. «Дастандар» (1988) атты кітабында ақынның поэмалық шығармалары топтастырылған. «Жамбыл-Дастан», «Кенен-жыр», «Қайран Сәбең», «Алғашқы сапар», «Көкшетау», «Балуан Шолақ» поэмалары жұртшылық көңілінен жақсы орын алған көркем туындылар. «Есіл ер» деректі поэмасы қос «Даңқ» ордендері, Ұлы Отан соғысы ордендерінің толық иегері жауынгер Ахметбек Исаұлына арналған. Сыршыл ақын лирикалық өлеңдерімен қатар, кесек-кесек поэмалар туындатқаны мәлім. Ұлт мәдениетінің көрнекті өкілдері Жамбыл Жабаевтың, Балуан Шолақтың, Кенен Өзірбаевтың, Сәкен Сейфуллин мен Сәбит Мұқановтың өмірі мен өнерпаздығына арнап, күрделі шығармалар жазған. Кеңес Одағының батыры Мәлік Ғабдуллин мен қарақалпақ халқының дарынды перзенті, ақын, драматург, қоғам қайраткері Қасым Әуезов жайында поэмалары бар. Ұзын саны оннан астам. Поэмаларының қажырлы ізденістерден, терең толғаныстардан, шалқар шабыттан туындағанын көреміз. «Жамбыл-дастан» поэмасын:

*Ел десе елегізген, еңіреген,
Елі үшін, үзілмеген өмірі өлең.
Мен бүгін Жамбыл болып жыр шертемін,*

Мен бүгін Жамбыл болып тебіренем[2,6], - деп аруақты бабасына сыйынып, жыр түйғынына ұқсап бастайды. Бейнет-михнаты мен зейнет-қызығы есепсіз құйынша ұйытқыған өмір өзіңді-өзің қалай ұстауыңды, нені мақсат етуді, неден үйреніп, неден жиренуді

үйретеді. Поэзия бір жағынан, қиялыңа, сезіміңе, түйсігіңе нұрлы сипат дарытса, екінші жағынан, ақыл-есінді, сананды жетілтіп байытады, өмірлік қажетіңе жарайды.

Саттар Сейтхазиннің лирикасы сөздің қуат-сымбатын күшейтетін, оқырманның дүние-танымын тереңдете түсетін, шындықтың, болмыстың, тұрмыс-тіршіліктің соны қырларын, тосын белгілерін айна-қатесіз көрсететін, яғни, этикалық-тәжірибелік түйіндеулерге негізделген ғибратты, салмақты ой-пікірлер, мейлінше жинақы, ықшам өріледі.

*Табан терің сыдырылса, жылама,
Өмір өзі шегелейді тағасын,
Жалбарынып жаннан рақым сұрама,
Таныған дос өзі берер бағасын!*
Иә болмаса:
*Не тапсаң да шүкіршілік ет, қомсынба.
Жыртық шапан иінге іл, қорсынба.
Еңбегіңмен кигеніңді торқа гөр.
Әділеттің соқпағымен жорта бер.*
Немесе:
*Дүние бір жел диірмен айналмалы,
Ал адам – бір асыл тас қайраңдағы.
Дүние адам жасап ала алмайды,
Ал дүние адамға ермек, сайраң-дағы[2,58].*

Қаламгердің «Тереңдегі теңіздер» (1974) атты кітабы, «Өлеңдер», «Поэмалар» болып екі тараудан тұрады. «Қариялар», «Ағалар», «Құрбылар», «Балдыздар» атты өлеңдерін оқи аласыздар. «Қарт диқан туралы жыры» Социалистік Еңбек ері атағын екі рет алған Ыбырай Жақаевқа арналған. Туған даласының таң дидарын, сол даланы сұлу сазға бөлеген еңбек дүбірін, диқан даңқын шабыттана жыр етті.

*Ақ ту ұстап асқан талай асқардан,
Болмапты гой тек халқыңнан басқа арман.
Тау шағылып талқан болған шақтардан,
Қазағыма теңдік сенен басталған!
Аруағыңнан айналайын, Абылай!
Екі ұдайда елім үшін ту алған,
Нәр әперген бұлағыма суалған.
Сен келгенде Бұқар бабам қуанған.
Жауға аттанар жасағың боп жасанып,
Қабанбайлар, Бөгенбайлар сұранған.
Аруағыңнан, айналайын Абылай[2,50]!*

Ақын Саттар Сейтхазиннің «Аруағыңнан айналайын, Абылай!», «Мағжан еді бір жұлдыз» атты өлеңдері «Жұлдыз» журналының 1994 жылғы №10-12 санында басылып шыққан. Ақын Саттар Сейтхазиннің туғанына 80 жыл толуына орай, Мағжан Жұмабаев атындағы Ақмола облыстық әмбебап ғылыми кітапханасының ақпараттық библиография бөлімнің өлкетану, ұлттық библиография секторы «Елін сүйген азамат» атты библиографиялық көрсеткіш дайындап шығарды. Сонымен қатар, кітапханада жерлес ақын Саттар Сейтхазинге арналған кітап көрмесі ұйымдастырылды.

Әдебиеттер:

1. Сейтхазин С. Оқжетпес. – Алматы: «Жазушы», 1990ж. -282-283 б.
2. Сейтхазин С. Дастандар. –Алматы: «Жазушы», 1988ж.- 5,50,58 б.

3. Дәуітов С. Елін сүйген азамат. – «Қазақ әдебиеті», 1997ж. 14 қаңтар, 12б.
4. Сейтхазин С. Қызыл Арай. – «Степной Маяк», 1973, 2 июня. 9 б.

КОМПЕНСАТОРЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Қалқаман А.

Ғылыми жетекші: Курманова А.К., п.ғ.м., ак.доцент
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.
aergalievna98@mail.ru

Соңғы уақытта отандық ғылымда лингводидактикада қолданылатын стратегия ұғымы кеңінен таралуда. Тіпті осы ұғымға байланысты мәселелер бойынша ғылыми дереккөздердің үстіртін талдауы ғалымдардың көзқарастары мен пікірлеріндегі қарама-қайшылықты көрсетеді. Бұл біртектілік қарастырылып отырған құбылыстың терминологиялық қамтамасыз ету деңгейінде де, оның мәндік сипаттамалары деңгейінде де көрінеді. Сондықтан стратегия ұғымымен байланысты мәселелерді зерттеу лингводидактика үшін өзекті және маңызды болып табылады.

Компенсаторлық құзыреттілік коммуникативтік құзыреттіліктің құрамдас бөлігі болып табылады және тілдік құралдарды меңгеру жеткіліксіз болған жағдайда, сондай-ақ, профессор А. Н. Щукиннің пікірі бойынша, «шет тілді ортада тілдік және әлеуметтік қарым-қатынас тәжірибесі жеткіліксіздігінде» толық қарым-қатынасты қамтамасыз етеді [1].

Компенсаторлық құзыреттілік – тілдік құралдардың тапшылығына байланысты жеке және мәдениетаралық қарым-қатынас процесінде өзінің қазақ тілінде сөйлеу тәжірибесін пайдалана отырып дайындығы және қабілеті.

Компенсаторлық құзыреттіліктің құрылымын нақты көрсету үшін осы құзыреттіліктің мәнін және оны қалыптастыру тәсілдерін түсінуге көмектесетін компоненттерді бөліп көрсету қажет. Компенсаторлық құзыреттіліктерге мыналар жатады:

- қарым-қатынас үшін қажетті тілдің құрылымдық элементтерін, сондай-ақ ауызша және жазбаша қарым-қатынас жағдайларында қолдануға болатын дағдылар мен біліктерді білу;
- сөйлесу кезінде қажетті тілдік формулалар жиынтығын білу;
- әріптестермен байланыс орнату үшін сөйлеу ниетін іске асыра білу;
- тілдің тілдік және сөйлеу ұлттық-мәдени ерекшеліктерін білу;
- тілдік қарым-қатынас барысында ауызша компенсация құралдары және коммуникативтік қиындық жағдайы туралы білу;
- лингвистикалық, прагматикалық және әлеуметтік-мәдени сипаттағы кемістіктердің орнын толтыру үшін қолданылатын коммуникативті мінез-құлықтың бейвербалды емес элементтері туралы білім;
- коммуникацияның вербалды және вербалды емес құралдарын пайдалану дағдылары мен іскерліктері.

В.В. Давыденконың пікірінше, компенсаторлық құзыреттіліктің негізін лингвистикалық білім мен коммуникативтік дағдылар мен біліктердің үш блогы құрайды:

- 1) лексикалық;
- 2) грамматикалық;
- 3) ауызша-сөйлеу.

Бірінші блок қарым-қатынас жасау үшін қажетті тілдің лексикалық құрылымдық элементтерін (түбір, жұрнақ, сөзжасам); қарым-қатынас жасау үшін қажетті тілдік формулаларды (сөйлеу клишелері, байланыс сөздері); лингвистикалық және прагматикалық

сипаттағы кемістіктердің орнын толтыру үшін пайдаланылатын қазақ мәдениеті өкілдерінің коммуникативтік мінез-құлқының бейвербалды элементтерін білуді қамтиды. Бұл блок ауызша қарым-қатынас жағдайында тілдің лексикалық құрылымдық элементтерін қолдану дағдылары мен іскерліктерін қамтиды; коммуникативті қиындықтарды жеңу үшін бейвербалды құралдарды қолдану, белгісіз сөзді немесе ұғымды синониммен немесе ұғымды сипаттаумен ауыстыру, таныс элементтердің (жұрнақ, түбірі және т.б.) мәні туралы болжау, белгілі сөздерге тірекпен фразаны жеңілдету.

Екінші блокқа коммуникация үшін қажетті грамматикалық құбылыстар, тілдік қарым - қатынас жасау кезінде талап етілетін (сұрақ құру, таңырқау, бұйрық рай формасы), ауызша және жазбаша қарым-қатынас жағдайында грамматикалық құрылымдарды қолдана білу, өз пікірін қайта құрылымдау, мысалы, күрделі сөйлемнің орнына қарапайым сөйлемдерді пайдалану, серіктесіне көмек көрсету: айтылғанды қайталау, түсініксіз сөздің мағынасын түсіндіру және т.б. кіреді.

Үшінші блок тілдік және сөйлеу құбылыстарының ұлттық-мәдени ерекшеліктерін, тілдік қарым-қатынас процесінде коммуникативтік қиындықтар жағдайында орнын толтырудың вербалды құралдарын, ауызша қарым-қатынас құрылымын, тілдік қарым-қатынастың қажетті форматын қамтамасыз ететін әңгімелесу жүргізу ерекшеліктерін білумен; коммуниканттардың арасындағы қарым-қатынас пен өзара түсіністікті орнатуға, түсіністікке әсер етпейтін лексикалық және мағыналық қиындықтарды елемеуге, ауызша-сөйлеу қарым-қатынас барысында сөздік ауыстыруларды және сұрастыруды пайдалануға, мысалы, эмоцияны, оның ішінде қазақ халқының ұлттық-мәдени ерекшеліктеріне сүйеніп, алмастырушы мимиканы, ым-ишараттарды пайдалануға, ауызша қарым-қатынас құрылымын ескере отырып, сауатты диалог жүргізуге мүмкіндік беретін сөйлеу ниетін жүзеге асыра білумен ұсынылған.

Компенсаторлық құзыреттілік құрылымына білімдер, дағдылар және іскерліктермен қатар, оқушылардың тілді бейінді-бағдарлы оқытуда қалыптасатын және дамытатын қабілеттерін атап көрсету қажет: әңгімелесушінің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін ескере отырып, ауызша тілдік қарым-қатынас процесінде пікірлерге адекватты әрекет ету; сөйлеу ниетін іске асыру, бұл әртүрлі серіктестер арасындағы қарым-қатынасты және түсіністікті орнатуға мүмкіндік береді; сөйлеушінің кез келген бейтаныс бөтен тілді жағдайға бейімделуі, дұрыс шешім қабылдау үшін қажетті белгілі бір жылдамдық кіреді. Осылайша, компенсаторлық құзыреттілікті қалыптастыру тілдік қарым-қатынас жасау кезінде бірінші дәрежелі міндеттердің бірі болып табылады, өйткені бұл оқушыларға тілдік қарым-қатынасты дамытуға, коммуникативтік ниетке сәйкес тілдік форманы өзгертуге, ауызша және жазбаша сөйлеуді лингвостилистикалық түзетуді жүзеге асыруға көмектеседі.

Осы проблеманы зерттеушілердің пікірінше, компенсаторлық құзыреттілік құрылымындағы маңызды элементтер компенсаторлық стратегиялар мен компенсаторлық біліктер болып табылады.

Компенсаторлық стратегия негізгі бастапқы мақсатқа — ресурстардың тілдік құралдарының тапшылығы салдарынан коммуникацияның үзілген процесінің орнын толтыруға апаратын мақсаттар мен құралдардың белгілі бір санын іске асыру жөніндегі қызметті білдіреді, ал компенсаторлық іскерліктер — бұл өзге тілді сөйлеуді қалыптастыру немесе қабылдау процесінде тілдік ресурстардың тапшылығы жағдайында жағдайдан шығу білігі.

Компенсаторлық стратегиялар болуы мүмкін:

- кооперативтік (мәселені шешуде әңгімелесуші көмектеседі);
- кооперативтік емес (білім алушы туындаған мәселені өз бетінше шешуге тырысады);
- лингвистикалық (тілдік және сөйлеу жоспарларының орнын толтыру);

- паралингвистикалық (коммуникацияның бейвербалды құралдарын пайдалану-қимыл, мимика, көзқарас, интонация, суреттер, тембр және т. б.) [2], [3].

Сөйлеу барысында лингвистикалық құралдардың тапшылығын жеңуге бағытталған стратегиялар тобында мыналарды атап өтуге болады:

- синонимдерді пайдалану;
- басқа тілге көшу (бұл жағдайда сөзді «шетел мәнеріне» айтуға болады);
- бейвербалды кодты пайдалану: қимыл немесе мимика;
- пікірді жеңілдету;
- ақпаратты түсіріп кету;
- белгілі сөзжасам әдістерінің бірімен жаңа сөздерді жасау;
- перифраза немесе сипаттама пайдалану.

Мәдениетаралық қарым-қатынастың бейвербалды емес құралдарын меңгеру коммуникативтік сәтсіздікті жеңу жолдарының бірі болып табылады. Бейвербалды коммуникация құралдарының ішінде келесілерді бөліп ажыратады: паралингвистикалық (дикция, ырғақ, интонация); экстралингвистикалық (күлкі, жылау); кинетикалық (қозғалыс, мінез-құлық); проксимикалық (қалыбы, қозғалыс). Коммуникацияның вербалды құралдары сияқты, бейвербалды құралдардың ұлттық ерекшеліктері бар. Бейтаныс елде тұрып, ым-ишаратқа және мимикаға аса сақтықпен қарау керек. Бір қимыл әртүрлі елдерде әртүрлі болуы мүмкін. Яғни, бір ел үшін қабылданған қолдау қимылының көмегімен басқа елде бола отырып, әңгімелесушіні қорлауға болады. Нысаны бойынша эквивалентті, бірақ мазмұны жағынан ерекшеленетін қимылдарды пайдалану оларды қате түсінуге және қате мәнді ілеспе сөзге ауыстыруға әкеп соғады, бұл әңгімелесушіні дезинформациялайды. Сондықтан бейвербалдық қарым-қатынастың ұлттық ерекшеліктерін үйрену әрбір тілді меңгеруші үшін, соның ішінде компенсаторлық біліктерді қалыптастыру үшін аса қажет.

Көрнекілік, төл мәдениетті есепке алу, нақты бағдарларды ажырату, сараланған көзқарас, имитация мүмкіндігі, жағдаятты, корреляция, бейвербалды құралдар әдістемелік принциптеріне сәйкес әзірленген жаттығулар бейвербалды мінез-құлық дағдылары мен білімдеріне оқытудың құралы болады.

Мынадай жаттығулардың мысалдарын келтірейік.

- Коммуникативтік емес жаттығулар: ым-ишарат, мимика, қалып, бейнесюжет немесе бейнефильмге сүйенетін суреттер. Кейіпкерлердің кейбір қимылдарын бейнелеуді сұрай аласыз, олардың репликаларын еске түсіріңіз және бір-бірімен салыстырыңыз; осы қимылдардың басқа тілдерімен сәйкестілігі туралы ойлауды ұсыныңыз. Бұл топқа қатысушылар ым-ишарат дефинициясы бар карточкаларды тарататын ойындарды да жатқызуға болады. Әртүрлі топтарға жататын қатысушылар бір-бірін табу керек.

- Шартты-коммуникативтік жаттығулар, мысалы, вербалды пікірді бейвербалды жағдайға ауыстыру; түрлі жағдайларда коммуниканттардың рөлін анықтай білуді қалыптастыруға бағытталған жаттығулар (туыстарымен, қарт адаммен, лауазымды тұлғамен және т.б. сәлемдесу).

- Коммуникативтік жаттығулар: жағдаятқа сүйенетін жаттығулар, рөлдік ойын, диалог, полилог және т. б.

Компенсаторлық құзыреттіліктің даму деңгейі коммуникативтік құзыреттіліктің қалған компоненттерінің қалыптастырылған деңгейіне байланысты, яғни қалыптасқан әлеуметтік-мәдени, тілдік, сөйлеу, оқу-танымдық құзыреттіліктердің деңгейі жоғары болған сайын, компенсаторлық құзыреттіліктің даму деңгейі соғұрлым жоғары және керісінше болады [4].

Компенсаторлық құзыреттілік компоненттерінің мазмұнын практикалық меңгеруге ыңғайлы болу үшін компенсаторлық стратегияларға топтастыру ұсынылады.

Лингвистикалық стратегиялар синонимдерді, антонимдерді, сөзжасамдарды пайдалану, кірме сөздерді пайдалану, төл сөздерді транслитерациялау, перефразалау және т.б. тәсілдерді қамтиды; *экстралингвистикалық стратегиялар* мәтінді графикалық-экспрессивті ресімдеу, суреттер мен графиктер салу, көмекші құралдарды (сөздіктер, анықтамалықтар, оқу-әдістемелік құралдар, хаттардың үлгілері, орфографияны тексерудің компьютерлік бағдарламалары, компьютерлік шаблондар және т. б.) пайдалану тәсілдерін біріктіреді [5].

Мысалы, мәтіннің бір түрі әр түрлі нақты жағдайларда (сөйлеу жағдайларында) пайдаланылса, бұл жалпы құрылымды/схеманы әр түрлі жағдайларға көшіру және оны тиісті бөлшектермен толтыру мүмкіндігін туғызады. Мұндай жаттығулар жадқа мәтіннің жалпы құрылымын, типтік фразаларды, нақты жағдайдан тәуелсіз безендіру тәсілдерін бекітуге мүмкіндік береді; олар белгілі бір жанрдағы мәтінді шығарудың әмбебап алгоритмін қалыптастырады.

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келгенде, компенсаторлық құзыреттілікті дамыту білім алушыларға мынадай мүмкіндіктер береді:

- *рецепция* саласында (оқу және тыңдау) тақырыптарға, алдын ала мәтінге (суреттер, диаграммалар, мәліметтер/фактілер және т.б.), негізгі сөздер немесе сөз тіркестері және т.б. бойынша мәтін мазмұнын, негізгі сөздерді немесе сөз тіркестерін және т.б. негізге ала отырып, мәтін мазмұнын суреттеу; мәнмәтін, тақырып, түбірі, жұрнақ, сөздердің мағынасын түсіну; түсіну үшін қол жетпейтін сөздерді елемей/түсіріп тастау;

- *айтылым* саласында – белгілі сөздерді, сөйлеу үлгілерін пайдалану есебінен сөйлемді жеңілдету; өз сөзін өзгерту немесе оған түзету енгізу; бір ойдың мимикасын, ишаратын, сөйлесу формулаларын, қайталауларды, синонимдік өрнектерін, кіріспе сөздерді, перифразды, сипаттау, синонимдерді/антонимдерді, толықтыру, нақтылау, ойын жеткізу үшін баламалы алмастыруларды, риторикалық сұрақтарды пайдалану.

Осылайша, компенсаторлық құзыреттілікті дамыту арқылы сабақта оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға, негізгі біліктері мен дағдыларын дамытуға болады.

Әдебиеттер:

1. Щукин Л. П. Обучение иностранным языкам: теория и практика: учеб, пособие для преподавателей и студентов. – М.: Филоматис, 2006. С. 141.
2. Давыденко В. В. Компенсаторная компетенция как целевая доминанта иноязычного профильно-ориентированного обучения старших школьников //Известия Волгоградского государственного педагогического университета. 2013. № 2 (77).
3. Милованова Л. А. Профильно-ориентированное обучение иностранным языкам (английский язык, старшая ступень средней общеобразовательной школы): монография. – Волгоград: Перемена, 2006.
4. Гораиская М. П. Формирование компенсаторной компетенции в иноязычной письменной деловой речи студентов неязыковых вузов: автореф. дис. канд. пед. наук. – Петрозаводск, 2011.
5. Папикян А. В. Формирование компенсаторной компетенции как средства упреждения и преодоления социокультурной интерференции: дис. канд. пед. наук. – Пятигорск, 2011.

САЛ-СЕРІЛЕР – ҚАЙТАЛАНБАС БІРТУМА ТҮЛҒАЛАР

Талапбек А.А.

Ғылыми жетекші: Шалабай Б., ф.ғ.д., профессор

Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.

aanarbayquzy@mail.ru

Қазақ поэзиясының ерекше дамыған кезі – XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы. Бұл кезеңдегі қазақ поэзиясының іргелі де, ауқымды тармағын сал-серілер шығармашылығы құрады. Сал-серілер қазақ халқында қашанда болған өнер саңлақтары. Қазақ халық болып қалыптасқаннан бастап, ән, сал-серілік өнер бірге жасап, біте қайнасып келе жатыр. Негізінен сал-серілер жан-жақты болған. Халық арасындағы «сегіз қырлы бір сырлы» деген мақал осы әнші-ақындарымызға арналып айтылса керек?! Бұлай дейтін себебіміз сал-серілер ақындық, әншілік, күйшілік, жыршылық, композиторлық, саятшылық, құсбегілік, аңшылық, палуандық, суреткерлік секілді сан алуан өнер түрлерін игерген. Бұдан байқайтынымыз, сал-серілер қазақ халқының қандай да бір өнер саласында болмасын халықтың ыстық ықыласына бөленген болмысы бөлек өнер иелері.

Сал-серілер поэзиясы – қазақ поэзиясын көкке көтеріп, жұлдызын жарқыратқан туындылар кезеңі десек артық айтпағанымыз болар сірә?! Бұл ойымды профессор Шәмшидин Керімнің мынадай пікірімен дәлелдей өтсем: «Сал-серілер поэзиясы — өзіне дейінгі ауызша поэзия мен жазба поэзияның жалғастыратын буын сияқты, өзінің алдында өткендерге қарағанда бір адым ілгері кеткен, жаңалығы, ерекше сипаты бар өнер. Оның қазақ поэзиясының көкжиегін кеңейткен, тың өрістерге көтерген арна екені дау тудырмайды»[1;3]. Дәл осы кезеңде қазақ поэзиясы жаңаша түрге ие болып, жаңаша бағытта дами бастады.

Сал-серілер поэзиясының қазақ әдебиетінде алар орны айрықша. Сал-серілер поэзиясы жайлы алғашқы деректер Қазан төңкерісіне дейін де әртүрлі Ресей басылымдарында жарияланып келген. Бірақ, олар қолжазбалық сипаттама түрінде ғана болған болатын. 1866 жылы қазақ жерінде болған ресейлік жиһангер П.И.Пашино қазақтардың ән өнері, суырып салмалығы жайында айта келіп: «Қазақтарда ауыл-ауылды аралап жүріп, бүкіл өмір бойы ән салып өтетін әншілердің ерекше тобы бар», - деп ол сал-серілерді меңзесе керек. Ал, 1881 жылы қазақ даласын аралаған француз ғалымдары Капю мен Бонвало ауылға сері, әнші жігіттің келгенін, оны халық қандай құрметпен қарсы алғанын сүйсіне сипаттайды[1;3].

Ал, жалпы сал-серілер жайлы нақты ақпараттар, олардың өмірбаяны, шығармашылығы деген секілді мәселелер Қазан төңкерісінен кейін ғана қолға алына бастады. XX ғасырдың 20-жылдарынан бастап қана сал-серілер жөніндегі зерттеу жұмыстары жариялана бастаған еді. Сал-серілердің өмірбаяны, шығармашылығы, композиторлығы, әншілік өнері жайлы жан-жақты зерттеген ғалымдар Сәбит Мұқанов, Александр Затаевич, Сәкен Сейфуллин, Мағжан Жұмабаев, Қажым Жұмалиев, Ахмет Жұбанов, Мұхтар Әуезов, Мәлік Ғабдуллин, Есмағамбет Ысмайылов, Ғали Әбетов, Ғалым Малдыбаев, Ілия Жақанов т.б. болды.

Қазақ халқының ән мұрасын жинаушы Александр Затаевич сал-серілердің туындыларын нотаға түсіріп, оның авторы мен орындаушысы туралы біршама мәліметтер береді. Сонымен қатар, ғалым Ахмет Жұбановтың 1942 жылы жарық көрген «Қазақтың халық композиторлары» деп аталатын еңбегі – XIX-XX ғасырлардағы қазақ жерінің әр аймағындағы музыка қайраткерлерінің үлкен шоғырына тоқталған, жинақтап баға берген алғашқы монография. Ғалым кейіннен осы еңбегін кеңейтіп, жекелеп екі монографияға айналдырды. Оның алғашқы кітабы күйші композиторларға арналады. Ал екінші кітабы «Замана бұлбұлдары» деген атпен әншілерге арналып шығарылды. Кітапта Ақан сері, Біржан сал, Естай, Балуан Шолақ, Мұхит, Жаяу Мұса, Мәди, Ыбырай, Құлтума, Сары, Әсет, Нартай, Кенен туралы тараулар бар, олардың өмірбаяны, шығармашылығы туралы мәліметтер

берілген. Сондай-ақ жекелеген шығармаларының тууы, әншілік-ақындық дәстүрі, өскен ортасы баяндалған. Баспада ең алғаш рет Біржан есімі атақты сал, әнші-ақын ретінде Сәбит Мұқанов, Александр Затаевич, Сәкен Сейфуллин еңбектерінде аталады. Біржан Қожағұлұлының өмірі жайлы деректер жазған – Сәбит Мұқанов болса, одан кейін Біржан салдың өмірі мен шығармашылығы жайлы Мұхтар Әуезов, Қажым Жұмалиев, Ахмет Жұбанов, Мәлік Ғабдуллин, Есмағамбет Ысмайылов секілді ғалымдар еңбектерінде сөз болған болатын. Ал Ақан сері шығармашылығын зерттеу барысындағы құнды еңбектің біріне Мағжан Жұмабаевтың зерттеуін жатқызатын болсақ, көркем әдеби шығармаларға Ілияс Жансүгіров пен Ғабит Мүсірепов туындыларын, Сәкен Жүністің атақты «Ақан сері» дилогиясын жатқызамыз. Әдебиеттанушы ғалымдар З.Ахметов, М.Базарбаев, Ә.Дербісалиннің зерттеу еңбектерінде сал-серілер поэзиясындағы дәстүрлі өрнектер сөз болады. Б.Ш.Әбілқасымов толғау жанрындағы штамп, формулаларға арнайы тоқталады. Ғалым Р.Бердібаев Сүйінбай ақын шығармашылығы жайында, З.Қоспақов «Жаяу Мұса» шығармашылығы туралы зерттеулерін жасады.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, сал-серілер қазақ халқының әдебиетіне, мәдениетіне, жалпы халық шығармашылығына жаңалық, жаңашылдық енгізген бірден-бір тұлғалар. Өйткені, олардың шығармашылығы, мінез-қылығы, киім-киісі, тіпті, жүріс-тұрысы да елден ерек болды. Ғалым Есмағамбет Исмаил ақын Иманғали Жылқайдарұлының Жәңке сал туралы мынадай әңгімесін келтіреді: «Жәңке салдың шоқтығы өте биік бас киімінің сегіз ұшы болғаны белгілі. Әр ұшының қайталанбас өзіндік бояуы болуымен қатар, көрікті болып көріну үшін түрлі әсемдік заттар ілінген. Ең биік ұшына үкінің бір шоқ қауырсыны байланған. Анда-санда сал басын төмен шұлғығанда, шоқ қауырсын айналасындағыларға қол бұлғағандай әсер қалдыратын. Салдың екі иығында да шоқ қауырсындар қадалған. Жәңке сал үлкен жағасы арқасына қайырылған тізесінен төмен түскен киім киген. Шалбары кең де ұзын, ал, аяғына кигені ала аяқ киім»[2;53]. Сал-серілердің шаш қою үлгісі де басқалардікінен өзгеше болған. Олар шашын толығымен алып тастамайды, тұлым немесе кекіл қоятын болған. Негізінде, сал-серілерде паңдық, кербездік, мәрттік, мықтылық секілді қасиеттер де мол. Киім киісі де көркем. Неше түрлі алуан цирктік ойындарды орындауға төселген шебер. Ал, осынау сал-серілер шығармашылығының тақырыптарына келер болсақ, «богема лирикасы, богема сарындары яғни махаббат, жастық шақтың қызығын, той-думан, шаттық көңілді жырлау болып табылады»[3;148] Салдардың тағы бір ерекшелігі - сазды аспаптарына да ерекше көңіл бөліп, оларды әртүрлі құстардың қауырсындарын бояу арқылы безендіріп қойған. Тіпті, киімдерінің түсі мен мінген аттарының түстерін де бірдей қылатын болған. Сал-серілердің тағы да бір ерекшеліктері – жібек арқандарының ұзындығы. Арқанының ұзындығы неғұрлым ұзын болған салдың беделі де соғұрлым биік болып есептелінген. Ең дәулетті деген сал-серінің арқанының ұзындығы жүз метрден асқан. Сонымен қатар, сал-серілер мінетін аттарына да қатты көңіл бөлген. Олар бір жерде сұлу, жүйрік ат бар екенін естісе, соны қолына түсірмейінше тыншымаған. Сол армандаған аттарына жеткен соң, су орнына сүт беріп, үстіне қымбат жабу жауып сәбидей қарап, баптаған. Атының құлағына алтын сырға тағып, мойны мен жалына моншақ іліп, аяқтары мен құйрығына күміс білезік кигізуді сән көрген. Атының маңдайына үкі тағып, ат әбзелдерінің барлығын дерлік алтын немесе күміспен әдіптеген. Сал-серілер аттарына түрлі іс-қимылдар жасауға үйретіп қоятын болған. Аттары да олардың айтқанын орындайтын болған. Бұл жайында ақын Мағжан Жұмабаев Ақан сері туралы былай дейді: «Астында жүзіктің көзінен өткендей жаратып тастаған бедеу. Екі жанында екі сұлу аты. Қайда барса, бір елі қалмайды. Шақырса екеуі екі жақтан келіп, тізесіне иектерін сүйеп тұрады. Ақанның өзінен басқа тірі жанды маңдарына жолатпайды. Өздері – туғалы жүген-құрық кимеген шу асау. Ақан бір ауылға түссе, далаға барып оттап, Ақан аттанарда келеді. Ақан кез-келген ауылға түсе де бермейді. Қалың қарауылдың ішінде өзінің таңдап алған белгілі ордалары бар. Сол ордаларға ғана түсіп, солардың ғана асын ішіп, солардың ғана төсегіне жатады.

Болмаса қазы-қартаға бөлеп қойса да, кез-келген үйге түспейді Ақан. Түсіп отырған үйінің ыдыс-аяғында кір, қыл көрсе, яки, сол үйдің әйелінің бір былықтығын байқап қалса, пісіп тұрған дәмді тастап, аттанып кете барады. Киімі кір адаммен отырғанда, тізерлесіп те отырмайды. Төсегі кірлеу үй болса, үйге жатпай, далаға жатады. Сүймесе сері дер ме еді, қалың қарауыл Ақанға сері деп лақап береді. Сері туралы: Ақан бұрын атастырып қойған қалыңдығы Жұмат қожаның қызы Бәтиманы алады. Онымен он жылға жақын отасып тұрады. Бәтимадан бір ұл, бір қызы болады. Бірақ, ұлы тілсіз болады. Он жыл шамасында Бәтима өледі. Бірақ, серіліктің соңында жүрген Ақан Бәтиманың өлімін елемейді. Серілікті бұрынғыдан да үдетеді. Құлақ естір жерден алғыр қыран, құмай тазы, жүйрік жияды. Зілғараның баласы Әлібек батырдан бір жылда алпыс түлкі алған Қараторғай деген бүркітті, Сайрат төреден бір жылда тоғыз қасқыр алған Базарала деген итті алады» [4;4-5]. Осыдан келіп, сал-серілердің әдемілікті, сұлулықты, тазалықты, салтанттылықты сүйетіндігін аңғарамыз. Және олардың жан-жақты болғандығын, өнердің сан түрін игергендігін байқаймыз. Олар ақындық, әншілік, сазгерлік, бишілік, актерлік қасиеттерді бойларына жиған жан-жақты ерекше талант иелері. Осындай жан-жақты қасиеттерінің арқасында қазақ поэзиясының дамуына, әсіресе қазақтың ән-күй өнеріне зор үлес қосқандығын мақтанышпен айта аламыз.

Әдебиеттер:

1. Ш.Керім . Сал-серілер поэзиясы /Монография/ - Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ «Ұлағат» баспасы, 2017ж – 36
2. Е.Ысмайылов. Ақындар. /Монография/ - Алматы, 1956ж -53б
3. Е.Д.Тұрсынов. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. Алматы: Ғылым, 1976.
4. М.Жұмабаев. Ақан сері. Алматы, -1989ж -4-5б.

«Орыс тілі» секциясы Секция «Русский язык»

ЛАТИНСКАЯ ГРАФИКА – ВЕЛЕНИЕ ВРЕМЕНИ

Зейнелкабден У.Б.

Научный руководитель: Амренова Р.С., к.фил.н., и.о.доцента
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
Zeinelkabden7@mail.ru

Президент Республики Казахстан Нурсултан Абишевич Назарбаев постоянно работает над развитием и процветанием нашей страны. Доказательством являются ежегодные послания Президента народу Казахстана и различные программы, направленные на улучшение жизни народа, на совершенствование системы образования. Одна из них – это программная статья «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», опубликованная 12 апреля 2017 года. Основная цель этой программы – духовное возрождение, уважение ценностей и традиций нации, сохранение культуры и собственного кода. Важность вышеназванной статьи для нашей Республики очень высока, так как в ней Нурсултан Абишевич помимо вопросов, которые должны будут решены в скором времени, представил повестку дня на ближайшие годы:

1. Переход казахского языка на латиницу.
2. Проект «Новое гуманитарное знание. 100 новых учебников на казахском языке».
3. Программа «Туған жер».
4. Проект «Духовные святыни Казахстана» или «Сакральная география Казахстана».
5. Проект «Современная казахстанская культура в глобальном мире».
6. Проект «100 новых лиц Казахстана».

Я хочу обратить внимание на один из основных и наиболее важных вопросов из шести перечисленных выше проектов - на переходе на латинскую графику. Для начала важно остановиться на предыстории данного алфавита.

Латинский алфавит – восходящая к греческому алфавиту буквенная письменность, возникшая в латинском языке в середине I тысячелетия до нашей эры. Направление письма в архаичных надписях могло быть как слева направо, так и справа налево, однако начиная с 4 века д.н.э. письма начали писать только слева направо. В средние века латинский алфавит распространился в Европе. У большинства народов Америки, Африки и Азии также была латиница, и они пользуются данной графикой по сей день. В некоторых тюркоязычных странах, в частности в Азербайджане, до 1925 года применялся арабский алфавит. С 1926 по 1939 годы использовалась латиница, с 1940 по 2001 годы – кириллица, затем в 2001 году они снова вернулись к латинскому алфавиту. В Узбекистане до 1928 года пользовались арабским алфавитом. С 1928 по 1940 годы – латиницей, с 1940 по 1992 годы – кириллицей. В итоге, в 1993 году узбекский язык снова перевели на латинский алфавит. Турецкая Республика использует латиницу с 1929 года, после принятия Мустафой Кемалем Ататюрком закона «О принятии и использовании новых турецких букв» 1 ноября 1928 года. Надо заметить, что Турецкая Республика перешла на латинский алфавит в течение года.

В связи с тем, что в Казахстане на сегодня одной из актуальных проблем является переход на латиницу, попробуем рассмотреть данный вопрос. История графики казахского языка имеет глубокие корни. За долгую историю существования казахский алфавит подвергался изменениям. Основными причинами были требования времени и исторические условия. До X века былоруническое письмо (орхоно-енисейская письменность), а в X-XX веках использовали алфавит, основанный на арабской графике. В начале XX века по инициативе казахского ученого, лингвиста Ахмета Байтурсынова, был разработан «Төте жазу», алфавит на основе арабской графики, он был признан лучшими учеными-лингвистами Европы и России. На его основе многие тюркские народы создали свой алфавит. 7 августа 1929 года Президиумом ЦИК СССР и СНК СССР было принято постановление о введении нового латинизированного алфавита «Единый тюркский алфавит». Латинизированный алфавит действовал с 1929 по 1940 год. 13 ноября 1940 года был принят Закон «О переводе казахской письменности с латинизированной на новый алфавит на основе русской графики», с этого момента мы пользуемся кириллицей.

В настоящее время мы снова возвращаемся к вопросу введения латинского алфавита. Этот вопрос обсуждается давно, первые дискуссии на данную тему были зафиксированы еще в 1989 году во время принятия закона «О языке». Лингвист, академик Национальной академии наук Республики Казахстан Кайдар Абдуали Туганбаевич одним из первых поднял этот вопрос. Ученый написал открытое письмо Нурсултану Абишевичу о необходимости перехода казахского языка на латинскую графику. Глава государства в своих Посланиях народу Казахстана неоднократно выражал свое мнение о переходе на латиницу. 14 декабря 2012 года Нурсултан Назарбаев в своем послании народу «Стратегия «Казахстан - 2050»: новый политический курс состоявшегося государства» отмечал: "Государство со своей стороны, многое делает для укрепления позиции государственного языка. Необходимо продолжить реализацию комплекса мер по популяризации казахского языка" [3].

Работа по введению латинской графики уже началась, в решении проблемы принимают участие не только лингвисты, но и представители разных профессий,

общественные деятели. В этом вопросе большая надежда возлагается на институт языкознания. В обсуждении проблемы участвует весь народ Казахстана, у граждан нашей страны берут различные интервью и опросы. До настоящего времени были представлены три варианта казахского алфавита на основе латинской графики. Как показали результаты экспериментов, народ считает удобным принцип «одной буквы – одного звука», нежели варианты с диграфами, умляутами и апострофами. Все эти версии активно обсуждаются и проводится пропагандистская работа среди населения. Важно заметить, что процесс перехода на латиницу идет довольно быстрыми темпами, но мы также сталкиваемся с некоторыми трудностями. На данный момент мнение общества разделилось: одни за принятие латиницы, а другие, соответственно, против.

Я в свою очередь поддерживаю переход на латиницу и могу назвать преимущества перехода на латинскую графику. Во-первых, перевод казахского алфавита с кириллицы на латинскую графику будет способствовать развитию нашей страны и станет ещё одним шагом для вхождения Казахстана в топ тридцати развитых стран.

Во-вторых, латинский мир необходим для трансферта инвестиций и технологий в нашу страну. По данным Всемирного банка за 2015 год, из первой тридцатки стран по номинальному объему ВВП, крупнейших экономик мира, 22 страны используют латиницу, из первой десятки – 7 стран. Даже в таких странах, как Китай, Индия и Япония, где используется традиционная письменность, в сфере бизнеса и развития технологий максимально применяются английский язык и клавиатура.

В-третьих, переход на латинский алфавит является ключом к совершенствованию казахского языка. Казахскому языку откроется доступ к международному информационному пространству за счет использования компьютерных технологий.

В-четвертых, это отличная возможность для представителей разных национальностей, как в Республике, так и за рубежом. В таком многонациональном государстве переход на латинскую графику просто необходим, так как латинский алфавит, в свою очередь, очень известен, и это намного облегчит изучение казахского языка.

В-пятых, переход на латинский алфавит усилит связь молодежи с мировой цивилизацией. Если мы будем изучать латиницу, в будущем наша конкурентоспособность повысится.

В-шестых, известно, что слова, используемые в сфере образования, науки, научные термины, в основном, заимствованы из латинского языка, поэтому переход на латинский алфавит будет способствовать сближению с научным миром.

В-седьмых, это – веление времени. Мы живем в XXI веке – веке компьютерных технологий. Переход на латиницу даст возможность влиться в мировое коммуникационное пространство, так как существующий алфавит мешает интеграции казахского языка в информационные технологии, а латинская графика позволит казахоязычной аудитории свободно общаться в интернете, не прибегая к помощи специальных программ.

Наконец, большинство тюркоязычных стран использует латиницу. Нам нужно укреплять наши духовные, культурные, научные, экономические отношения и более тесные связи с этими странами для будущего, для процветания нашей страны. Это – объединение с тюркским миром.

Доктор филологических наук, профессор Кадыр Жусип сказал, что бояться чего-либо не стоит. По его мнению, переход казахского языка на латиницу – требование времени: "В век информационных технологий нам надо идти в ногу со временем. Надо смело вводить латынь уже сейчас, начиная с детских садов, с первого класса. Надо печатать пробные газеты и журналы, чтобы люди смогли уже сейчас самостоятельно осваивать язык. Это совершенно нетрудно. Навыки придут очень быстро. Нужно только попробовать" [2].

«В новой реальности внутреннее стремление к обновлению – это ключевой принцип нашего развития. Чтобы выжить, надо измениться. Тот, кто не сделает этого, будет занесен

тяжелым песком истории», – отметил глава государства. Если Казахстан намерен быть наравне с развитыми странами мира и не сходить с исторической сцены, чтобы не отстать от времени и успешно интегрироваться в мировое пространство, необходимо быть сплоченными и готовыми к любым обновлениям и изменениям" [2].

Как говорится, «Глаза боятся, а руки делают», мы не должны сторониться такого исторического шага, а наоборот поспособствовать развитию нашего языка.

В связи с этим, мы считаем, что нам необходимо начиная с 2025 года приступить к переводу нашего алфавита на латиницу, на латинский алфавит. Это принципиальный вопрос, который нация должна решить. Когда-то в истории мы такой шаг уже совершали. Ради будущего наших детей мы должны принять такое решение, и это создаст условия для нашей интеграции в мир, лучшего изучения нашими детьми английского языка и языка интернета, и самое главное это даст толчок к модернизации казахского языка. В своей программной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» глава государства снова поднял этот вопрос и заявил, что в 2025 году Казахстан должен полностью перейти на латиницу.

Литература:

1. Аханов К.Тіл білімінің негіздері, Алматы, 1978.
2. Газета «Караван», «Что известные казахстанские деятели говорят о латинизации казахского алфавита?», 21.11.2017
3. Назарбаев Н.А.«Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», 2017.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИКТ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ В УСЛОВИЯХ ОБНОВЛЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

Полонская А.О.

Научный руководитель: Забинякова Г.В., ст. преподаватель
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
alpol1998@gmail.com

Обучение школьников в современной школе требует от учителя непрерывной работы над совершенствованием педагогического мастерства, повышения уровня своей квалификации. Процесс обновления содержания образования, происходящий в Казахстане, ставит перед педагогами новые задачи: обучение на основе личностно-ориентированной парадигмы, использование на уроках новых форм оценивания, применение стратегий критического мышления, активных форм работы и т.д.

В настоящее время на уроках литературы широко используются инновационные технологии обучения, в том числе ИКТ в рамках программы e-learning, которая внедряется в образовательное пространство школ и вузов Казахстана.

Система электронного обучения e-Learning – масштабный государственный проект, включенный в Государственную программу развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы. Основная цель проекта - обеспечение равного доступа всех участников образовательного процесса к лучшим образовательным ресурсам и технологиям [1].

Данная система базируется на информационно-коммуникационных технологиях. Информационно-коммуникационные технологии – это совокупность методов, процессов и программно-технических средств, интегрированных с целью сбора, обработки, хранения, распространения, отображения и использования информации [2, 90]. Специфика

современных информационных технологий и особенности их применения в образовательной практике отражены в работах И. В. Готской, Т. Н. Носковой, И. В. Роберт, В.Н. Агеева, А.А. Гречихина, Ю.Г. Древса, Б. Бента, М. Андерсена, Н.В. Гафуровой, Е.Ю. Чуриловой и других ученых.

При обучении литературе применяются такие виды ИКТ как презентации, флеш-презентации, воспроизведение аудио- и видеоматериалов с помощью проектора, электронные учебники, буктрейлеры, заочные экскурсии и др.

При обучении школьников литературе возможно использование электронного учебника. Электронный учебник – это электронная версия печатного учебника (сетевой вариант в Интернете и/или на CDROM), повторяющая печатный прототип, расширяя его возможности за счет гипертекстовой организации теоретической части, мультимедийных средств наглядности и встроенной обратной связи, позволяющей контролировать выполнение практических и контрольных заданий. Такой учебник может также представлять собой веб-приложение к имеющемуся учебнику на бумажном носителе; электронный учебник, не имеющий печатного прототипа (сетевой вариант в Интернете и/или на CD-ROM), включающий видеоиллюстрации, анимации, интерактивные задания и таблицы, практические задания с обратной связью. Электронный учебник должен иметь определенную структуру, основные его компоненты: печатный текст, мультимедийная составляющая (видео, анимация, звуковые файлы), практикум (упражнения, контрольные вопросы и тесты), статистика выполненных заданий и упражнений, времени обучения, электронный словарь, встроенные справочники, блок дистанционной поддержки [2, 355].

Основными качествами электронного учебника является его интерактивность, возможность его применения учащимся в ходе самостоятельной работы.

Мы предприняли попытку внести посильный вклад в решение одной из актуальных проблем методики преподавания литературы – использование ИКТ на уроках в условиях обновления содержания образования.

Нами создан пробный вариант электронного приложения к одному из разделов учебника-хрестоматии для 6 классов общеобразовательных школ авторов Локтионовой Н.П., Забияковой Г.В. «Нравственный выбор человека».

В него входят:

- вступительная и заключительная статьи;
- биографические данные писателей, творчество которых изучается в данном разделе;
- тексты произведений с необходимыми сносками;
- иллюстрации к произведениям, взятые из свободных источников;
- заочная экскурсия по музею И.С. Тургенева Спасское-Лутовиново;
- буктрейлер к произведению Л.Н. Толстого «Кавказский пленник»;
- фрагмент фильма «Вертикаль», где В.С. Высоцким исполняется «Песня о друге»;
- 4 тестирования: викторина по произведению И.С. Тургенева «Муму», тестирование по устаревшим словам этого же произведения; игра «Верно-неверно» по произведению Л.Н. Толстого «Кавказский пленник», тестирование на знание текста произведения В.П. Астафьева «Конь с розовой гривой»;
- кроссворд, созданный с помощью программы «Eclipse Crossword» по произведению В. П. Астафьева «Конь с розовой гривой»;
- кроссворд, созданный с помощью программы «Power Point» по произведению Л.Н. Толстого «Кавказский пленник»;
- 2 игры по произведению Л.Н. Толстого «Кавказский пленник», созданных при помощи сайта «Scratch!»;

- краткий словарь литературоведческих терминов.

Электронное приложение оснащено блоком с навигационными ссылками для удобного перемещения к нужным разделам учебника, сведениями о выходных данных учебника. Эти блоки расположены справа от основного текста.

Сноски в текстах произведений, литературоведческие термины, а также некоторые другие элементы снабжены гиперссылками, ведущими к определенным страницам или файлам. Например, при нажатии на термин «художественное время» пользователь перейдет на страницу с кратким словарем литературоведческих терминов, где дано определение данного слова. Гиперссылки выделены синим цветом и подчеркиванием.

Игры, созданные с помощью сайта «Scratch!», могут быть использованы при изучении произведения Л.Н. Толстого «Кавказский пленник». В первой игре необходимо расположить цитаты из текста в хронологическом порядке действия в произведении. Для того, чтобы проверить правильность выполнения работы, необходимо нажать пробел: тогда цитаты автоматически переместятся, расположившись в нужном порядке. Во второй игре под названием «Ищем потерянное слово» ученику будут предложены цитаты из произведения с пропущенным словом. Учащийся должен вписать в поле ввода пропущенное слово в нужной форме и нажать на клавишу enter на клавиатуре или на галочку возле поля ввода. В зависимости от того, правильный или неправильный ответ был дан, отреагирует персонаж-помощник: похвалит в случае правильного ответа или исправит ошибку, подсказав верный вариант. Данные игры могут быть использованы учащимися самостоятельно дома или на уроке.

Тестирование создано при помощи программы «Java Script». Ученику необходимо выбрать один правильный ответ из нескольких предложенных и после его завершения нажать на кнопку «Завершить тест». Время тестирования не ограничивается. После окончания тестирования ученику будет показано количество верных ответов. Вопросы, на которые учащийся ответил верно, будут окрашены в зеленый цвет, а те, в которых он ошибся, – в красный. Такое тестирование, на наш взгляд, можно использовать:

- при самостоятельной работе учащихся дома для самопроверки (результаты в виде скриншота можно отправить учителю);
- при групповой работе в классе: для этого необходимо у учащихся наличие девайсов (мобильных телефонов, смартфонов, планшетов и т.д.), где будет открыта нужная страница с тестированием. Учащимся будет предложено обсудить ответы в группе и завершить тестирование за определенное, строго ограниченное время, после чего будет проведена в классе работа над ошибками;
- при индивидуальной работе в классе, которую можно оценить при помощи программ «Plickers», «Kahoot!» или «Quizizz».

В период педагогической практики нами были апробированы некоторые виды ИКТ на уроках литературы, такие как показ фото- и видеоматериалов с помощью моноблока и проведение викторины по произведению И.С. Тургенева «Муму» с помощью технологии «Plickers».

Использование формативного оценивания на уроках позволит учащимся оценить уровень качества подготовки по пройденным темам, устранить пробелы в знаниях, провести рефлексию. Использование электронной технологии «Plickers» даёт возможность учителю быстро, в режиме реального времени оценивать успешность подготовки учащихся, фиксировать результаты тестирования в электронной базе данных и своевременно отслеживать успеваемость учащихся. Кроме того, данная работа помогает эвалюации педагога – оцениванию уровня своего профессионализма и развития [3].

Использование ИКТ на уроке имеет следующие плюсы:

- большой интерес учащихся, возможность вовлечь в процесс обучения всех учащихся;
- упрощение процесса оценивания: автоматическая проверка результатов тестирования, создание отчета по качеству пройденного тестирования и пр.;
- введение в структуру урока элементов игры и соревнования, что является важным при обучении школьников среднего звена.

Минусами использования ИКТ на уроках можно назвать:

- недостаточную оснащенность кабинетов техническими средствами (отсутствие проекторов, интерактивных досок);
- невозможность проконтролировать честность выполнения работ при самостоятельном использовании учеником электронного учебника;
- возрастание нагрузки на зрение школьников при работе с ИКТ, как следствие, возможное снижение зрения школьников.

Мы считаем, что современному учителю необходимо внедрять в учебный процесс инновационные технологии. Однако необходимо помнить о конечных результатах урока, не увлекаться использованием ИКТ только ради создания яркой и красочной формы, забывая при этом о его содержании. На наш взгляд, оптимальным в современном образовательном процессе является синтез лучших традиций в методике и новых технологий обучения.

Литература:

1. Проект e-Learning [Электронный ресурс]. Адрес ссылки: <https://e.edu.kz>
2. Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – М.: Издательство ИКАР, 2009. – 448 с.
3. Тавлуй М.В., Забиякова Г.В., Полонская А.О. Современные подходы к оцениванию учебных достижений по русскому языку: технология «Plickers» // Материалы научно-методического семинара «Совершенствование научно-методического обеспечения профессиональной деятельности учителей-словесников в рамках обновления содержания образования». – Кокшетау, 2018. – С. 73-74.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ПИСЬМЕННОСТИ У ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ

Турлыбекова А.Д.

Научный руководитель: Амренова Р.С., к.фил.н., и.о.доцента
Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
turlybekova.aliya@mail.ru

На тюркском языке говорило и говорит очень много людей – миллиарды. От снежной Якутии до Западной Европы, от Сибири до жаркой Индии. Даже в Африке есть поселения, где звучит тюркская речь. Велик и необычаен тюркский мир. Самые многочисленные в нем – турки, их более семидесяти миллионов человек. Они живут в Турции, большой стране, известной во всех уголках мира. Известной своим народом, старинными обычаями, высокой и неповторимой культурой. О ней написаны тысячи книг и статей.

Аджиев М.Е. отмечает, что «Велик тюркский мир... И очень загадочен... Он, как бриллиант, каждая грань которого – народ.» [3; с.6], с этим мнением согласятся многие. Десятки народов объединяет тюркский мир, народов, родственных друг другу и все же особенных. Их называют тюркоязычными, их речь неповторима, она с оттенком звуков и смыслов. Порой одно и то же слово у разных тюркоязычных народов имеет совершенно

другой смысл. В этом проявляется безграничность тюркского языка, его удивляющая простота и древность.

Так каким образом появилась письменность у тюрков? Есть множество предположений о ее возникновении. Известно, что алфавитное, или буквенно-звуковое письмо, относится к величайшим достижениям мировой культуры. В XIX веке в европейской культуре утвердился принцип, рожденный в эпоху Просвещения, - считать главным цивилизационным признаком наличие национальной письменной культуры, выраженной в памятниках письменности. Народы, не имевшие письменных памятников, отодвигались в разряд «неисторических» и стоящих вне цивилизационных процессов. Следуя этой логике, выразил свое мнение Ж. Байжумин: «Скотоводы-прототюрки задолго до начала новой эры создали не одну оригинальную систему письменности, в отличие от тех же кельтов или германцев, не имевших своей письменности в названный исторический период» [4; с.114].

Историк А. Оловинцов по этому поводу пишет следующее: «У кочевников письменность возникла гораздо раньше, чем у европейских народов, и была значительно совершеннее, чем, например, китайская иероглифика» [6; с.56].

Известный финский ученый О. Донер сделал ничем не обоснованный вывод о его иранском происхождении, а русский ученый С. Кляшторный о заимствовании у согдийцев в V веке. Основываясь на своей гипотезе, он вместе с другим известным советским ученым-историком М. Грязновым высказал мнение, что древнетюркская руника возникла не ранее V-VI вв. н.э. Также, сформировалась совершенно иная точка зрения. Еще в конце XIX века видный немецкий ученый А. Шифнер сделал предположение о самостоятельном происхождении древнетюркского письма на основе родовых тамговых знаков прототюркских скотоводческих племен. Позицию Шифнера поддержал выдающийся русский ученый-востоковед Н. Аристов, который, доказывая местное тамговое происхождение тюркских рун, выявил внешнее сходство с ними 29 из 38 знаков орхон-енисейского алфавита.

Так какое предположение из всего множества является верным? Можно начать с самого происхождения письменности. Существуют 2 гипотезы о зарождении письменности: моногенез (очаг появления в 1м месте) и полигенез (в нескольких очагах). По теории полигенеза, письменность зародилась в нескольких очагах мира, и этой же теории придерживаются многие ученые-исследователи. По их мнению, очагами появления письменности можно назвать Египет, Месопотамия, Китай.

В свою очередь тюркскую письменность можно отнести к теории полигенеза. Исследователи предполагают, что первое письмо появилось в областях Центральной и Средней Азии. Сибири, в которых в раннем Средневековье располагались государственные образования восточных и западных тюрков, тюркшей, карлуков, древних уйгуров, енисейских кыргызов и др.

О тюркской письменности сказано следующее: «На той же (персидской) основе сформировалось и древнейшее тюркское письмо, не совсем точно называемое орхон-енисейским руническим письмом. Это буквенное письмо применялось в Центральной Азии в VI-VIII веках н. э.» [цит.по:7, статья]. Близкие к древнетюркскому письму надписи V—III вв. до н. э. обнаружены в Казахстане - Иссык, Киргизии - Талас, Балыкчи и др. Тюркские руны были созданы около начала VIII века на базе согдийского письма, возможно, с добавлением знаков из других алфавитных систем, путём трансформации курсивных начертаний букв в геометризованные формы. Предлагались также гипотезы о происхождении из фонетических знаков китайского письма, либо письма кхароштки.

Первые сведения о памятниках тюркской письменности были получены во времена Петра I. Всего обнаружено около двухсот памятников рунических надписей. По приказу Петра Великого немецкий ученый Д. Г. Мессершмидт с 1719 по 1727 г. объезжал необъятные просторы Сибири. В верховьях Енисея он обнаружил странные надписи, состоящие из

знаков, поразительно напоминавших европейские руны. Позже такие же надписи были открыты в Туве, Хакасии, Монголии. Основными местами находок были долины рек Енисея и Орхона, поэтому и надписи стали именовать орхон-енисейскими или просто орхонскими рунами, чтобы отличить их от рун, найденных на территории Западной Европы.

Изначально ученые попробовали читать орхон-енисейские руны так, как читаются руны европейские. Но из этого ничего не выходило. Стало очевидно, что, несмотря на удивительное сходство форм рунических знаков, чтение их различно. И лишь спустя некоторое время, в конце 1893 г. Датский ученый В. Томсен представил Королевскому обществу свой предварительный доклад, занимающий всего лишь 15 страничек, в котором была дана полная дешифровка загадочной письменности и приведено чтение всех знаков ее алфавита. Первым делом Томсен установил направление письма: оказалось, что чтение знаков его идет не слева направо, а справа налево. Затем датский ученый подсчитал число различных знаков, употреблявшихся в орхон-енисейском письме. Оно равнялось 38 — и на основании этого Томсен предположил, что здесь алфавитное письмо. Некоторые памятники, найденные в Центральной Азии, имели текст на двух языках: китайскими иероглифами и орхон-енисейскими рунами передано было одно и то же содержание. Среди слов, записанных по-китайски, были и собственные имена. Следовательно, эти имена должны быть и в рунической части надписи. Томсен нашел их и вскоре установил значение всех знаков орхон-енисейских рун. Оказалось, что знаки эти запечатлели тексты, написанные на древнейшем тюркском языке. Письмена, которые смог расшифровать Томсен, позволили заглянуть в глубины тюркской истории вплоть до VI в. н. э., и дало в руки ученым бесценный материал для изучения истории тюркской семьи языков.

В 1896 г. Томсен выпустил книгу, посвященную чтению орхон-енисейских рун и переводу надписей, оставленных древними тюрками. Позже, в этом же году ученый, любитель древности В. А. Каллаур, находит тюркские рунические надписи в Казахстане и Киргизии, в Таласской долине, окруженной с Севера величественными отрогами Киргизского хребта. Он доказал, что не только в Центральной, но и в Средней Азии пользовались орхон-енисейскими рунами.

В труде А. Аманжолова сказано: «Новые эпиграфические находки на территории Казахстана (Иртыш, Или, Сырдарья, Яик) позволяют выявить древнейшие памятники письменной культуры далеких предков тюркоязычных народов. На костяной бляшке с изображением летящего оленя из кургана, IV в. до н. э.,

в долине р. Иртыш обнаружена и прочитана древнейшая тюркская (прототюркская) руническая надпись "Белый Олень". Эта сакральная надпись, судя по всему, была посвящена зооморфному солнечному божеству древних "скифов" Центральной Азии. Данная надпись — одна из двух самых ранних документально подтвержденных надписей в истории тюркского рунического алфавита. Вторая прототюркская надпись — это руноподобная надпись на серебряной чашечке из сакского кургана V — IV вв. до н. э. в долине р. Иле. По времени к ним, вероятно, примыкают рунические надписи на скалах долины Иле, надпись на глиняной печати с Сырдарьи, надпись на бронзовом зеркале с Яика-Урала, некоторые таласские надписи (особенно руническая надпись на деревянной палочке) и некоторые енисейские надписи на так называемых оленных камнях». [1; с.306]. Также, сказано, что «Основная масса тюркских рунических надписей с Енисея, Иртыша, Или, Сырдарьи и Таласа, как и надписи из Монголии, составлена во второй половине 1 тысячелетия н. э. Как показывают эпиграфические находки в долине р. Иле, древнетюркские племена Тянь-Шаня в 1 тысячелетии н. э. пользовались не только тюркским руническим, но и древнегреческим алфавитом (направление письма справа налево). По-видимому, последний был унаследован древними тюрками от саков и буддистов-тохаров. Наличие у древних тюрков древнегреческого алфавита, характерного для середины 1 тысячелетия до н. э., и тюркского рунического алфавита, возникшего, судя по всему, не позже середины 1 тысячелетия до н. э.,

недвумысленно указывает на поразительное совпадение исторических судеб этих близкородственных алфавитов в долине Или и свидетельствует о древнейшей письменной традиции тюркоязычных племен.» [2; с.77]

Тюркский алфавит использовался долгое время всеми древнетюркскими племенами. Достаточно отметить, что на огромной территории от Западной Сибири до Восточной Европы и в Закавказье по сей день встречаются многочисленные исторические памятники с надписями на тюркском алфавите. Различные виды надписей, выбитые на камне, надписи на керамике, наскальные просветительские надписи и т.д. позволяют сказать о весьма широком для кочевой культуры тюрков распространении письменности. В исследуемых надписях строго соблюдаются правописания знаков (звуков). Почти все гласные в языке древнетюркских памятников произносятся только кратко. В нем отсутствуют долгие гласные. Долгие гласные - новое явление в современных тюркских языках, и в каждом из них они развивались своим путем. Гармония гласных является одной из характерных особенностей тюркских языков, состоящей в том, что гласные корни видоизменяются определенным образом. Незначительное число гласных в алфавите давало возможность для унификации его для всех диалектов: и тюркских и монгольских народов и племен, живущих на территории Великого тюркского каганата.

Руна- во множественном числе отмечено у древних германцев как «рунар». Но та форма, опять же, является тюркской, а не германской, кельтской или другой. В древних же и современных тюркских языках слово «руны» звучит как рунар, рун ер, рун дар, руныдар, рунлар, рунелер, руналар. И самое главное: слово ру (каз. ру), лежащее в основе ранне-средневекового термина руна, означает в тюркских языках «род». Следовательно, подлинным значением слова руна является тюркское «родовой знак», или «родовая тамга».

К XIII веку руническое письмо, которым в «древнетюркское» время, по данным ученого Дж. Клосона, широко пользовалась значительная часть населения Турана, почти прекратило свое существование на основной части Великой степи. Тюркская руника, которую забывшие ее туранцы-тюрки стали именовать полулегендарным названием «сабырбитиг» («богатырское письмо»), уступила место вначале древнеуйгурскому, а затем и арабскому письму, распространившемуся параллельно с исламизацией среди значительной части степного населения. Однако полностью руника не исчезла. В Скандинавии (Швеция) рунами пользовались в частных записях еще в XVI-XVII вв., а по другим сведениям даже до начала XIX в. До середины XIX в. древнетюркское руническое письмо было в ходу и у потомков древних кочевых уйгуров «сарыг уйгуров» Ганьсу и Гаочана в Китае, а по некоторым сведениям, и у тюрков якутов (саха) Восточной Сибири. И даже в наше время, согласно венгерским исследователям Петеру и Иштвану Эрдели, мадьяроязычные есекеи современной Трансильвании (Румыния), «...до сих пор широко пользуются этим шрифтом на венгерском языке». Они сохранили «...рунический шрифт, который является своеобразным живым ответвлением древнетюркского письма».

Таким образом, упираясь на исследования ученых, у тюркоязычных народов, проживавших на территории тюркских государств в Центральной Азии и Средней Азии, письменность зародилась еще в далеком V-III до н. э. Первой письменностью считается руническое письмо, памятниками которых являются нашедшие надписи в Казахстане (Иссык) и Киргизии. Руническое письмо было широко распространено среди тюркоязычного населения.

Литература:

1. Аманжолов А. Генезис тюркского рунического алфавита. Алматы, 2003
2. Айдаров Г. Язык орхонского памятника Бильге-кагана. Алма-ата, 1996
3. Аджин М. Э. Тюрки и мир. Сокровенная история. Астана, 2006

4. Байжумин Ж. Туран. Взгляд на историю человеческого общества. Астана, 2012
5. Истрин В. И. Возникновение и развитие письма. Москва, 1965
6. Оловинцов А. Г. Тюрки или монголы? Эпоха Чингисхана. Алматы, 2014
7. Злобин П. Статья – Тюркская письменность. 2007

СОВРЕМЕННЫЕ ИСКУССТВЕННЫЕ ЯЗЫКИ

Шаймуратова А.А.

Научный руководитель: Амренова Р.С., к.фил.н., и.о.доцента
Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
anel_2000kz00@mail.ru

Искусственные языки – специализированные языки, в которых лексика, фонетика и грамматика были специально разработаны для воплощения определённых целей. Искусственные языки от естественных языков отличаются целенаправленностью. Таких языков существует уже более тысячи, и беспрестанно создаются всё новые и новые, пополняя языковую семью и продолжая историю языков прошлого.

Существует много причин для возникновения нового языка: во-первых, для облегчения человеческого общения; во-вторых, для художественного творчества; а также для языковых игр или языкового эксперимента. Большинство искусственных систем, когда-то появившихся, никогда не употреблялись, и их никому не показывали, кроме создателя, да и то вряд ли можно назвать их языками. Однако в настоящее время, несмотря ни на что, искусственные языки действительно существуют и в большом количестве. Считать, что искусственный язык является незаконным, поскольку один человек или даже группа людей разработала его, мы не можем, так как, возможно, он может не иметь какой-то лингвистической значимости.

Впервые идея создания нового языка международного общения родилась в XVII – XVIII веках, потому что международная роль латинского языка стало менее значима.

В настоящее время уже существует более тысячи искусственных языков, и постоянно появляются новые. Первыми появившимися искусственными языками считаются *волапук* и *эсперанто*. Создатель языка волапук – это немецкий католический священник Мартин Шлейер. Алфавит этого языка составлен на основе латинского алфавита и состоит из 27 знаков. Язык имеет очень простую фонетику, что позволяет легко произносить и учить его. Корни большинства слов в языке *волапук* заимствованы из английского и французского языков, но были изменены в соответствии с правилами современного языка. Несмотря на то, что необычное произношение и написание слов в *волапюке* вызвало насмешки в прессе, язык быстро завоевал популярность.

Постепенно, однако, интерес к языку начал угасать, и этот процесс находился под влиянием появления нового, более простого и элегантного языка – *эсперанто*. Язык эсперанто является самым известным и популярным из искусственно созданных языков. Этот язык был разработан в Варшаве врачом и лингвистом Людвигом Заменгофом в 1887 году. В основу языка положены слова с корнями классических языков европейской культуры (греческий, латинский), также германских и славянских языков. В настоящее время *эсперанто* широко используется в общении: по некоторым данным, от нескольких тысяч человек до нескольких миллионов говорят на эсперанто. Предполагается, что для 500 – 1000 людей этот язык является родным, потому что они используют его с момента рождения. Как правило, это дети от браков, где родители принадлежат разным народам и используют эсперанто для общения внутри семьи.

Разработанность и долговечность каждого языка также сильно варьируется. Некоторые, как я уже выше говорила как эсперанто, живут уже несколько столетий, другие же, зародившись на интернет-площадках, существуют стараниями их авторов месяц-два.

Самое интересное, искусственные языки иногда создаются и для фильмов. Один из таких языков – «эльфийский». Он был создан для фильма «Властелин Колец». Чтобы сделать фильм еще более живым и реалистичным.

В современном мире также существует множество искусственных языков. Один из таких языков: *сольресоль*. Самый музыкальный язык. Еще до всплеска популярности искусственных языков французский музыкант Жан Франсуа Сюдр придумал язык «сольресоль», основанный на комбинациях семи нот. Всего в нем около двенадцати тысяч слов – от двусложных до пятисложных. Часть речи определяется по положению ударения. Записывать тексты на *сольресоль* можно и буквами, и нотами, или даже цифрами. Общаться на нем можно с помощью музыкальных инструментов, флажков (как в азбуке Морзе) или же просто петь или говорить. Есть способы коммуникации на *сольресоль*, разработанные для глухонемых и слепых.

Речь на *сольресоль* можно воспроизводить следующими способами: названиями нот, языком жестов глухонемых, сериями стуков и других произвольных дискретных сигналов, игрой на музыкальном инструменте, пением, жестами, повторяющими знаки стенографии *сольресоль* и т.д.

К языкам, созданным недавно можно отнести язык «нави». Язык нави – язык гуманоидов вымышленной луны Пандора из фильма «Аватар». Язык был создан Полом Фроммером, профессором Университета Южной Калифорнии, лингвистом. Он придумал язык для вымышленной расы инопланетян нави, обитателей планеты Пандора. Когда фильм был выпущен в 2009 году, язык нави включал приблизительно тысячу слов, но количество поклонников языка растет неуклонно.

Но больше всего внимания в XX веке удостоились искусственные языки, существующие в рамках художественных произведений. Квенья и Синдарин, придуманные профессором филологии Дж. Р. Толкином, быстро распространились среди фанатов писателя. Интересно, что в отличие от других выдуманных языков, у них была своя история развития. Сам Толкин признавал, что язык для него был первичным, а история – вторичной. Дж.Р.Толкин из переписки: "Скорее истории сочинялись для того, чтобы создать мир для языков, нежели наоборот. В моем случае сперва возникает имя, а затем уж – история. Я бы вообще предпочел писать на «эльфийском».

Высказывания об искусственных языках и их значимости значительно много. Например, Николай Лобачевский дал замечательно яркую оценку искусственным языкам: «Чему одолжены своими блестящими успехами науки, слава нынешних времен, торжество ума человеческого? Без сомнения, искусственному языку своему!» [2; стр. 28].

И вправду, значимость искусственных языков важен в современном мире. Потому что, создатели искусственных языков, чтобы их работа была понятна всем окружающим, придумывают определенные языки.

Есть разные мнения по поводу определения искусственных языков. Некоторые считают, что искусственные языки – специальные языки, которые, в отличие от естественных, сконструированы целенаправленно. А лингвистическая энциклопедия дает следующее определение: «Искусственные языки - это символические системы, которые созданы для использования в местах, где естественные языки менее эффективны или невозможны» [8; стр.175]. Как я уже выше говорила, искусственные языки созданы для определенных целей, а также они эффективнее и легче учатся, чем естественные языки.

Изучение искусственного языка имеет один большой недостаток – невозможность его применения в жизни. В заметке под названием "Искусственные языки", напечатанной в Большой Советской Энциклопедии утверждается, что: "Идея искусственного языка, общего

для всего человечества, сама по себе утопична и неосуществима. Искусственные языки являются только несовершенными суррогатами живых языков; их проекты носят космополитический характер и потому порочны в принципе." [6;стр.48]. Это писалось в начале 50-х годов. Но и в середине 60-х годов тот же скепсис свойствен некоторым ученым.

Автор книги "Звуки и знаки" А.М. Кондратов полагает, что все существующие родные языки никогда не смогут быть заменены "никаким искусственно придуманным "всеобщим" языком". Он все же допускает идею вспомогательного языка: "Речь может идти только о языке-посреднике, которым пользуются лишь при разговоре с иностранцами – и только"[3; стр.14].

Подобные высказывания исходят, по-видимому, из того факта, что ни один из индивидуальных проектов всеобщего, или всемирного международного, языка живым языком не стал. Но то, что оказалось невозможным в одних исторических условиях для идеалистов-одиночек и оторванных от пролетариата, от народных масс групп таких же идеалистов, то может оказаться вполне возможным в других исторических условиях для научных коллективов и народных масс, овладеющих научной теорией языкотворчества, –при поддержке революционных партий и правительств. Способность человека к многоязычью – этот феномен языковой совместимости – и абсолютный примат синхронии языка (для сознания пользующихся им), обуславливающий отсутствие влияния происхождения языка на его функционирование, открывают перед всеми народами и народностями Земли тот путь, на котором может и должна быть решена проблема их языковой общности. Это даст реальную возможность совершеннейшему проекту языка нового человечества и его новой цивилизации превратиться на всех материках и островах земного шара в живой, контролируемо развивающийся язык. И можно не сомневаться, что он будет не только живым, но и самым живучим из языков.

Таким образом, можно сделать вывод, что искусственные языки нужны и употребляются в современном мире, а также в большинстве используются в книгах, кинематографе, как новое средство общения, Ведь на заучивание международных языков нужно много лет, а для искусственных языков всего несколько месяцев. Люди издревле испытывали проблему «языкового барьера». Решали ее по-разному: например, учили другие языки или выбирали какой-нибудь один язык для международного общения (в средние века языком ученых всего мира была латынь, а сейчас в большинстве стран понимают английский). Также рождались пиджины – своеобразные «гибриды» двух языков. А начиная с XVII века, ученые задумались о создании отдельного языка, который было бы легче учить. Но, от причины создания того или иного искусственного языка, им невозможно равноценно заменить язык естественный.

Литература:

1. Дуличенко А.Д. Интернациональные искусственные языки. – М., 1995
2. Изюменко О. Выпуск журнала с обзором искусственных языков в теме номера // Компьютер. – М., 2001. Вып. 390, № 13.
3. Кондратов А.М. Звуки и Знаки. – М., 1978
4. Кузнецов С.Н., Андрющенко В.М. Искусственные языки // Лингвистический словарь. – М., 1990
5. Петров А. Зачем люди придумывают языки? // «Популярная механика». – 2012, №4.
6. Прохоров А.М. Большая Советская Энциклопедия. – М., 1990
7. Сидорова М.Ю., Шувалова О.Н. Интернет-лингвистика: вымышленные языки– М., 2006
8. Ярцева В.Н. Лингвистическая энциклопедия. – М., 1990

ЖЕТІМ БАЛАЛАРДЫҢ ТҮЛҒАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Абдолла С.И.

Ғылыми жетекші: Кайникенова Г.К., педагогика және психология магистрі, аға оқытушы
Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.
kainikenova@inbox.ru

Жетім атауының өзі кезінде соғыс заманында ата-аналары қайтыс болған кезде баланың қараусыз қалып отырған. Міне осындай соғыс, қиын-қыстау, ашаршылық кезеңдерде пайда болған болатын. Оларға тән қасиеттер: агрессия, алаңдаушылық, мінездегі жат қылықтар. Кейінгі жылдары әлеуметтік-экономикалық себептерге байланысты және әртүрлі себептер тұрғысынан әлеуметтік жетім балалар саны артуда. Осыған байланысты жетімдер мәселесі және оларға білім беру тәрбиелеу үдерісі, сонымен қатар, психологиялық-педагогикалық тұрғыдан қамтамасыз ету, тек арнайы педагогикада ғана емес жалпы педагогика, психология, әлеуметтік педагогика және тағы басқа ғылымдардың ғылыми білім саласында көкейтесті болып отыр. Бұл жағдайда аталмыш балалар тобы психологтар мен педагогтар, дәрігерлердің зерттеу нысанына айналууда.

Бірақ қоғамда ата-ана қамқорлығынан айырылған, кәмелеттік жасқа толмаған балалардың өмірін сипаттайтын жағымсыз әлеуметтік құбылыс — жетімдік бар.

Ата-анасының қамқорлығынсыз қалған бала — ата-ана құқықтарының шектелуіне немесе олардан айрылуына, ата-анасы хабар-ошарсыз кетті деп танылуына, олардың қайтыс болды деп жариялануына, әрекетке қабілетсіз (әрекет қабілеті шектеулі) деп танылуына, ата-анасының бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеуіне, ата-анасының баласын тәрбиелеуден немесе оның құқықтары мен мүдделерін қорғаудан жалтаруына, оның ішінде ата-анасының өз баласын тәрбиелеу немесе емдеу мекемелерінен алудан бас тартуына байланысты, сондай-ақ ата-анасы қамқорлық жасамаған өзге де жағдайларда жалғызбасты ата-анасының немесе екеуінің де қамқорлығынсыз қалған бала[1; 123 б].

Жетімдер санының жылдан жылға өсуі бұл мәселені өзекті мәселелердің қатарына қойып отыр. Осыған байланысты балалар үйлері көбейіп, оларды қамтамасыз етуге мемлекеттің қыруар қаржысы жұмсалып отыр. «Аманат» қорының жүргізген зерттеу нәтижелеріне сәйкес, балалар үйлерінен тәрбие алып шыққан тәрбиеленушілер 50% тұлғалық, психологиялық қиындықтардың әсерінен қылмыстық ортаға түсетіндігі дәлелденді. Тәрбиеленушілердің қиындықтарын жеңу үшін, оларды қоғамдық ортаға психологиялық бейімдеу үшін сәйкес психологиялық-педагогикалық көмек қажет екендігін осы фактіден көруге болады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 27-бабында «Неке және отбасы, ана мен әке және бала мемлекеттің қарауында болады» және «Балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу ата-ананың етене құқығы әрі міндеті» деп жазылған. Яғни аталған бап кез келген жастағы азаматтардың қорғауға құқығын бекітеді. Аталған баптың 2-тармағы балалардың қамқорлыққа, тәрбиелену мен қорғалуға құқығын бекітеді, сондай-ақ бұл міндетті ата-аналарға жүктейді. Балалардың сапалы өмір сүру керек екендігі де бәрімізге мәлім. Осы бағытта мемлекет тарапынан көрсетілетін нақты көмектердің бірі жетім және ата-ананың қамқорлығынсыз қалған балаларға кешенді көмек ретінде оларды түрлі мекемелерге орналастыру жұмыстары болып табылады. Солардың бірі отбасы типіндегі балалар үйі.

Отбасы типіндегі балалар үйі — бұл арнайы отбасы типінде құрылған балалар үйі. Оның интернаттық мекемелерден айырмашылығы, бала тұлға ретінде әлеуметтік қалыптасуы, тәрбиеленуі үшін қолайлы жағдайлар туғызатын отбасына түседі. Оның жетіспеушілігі қалыптасқан отбасы ортасы бұл бала үшін жеткілікті бейімделмеген болуы және қамқоршы ата-ана міндеттерін алған тәрбиелеушілер ата-ана міндеттерін орындауға жеткілікті дайын болмауы болып табылады.

Балалар үйлеріндегі тәрбиеленушілердің даму ерекшеліктерін анықтауда төмендегідей мәселелерді қарастырады:

- дүниеге келген кезінен бастап әрбір кезеңдердегі өсу тарихын қарастыратын құжаттар мен материалдары;
- жетім балалардың физиологиялық, психологиялық, педагогикалық жағынан дамуы;
- балалардың білімге қызығушылығы мен ынта-ықыластары;
- балалардың еңбексүйгіштік деңгейлері мен еңбекке қатынастары;
- жетім балалардың денсаулық жай-күйлерінің бақылауға алынуы.

Осындай мәселелерді жан-жақты талдау барысында әрбір жетім баланың психологиялық өзгешеліктерін айқындай аламыз. Біздер жоғарыдағы сұрақтарға жауап бермес бұрын, тастанды, жетім балалардың пайда болу себеп-салдарына тоқтала отырып, балалар үйіндегі тәрбиеленушілердің нормативтік-құқықтық құжаттарын талдау барысында төмендегідей мәселелерді анықтадық.

Қазіргі уақытта ата-анасының қамқорлығынсыз қалған тәрбиеленушілердің психикалық дамуы жағынан отбасында өсетін құрдастарына қарағанда айырмашылығы болады. Себебі, балалар үйі жағдайында тәрбиеленіп жатқан балалардың даму қарқыны бәсеңдеу. Олардың дамуында және денсаулығында бірқатар сапа жағынан жағымсыз ерекшеліктер бар, олар нәрестелік жастан басталып, мектепке дейінгі шақта және одан әрі барлық сатысында байқалады. Бұл ерекшеліктер әр түрлі және бірдей емес дәрежеде өсудің әр сатысында байқалады. Осылайша, балалар үйінде тәрбиеленіп жатқан балалардың бірінші өмір жылында-ақ отбасында өсетін өз құрдастарына қарағанда ерекшеленеді: олар шаттана білмейді, олардың танымдық белсенділігі төмендеген, үлкенге үйір болу сезімі туындамайды, сенбейді, тұйық, көңілсіз және енжар, т.б. Мұндай мінез-құлық сезімдері тәрбиеленушілердің жеке тұлғасының қалыптасуына кері әсерін тигізуі мүмкін.

Осы тұрғыда, америка психологы М.Райбл ана қамқорлығынан айрылған 600 нәрестеге бақылау жүргізгенде, ана қамқорлығының болмауы баланың екі айлығынан бастап-ақ өте ауыр тәндік бұзылуларға әкеп соқтырады. Өйткені, емшектегі бала ағзасының дұрыс жұмыс істеуі үшін сыртқы ортадан оған ананың табиғи қамқорлығын беретін қоздырғыштар алуы тиіс деген шешімге келді. Сипалау, қолға алу, төске басу, ананың дауысы, емшектегі бала үшін ему мүмкіндігі, емшек сүті, белгілі бір ауа температурасы және т.с. бала үшін өте маңызды. М.Райблдың пікірі бойынша гигиена сақталмайтын жағдайда өмір сүретін, бірақ анасымен табиғи қарым-қатынасы бар нәрестелерде тәндік бұзылу туындамайды. Сонымен қатар, оның деректері бойынша ана қамқорлығының болмауынан тәндік бұзылулар жақсы жабдықталған және ғылыми тұрғыдан дұрыс күтімді қамтамасыз ететін ең жақсы балалар ұйымдарында да кездеседі. Алайда, зерттеуші есептегендей жетім балалардың толық дамуы үшін қажет «нәзік жеке әсерді» айырбастай алмайды [3; 212 б].

Жоғарыда аталған ғалымдардың зерттеу нәтижелері бойынша физикалық дамуы (бойы, басының көлемі, салмағы) көбінесе ұйымда бала ұзақ уақыт бойы өмір сүруіне қарай жақсарады. Салыстырмалы қолайлы физикалық дамуының жақсаруын авторлар емшектегі балаларға арналған ұйымдарда көрсетілетін медициналық көмектің жақсылығымен түсіндіреді. Бірақ ақыл-парасат деңгейі физикалық дамуға қайшы келеді: неғұрлым бала ұйымға ерте түссе, солғұрлым олардың ақыл-парасатының бөгелуі байқалған.

Жетім балалардың дамуында психологиялық ерекшеліктер байқалады. Олар:

- психикалық процестердің дамуындағы ерекшеліктер: қабылдауының төмендігі, түйсінудің әлсіздігі, есте сақтаудың, қиялдың баяу дамуы, көрнекілік-бейнелік ойдың толық жетілмеуі, ерік-жігері әлсіз, зейіннің тұрақсыздығы, т.б.;

- мінез-құлық дағдыларындағы ерекшеліктер: жиі көңіл-күйдің өзгеруі мен тұрақсыздық, ашушаңдық, өзін-өзі ұстай алмаушылық, сабырсыздық, сенбеушілік, ызакорлық, тұйықтық, енжарлық, қатыгездік, ұқыпсыздық секілді жағымсыз мінез-құлық дағдылардың басымдылығы;

- қарым-қатынастағы ерекшеліктер: құрдастарымен жиі келіспеушілік, құрдастарымен бірігіп ойнай білмеуі, үлкендермен сөйлесе алмау, оқшаулануы.

Осыған орай, жетім балалардың психологиялық дамуындағы сәтсіздікті анықтайтын себептер мынадай:

- тәрбиеші мен тәрбиеленушілер арасындағы қарым-қатынас пен оқу-тәрбие үдерісінің дұрыс ұйымдастырылмауы;

- балалар үйі тәрбиешілерінің психологиялық-педагогикалық дайындығының жеткіліксіздігі;

- жетім балалардың қарапайым мұқтаждықтарының шектелуі.

Отбасы жағдайында, өз үйінде бала өзін еркін ұстап, қалаған қажеттілігін қанағаттандырып отырады. Мысалы, қыз бала әжесі мен анасының үй жұмыстарына қатысып, ұл бала ата, әкесімен үй шаруашылығына қажетті заттарды, нәрселерді жасауға қатысып, көзімен көріп, іс-әрекеттерді бөлісуге, жоспарлауға ат салысады. Әрбір еңбек іс-әрекеттері үлкендер тарапынан қадағаланып, бала еңбекке баулынады. Ал, балалар үйлеріндегі ұл-қыздардың мұндай мүмкіндіктері жоқ. Сол себептен, тұрмыстық қарапайым жұмыстарға икемсіздік көрсетеді. Қазіргі психологиялық зерттеулерде балалар үйлері тәрбиеленушілерінің дамуында болатын негізгі кедергі (депривационные условия), қолайсыз күй деп білеміз[2; 344 б].

Жетім балалардың мұқтаждықтарының шектелуі, жеке тұлға ретінде қалыптасуда қажетті әлеуметтік қарым-қатынастар мен аналық жылылықтың болмауынан деп тұжырымдауға болады. Балалардың ақыл-ой, адами ізгілік қасиеттері мен психологиялық процестердің бағдарлы дами алмауы - өз қажетін өтей алмаудың басты сипаттамасы болмақ.

Қорыта келе, жетім балалардың тұлғалық сапаларының тежелуі әлеуметтік-мәдениет орталықтарына сирек баруынан, айналасындағы адамдармен қарым-қатынастардың аздығынан болады. Жетім балалардың ең басты талап-тілектерін қанағаттандырмайтын іс-әрекеттер құрамы қимыл-қозғалыс, айналасындағы қарым-қатынас мұқтаждығы, әлеуметтік қарым-қатынас күйі, бала жасындағы әлеуметтік шектелу, өз-өзін әлсіз сезінуі, т.б. әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан алғанда, қарым-қатынастың кедейленуі, әсіресе, олардың сезіну, түйсіну, есте сақтау, қиялдау, т.б. процестерінің дамуының тежелуінен болады деп ой түйеміз. Жетім балалардың психологиялық ерекшеліктерін анықтаудағы мақсат – жетім балалардың тұлғасын қалыптастыру мен оларды әлеуметтендіру жолдарын іздестіру, бағыт-бағдарын айқындау болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Дзенушкайте С.А. Наш дом. – Москва: Педагогика, 1987. – 176 с.
2. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Дети без семьи. – Москва: Педагогика, 1990. – 160 с.
3. Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. 10 томдық: Гуманистік психология. 5-том // Құрастырушылар: Әбеуова И.Ә., Шериязданова Х.Т. – Алматы: Таймас, 2005. – 480 б.
4. Лангмейер И., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. – Прага, 1984. – 264 с.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Айбек Ш.О.

Ғылыми жетекші: Кусаинова Г.Т., педагогика және психология магистрі, аға оқытушы
Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.
gulshat_k79@mail.ru

Тілінен айырылған жұрт-жойылған жұрт. Мектеп пен баланың тілі дұрыс болса, елдің тілін көркейтіп, байытып гүлдендіреді, мектеп пен баспада қолданудан қалған тіл-шатасқан тіл».

Тіл – ойдың жемісі. Бала тілінің таза, ойының жетік болуына баса назар аудару қажет. Л.С.Выготскийдің пікірінше, мектепте оқытудың басталуымен ойлау баланың саналы әрекетінің орталығына ығысады. Ғылыми білімді меңгеру барысында жүзеге асатын сөздік-логикалық, пайымдап ойлаудың дамуы басқа да танымдық процестерді құрады.

Кіші мектеп жасында зейіннің дамуы айтарлықтай өзгеріске ұшырайды, оның барлық Қазіргі уақытта бастауыш мектептің оқыту кезеңіне сәйкес келетін кіші мектеп оқушыларының жас шамасы 6-7 жастан 9-11 жасқа дейінгі аралықты қамтиды. Бұл кезеңде мектептегі жүйелі оқыту мүмкіндігін қамтамасыз ететін баланың әрі қарайғы дене және психофизиологиялық дамуы жүзеге асады.

Мектептегі оқыту бастамасы бала дамуындағы әлеуметтік жағдайды түбірімен өзгеріске әкеледі. Ол «қоғамдық» субъект болып табылады және әлеуметтік мәні бар міндеттерге ие болады, оған қоғамдық баға алады. Кіші мектеп жасында қоршаған адамдармен жаңа қарым-қатынас түрі қалыптаса бастайды.

Кіші мектеп жасында оқу әрекеті жетекші болып табылады. Ол осы жас сатысындағы балалар психикасы дамуында болып жатқан маңызды өзгерістерді анықтайды. Оқу әрекеті шеңберінде кіші мектеп оқушыларының дамуындағы айтарлықтай жетістіктермен сипатталатын психологиялық жаңа өзгерістер қалыптасады және келесі жас сатысының дамуын қамтамасыз ететін іргетасы болып табылады. Бірте-бірте бірінші сыныпта соншалықты күшті болған оқу әрекетіне деген ұмтылысы төмендей бастайды. Бұл оқуға деген қызығушылықтың төмендеуімен байланысты. Оқу әрекетінде баланың қызығушылығын төмендетпеу үшін жаңа ерекше мәнді мәселелерге назар аудару қажет.

Ең алдымен әр ұлттың, әр халықтың дәстүрлі ойлау машығы, қабылдау ерешеліктері болатынын ескерген жөн. Осы орайда, алғашқы ғылыми психо-педагогикалық еңбектердің авторларының бірі М.Жұмабаев: «Жаратылыстану құшағында, меруерт себілген көк шатырдың астында, хош иісті жасыл кілем үстінде, күнмен бірге күліп, түнмен бірге түнеріп, желмен бірге жүгіріп, алдындағы малымен бірге өріп, сары сайран далада тұрып өсетін қазақ баласының қиялы жүйрік, өткір, терең болуға тиіс», - деген еді.

Бүгінгі таңда халқымыздың өмірі, тұрмыс-салты, кәсібі мүлде өзгерді. Алайда ұлттық ойлау машығымыз, дүниені қабылдау ерекшеліктеріміз тіліміз арқылы сақталып қалды. Қазіргі қазақ мектептері оқыту үрдісінде ана тіліміздің өзіндік ерекшелігін ескеруі тиіс.

Ғұлама ғалым Х.Досмұхамедұлы тіл, сөйлеу –адам психологиясының басты белгілерінің бірі екендігін айтады. «Тіл-жұрттың жаны. Өз тілін өзі білмеген ел болмайды қасиеті қарқынды даму үстінде болады: әсіресе зейіннің көлемі (2,1 есе) тез ұлғаяды, оның тұрақтылығы артады, зейіннің бөліну дағдысы дамиды. 9-10 жасында балалар зейінін ұзақ сақтауға қабілетті болады және берілген бағдарламаны ерікті орындайды[1; 111 б].

Мектеп табалдырығын жаңа аттаған баланың зейіні тұрақсыз болатыны белгілі. Қабылдауға қиын көрседе, ұзақ сонар әңгімеден немесе жұмыстан бала зейіні тез шаршайды. Оны шаршатпай, баланың сабақтағы тапсырмаға зейінін ұзағырақ аударуға бірте-бірте тәрбиелеу бастауыш мектептің алғашқы кезеңіндегі қиын міндеттердің бірі. Бұған кезінде

қазақ тілінде «Педагогика» оқулығын жазған алғашқы авторлардың бірі М.Жұмабаевта егжей-тегжейлі тоқталып, «Абай дегеніміз сыртқы дүниедегі бір затқа, яки ішіміздегі бір жан көрінісімізге – ойға, ішкі сезімге, қайратқа жанның көнуі, нүктеленуі», -деп жазды.

Автор оқушыларда зейін дамуы үшін әсердің күшті, жеке, жаңа болуын, жаңа алынған білім мен ескі білімнің байланысын және оның болашақ терең білімге даярлану түрінде болуын талап ете отырып, оқу жүйесінің сабақтастығына мұқият зер салады. «Жаңа алынатын білім мен ескі білімнің қатынасы болсын. Біз өзіміздің таныстарымыз, яки туыстарымыз туралы сөз естісек, құлақты түріп тыңдай қаламыз. Егер жат кісілер туралы сөз болса, тыңдамаймыз. Міне, балаға білім бергенде жақыннан алысқа таныс сөздерді алып, дыбыстарға ажырату керек... Ол кейбір оқушылардың зейіні болмау себептерін дененің һәм сезімнің шаршауынан, сезімнің толқып тұруынан, бейғамдықтан көреді. Сондықтан оқудың алғашқы күнінен бастап-ақ балаларды тыңдай білуге, одан тапсырмаларды дәл орындап жүруге үйрету керек. . Сабақтарда пайдаланатын ойын элементтерін, іс-әрекеттің нәтижелі түрлерін, іс-әрекет формаларын жиі жеткізбейтінін көрсетті.

Естің көру есі және есту есі болатыны белгілі. Сауат ашу кезінде балалар есінің осы өзгерту балалар зейінін шаршатпай, біртіндеп тұрақтылыққа тәрбиелеуге көмектеседі. М.Жұмабаев еңбегінде айтылған бұл ғылыми тұжырымдар әлі күнге өз мәнін жоғалтқан жоқ.

Кіші мектеп жасында барлық басқа психикалық процесстері секілді есте сақтау қабілеті де айтарлықтай өзгеріске төзеді. Өйткені бала есі біртіндеп ерікті сипатқа ие болады.

Естің және есте сақтау механизмінің физиологиялық және психикалық ерекшеліктері бастауыш мектеп кезеңіндегі оқу үрдісін ұйымдастырғанда мықтап ескерілуі қажет. Онсыз баланың сөйлеу (жазу) дағдысының орнықты, сөздік қорының мол болуы мүмкін емес.

Мектепке жаңа келген баланың есте сақтау қабілетін дамыту ісінде Ж.Аймауытов осы мақсатқа қажетті төмендегідей шарттарды үнемі ескеріп отыруды талап етеді:

1. Түсіндірілген білімді немесе дағдыны балалар толық, дәл және айқын ұғынғанша қайталап пысықтау.

2. Меңгертілетін ұғымның балалар есінде қалатындай әсерлі болуы. Мысалы, оқушыларға жаңа сөздің мағынасын түсіндіру барсында оқыс оқиғаны, әдемі ойыншықты, әсерлі суретті т.б. пайдалану қажет.

3. Жаттау жұмыстары балалардың есте сақтау қабілетін дамытуға ықпал ететіні сөзсіз. Алайда, мағынасын түсінбей атүсті түсініп жаттау, жаттаған өлең, жұмбақ т.б. бөліктерінің арасындағы логикалық байланысқа мән бермеу күткендегідей нәтижеге қолекі түрін дамытуға да назар аударып отыруы қажет. Әйтпесе, естің, бір жақты дамуы кейін балалардың ауызекі тілі мен жазу тілі арасында елеулі алшақтықтар пайда болатынын көрсетті.

5. Үйретілген ұғымдар мен дағдылардың жүйелі, бір-бірімен байланысты болуы да оқушылардың есте сақтау қабілетін дамытуға оң ықпал жасайды. Әсіресе, сөз мағыналарын салыстыру, ұқсастыру, балалардың бұрыннан білетін сөздерімен байланыстыру әдістері сол сөздерді оқушылардың есінде қалдыруға мүмкіндік беретіні анықталды.

Мектеп оқушысының оқу әрекетінің негізгі түрлерінің бірі – мәтінді әңгімелеу барысында бастысын не маңыздысын ажыратып алу қиындығы айқын көрініс табады. Кіші мектеп оқушысының ауызша әңгімелеу ерекшелігін зерттеу барысында балаларға нақты әңгімелеуден гөрі қысқаша әңгімелеу әлдеқайда қиынға түсетінін байқатты. Қысқаша әңгімелеу – бұл демек негізгісін айқындап, оны бөліктерінен бөліп қарау деген сөз, ал дәл осыны балалар айқындай алмайды[2; 123 б].

Балалардың ойлау әрекетінің ерекшеліктері нақты кейбір оқушылардың үлгермеушілігіне себеп болып табылады. Оқудағы туындаған осындай қиындықтарды жеңе білмеуі кейде белсенді ойлау жұмысынан бас тартуға әкеледі. Оқушылар оқу тапсырмаларын

орындаудың түрлі кереғар әдіс-амалдарын қолдана бастайды, оны психологтар «айналмалы жол» деп те атайды. Оған материалды еске сақтамай-ақ механикалық жаттау жатады. балалар мәтінді жатқа сөзбе-сөз айтып бере алады, бірақ мәтін бойынша қойылған сұраққа жауап бере алмайды. Тағы айналмалы жол – жаңа тапсырманы бұрынғы тапсырмаларды орындалған тәсілімен орындау. Сонымен бірге оқушылар ойлау процесінің жеткіліксіздігінен ауызша жауап беру барысында жетекші көмекті қолданады, жолдастарынан көшіріп алуға тырысады.

Осы жаста басқа да маңызды жаңа мінез-құлық көрініс табады. Бала дербестілік танытады, нақты жағдайларда қалай әрекет етуді өзі таңдайды. Осы мінез құлықтың астарында осы жаста қалыптасатын адамгершілік түрткі жатыр. Бала моралдық құндылықтарды өзіне сіңіреді, нақты ережелермен заңдылықтармен жүруге тырысады. Бұл көбінесе өзімшілдік түрткілермен байланысты және ересектердің қолдауын қалауымен немесе құрбыластары тобында өзінің тұлғалық ұстанымын бекітумен байланысты. Яғни, олардың мінез құлығы қалай болғанда да жетістікке жетуге деген – осы жастағы басты негізгі түрткілермен байланысты [3; 212 б].

Кіші мектеп оқушыларының ерікті мінез құлығының қалыптасуымен әрекет нәтижесін жоспарлау және рефлексия тығыз байланысты.

Бала өзінің қылығын оның нәтижесі тұрғысынан бағалауға, сондай-ақ өз мінез құлығын өзгертуге оны сәйкес үлгіде жоспарлауға қабілетті.

Бала өзінің әрекеттері тұрғысынан белсенді ойлана бастайды, өзінің жан күйзелісін жұбатады. Баланың жан сарайы сыртқы тұрпатына қарағанда мүлде өзгеше. Бала тұлғасындағы дәл осы өзгерістер ересектер алдында эмоциясын шығаруға, қалағанын жасатуға, қыңырлыққа әкеледі.

Бастауыш мектеп оқушысының тұлғалық дамуы сабақ үлгерімімен, ересектердің баланы бағалауымен байланысты. Өйткені бала ішкі әсерге берілгіш келеді. Осының арқасында ол өзіне зияттық, сондай-ақ адамгершілік білімді сіңіреді. Адамгершілікті қалыптастыру және балалардың қызығушылығын арттыруда мұғалім зор рол атқарады, әйтседе олардың жетістік деңгейі оның оқушылармен қарым-қатынасының түріне де байланысты болады. Басқа да ересек адамдар бала өмірінде маңызды орын алады.

Кіші мектеп жасында балалардың жетістікке деген ұмтылысы артады. Сондықтан да осы жастағы бала әрекетінің негізгі түрткісі жетістікке жету болып табылады. Кей жағдайда осы түрткінің басқа да түрі кездеседі, ол – сәтсіздіктен қашу түрткісі.

Бала санасында нақты адамгершілік мұраттар, өнегелі мінез-құлық қалыптасады. Бала олардың құндылығын және қажеттілігін түсіне бастайды. Бірақ бала тұлғасының қалыптасуы өнімді болуы үшін ересектердің көңіл қоюы және бағалауы маңызды. Баланың қылығына деген ересектердің эмоционалдық-бағалау қарым-қатынасы оның адамгершілік сезімдерінің, өмірлік ережелерге деген жеке жауапкершілік қарым-қатынасының дамуын анықтайды. Баланың әлеуметтік кеңістігі кеңейді – бала үнемі нақты тұжырымдалған ереже заңдылықтары бойынша мұғалімдерімен және сыныптастарымен қарым-қатынас жасайды.

Осы жастағы негізгі жетістік оқу әрекетінің басты сипатымен белгіленеді және келесі жылғы оқытудың анықтаушы болып табылады: бала оқуға құмартуы, оқи білуі және өз күшіне сенуі қажет. Сонда ғана бастауыш мектеп оқушысы ең жауапты кезеңнен өтті деп есептеледі.

Қорыта айтқанда басты педагогикалық талап – бала психикасына салмақ түсірмей, әлгі шұғыл өзгерістерге толы таным процесін шеберлікпен, мақсаткерлікпен ұйымдастырып, қажетті арнаға жетелеп отыру қажет.

Әдебиеттер:

1. М.Мұқанов. Жас және педагогикалық психология. Алматы, 1992, 220 б.

2. М.Жұмабаев «Педагогика» Алматы, 1992, 121 б.
3. Аймауытов Ж. Психология – Алматы: Санат, 1995, 240 б.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ӨЗІНДІК БАҒАЛАУЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ақмағамбет А.Н.

Ғылыми жетекші: Кайникенова Г.К., педагогика және психология магистрі, аға оқытушы
Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.
kainikenova@inbox.ru

Өзіндік бағалау – өзіндік сана сезімдерінің бірлігі, тұлғаның қасиеттеріне, сапасына деген қатынасы. Өзіндік бағалауға икемділік, орнықтылық, адекваттылық (жағымды, жағымсыз) сияқты сипаттамалар тән болады. Өмірлік тәжірибелерде қалыптасқан «Мен» бейнесі әлемді, басқа адамдарды қабылдауға, оларды бағалауға әсер етіп, соның негізінде адам өзінің мінез-құлқын өзіндік бағалайды.

Жасөспірімдік кезең – балалық шақпен ересектік арасында жатқан адамның дамуы мен жетілуінің белгілі - бір кезеңі. Ол 16-18 жас аралығын қамтиды, яғни сәйкесінше IX-XI сынып оқушылары болып табылады. «Жасөспірім» сөзі тәуелді балалық шақпен өзіндік және жауапкершілікті үлкен өмірге ауысудың фазасы ретінде белгіленеді. Бұл бір жағынан денелік, соның ішінде жыныстық жетілудің аяқталғандығын білдірсе, екінші жағынан - әлеуметтік жетілуге қол жеткізуді білдіреді. Жасөспірімдік шақ бала мен ересектердің арасындағы аралық жағдайда пайда болады. Баланың жағдайы оның ересектерге тәуелділігімен сипатталады, бұл оның өмірлік іс-әрекетінің басты мазмұны мен бағытын белгілейді. Баланың атқаратын рөлі ересектердің рөлінен сапалық тұрғыда өзгеше болады және екі жақта мұны анық ұғынады. Өмірлік іс-әрекеттің күрделене түсуімен бірге жастарда әлеуметтік рөлдер мен мүдделер диапазонының сандық ұлғаюы ғана болып қоймайды, сапалық тұрғыдан да өзгеріп, ересектік рөлдер бірден-бірге көбейеді, осыдан барып дербестік пен жауапкершілік өлшемі шығады [1;156].

Жоғары сынып жасы арнайы және жалпы қабілеттерінің негізгі жетекші іс-әрекеті: оқу, қарым-қатынас және еңбек базасында дамуының жалғасуымен сипатталады. Оқуда жалпы интеллекттік қабілеттер, әсіресе, түсініктік теориялық ойлау қалыптасады. Бұл түсініктерді игеру, оларды пайдалану ептіліктерімен, логикалық және абстрактілі талдай алумен жүзеге асады. Қарым-қатынаста оқушылардың коммуникативті қабілеттері қалыптасады және дамиды. Еңбекте олардың практикалық ептіліктері және дағдыларының қалыптасуы белсенді түрде жүреді, бұлар болашақта кәсіби қабілеттерінің жетістіктерге жетуіне ықпал етеді. Жасөспірімдік шақ түрлі қабілеттер дамуының сензитивті кезеңі болып табылады. Бұл кезеңде барлық мүмкіндіктерді практикалық қолдану жекелік ерекшеліктерге әсерін тигізеді. Кішкентай балалардың өзіндік санасы мен өзіндік бағалауы, әдетте, ата аналарынан және басқа да беделді үлкендерден алған бағаны қайталайды. Бірақ, бала неғұрлым есейген сайын оның мінез-құлқы бағалардан гөрі өзіндік бағалауға соғұрлым бағдар алады. Алайда, өз қасиеттерін әсіресе, батылдық, ерлік немесе принципшілдік секілді күрделі құлықтық –психологиялық қасиеттерді ұғынудың өзінде-ақ эмоциялық бағалау мен әлеуметтік салыстыру сәттері қамтылады. Жасөспірім шақтағылар да жеткіншектер секілді өзінің қандай екенін, қаншалық құнды, қабілетті екенін барынша білгісі келеді. Өзіндік бағалаудың екі тәсілі бар: 1. Олар өзі туралы алдын –ала көзделген мақсатын қаншалықты жүзеге асырғанымен салыстырып, теңестіреді. Егер өзінің бұл туралы ойлағаны мен өзгелердің соған қойған бағасы дәл келсе, осы жетістікке жеткеннің белгісі деп санайды. 2. Өзгелердің өзі жөніндегі пікірін жинап, соларды өзара салыстыру арқылы жетіспейтін

жақтарын білу. Мұдай жағдайда өзі мен үлкендер берген баға сәйкес келмеуі мүмкін. Әрбір адамда «Мен» деген біреу болғанымен, осылардың тиісті жағдайларға байланысты неше түрлері кездеседі: 1. «Мен шынында кіммін?» (шындықты көздейтін мен); 2. «Мен»-өзімді өзгелер қалай бағаласын деп ойлар едім? (эмпатикалық мен); 3. «Мен»-тілегім бойынша қандай болғым келеді? (тілек, яғни фантастикалық мен); 4. «Мен» келешекте кім болғым келеді? (болашақ мен). Сонымен, өзіндік бағалауда жасөспірімдік шақта тіпті, тұлға өзіне сындарлы көзқараспен қарап, өз мүмкіндігін өмір талабына сәйкес бағдарлай білуі, өз мақсатын нақтылау, ойын түйіндеу қабілеттілігіне ие болады. Өзіндік бағалау адамның өзіне деген сенімін арттырып, рухани үйлесімдігін дамытады. Осы шақта практикалық және танымдық іс-әрекеттің субъектісі, тұлға ретінде ұғынуы және бағалауы яғни, өзіндік сана-сезімі қалыптасады. Жасөспірімдік шақ ақыл-ойына келсек, мұның өзі жеткіншек жасына қарағанда сапа жағынан да, көлем жағынан да біршама қалыптасып қалған. Қалыптасуда мынадай екі тетік бар: 1-ден, бұлар өзі қоршаған әлеумет ортасынан соның ішінде жеке адамдар арасында кездесетін неше түрлі қатынастың мәнісіне түсініп, әр нәрсенің себебіне және одан шығатын нәтиженің мәнісіне түсініп, әр нәрсенің дүниеде себепсіз нәтиже болмайтынын ұғына бастайды.; 2-ден, егер жеткіншек жасында ересек уақытының көбін мұң, фантазия сияқты нәтижесіз объектілерге жіберетін болса, енді сол фантазиядан нәтиже шықпайтынын біліп, күші мен жігерін шындық нәрсені меңгеруге жұмсайды. Осының өзі ақыл-ойдың дамуындағы үлкен жетістіктің бірі. Балаңы жастық шақта рефлексивтік процестер шындықты дұрыс қабылдау негізінде қалыптасады. С.Л. Рубинштейн рефлексия деп күтпеген кедергіні жеңуге байланысты адамның ойын айтып отыр [2; 121 б].

Психолог З. Фрит жасөспірім үлкендердің қамқорлығына көнбейтінін «өзім бәрін орындаймын дейтінін жыныс қасиетінің салдарынан болатын санасыз әуесқойлық» деп түсіндірді. Бұл пікірге көптеген психологтар қарсы. Жасөспірімдердің тәрбиеге көңісі келмеуі түпкілікті емес, уақытша кездесетін уақыттың бірі. Жасөспірім өзіне-өзі сұрақтар қояды. Осыған орай ол өзіне-өзі талдау жасау, әлеуметтік-адамгершілік тұрғыдан өзін-өзі анықтаудың, реттеудің элементтеріне айналады. Педагогикалық-психологиялық зерттеулер бойынша жеке адамның жасөспірімдік шақта қалыптасатын ерекше маңызды белгісі - өзін-өзі сыйлау, яғни өзін-өзі бағалау, өзін жеке адам ретінде қабылдау немесе қабылдамау дәрежесі. Өзін-өзі барынша сыйлау оның өзгелерге менменсуімен немесе сын тұрғысынан қарамау емес. Мұның мәнісі адам өзін өзгелерден нашармын не төменмін деп санамайды, өзін жақсы көреді деуге болады. Керісінше, өзін-өзі сыйлаудың төменгі деңгейін – үнемі көңіл толмаушылықты, өзін жек көруді, өз күшіне сенбеуді көрсетеді. Өзін-өзі реттеудің дұрыс жүзеге асырылуына кішкене кезінде-ақ көптеген себептер әсер етеді (ата-аналарының көзқарасы, құрдастарының арасындағы жағдай т.б.) [3; 163 б].

Жасөспірім кезде бұрынғы ұғымдар жүйесінің бұзылуына және өзінің жеке қасиеттерін жаңадан ұғынуға байланысты өзінің жеке басы туралы түсінік қайтадан қаралады. Жасөспірімдер көбіне көтеріңкі, болмысқа сай келмейтін талаптар қояды, өз қабілеттерін, ұжымдағы алатын орнын т.б. асыра бағалауы мүмкін және керісінше. Өзіне деген осындай негізсіз сенімділік көбіне айналасындағыларды мезі етіп, көптеген тартыстар мен түсінбеушіліктер туғызады. Жас жеткіншек өзінің нақты мүмкіндіктерінің шамасын көптеген сынаулар мен қателесулерден кейін барып, әдетте мектепті аяқтағаннан кейін біліп жатады. Тәлімгер-тәрбиешілердің ескеріп жүретін жағдайлардың бірі – жасөспірімнің өзіне деген сенімі қаншалықты жағымсыз болғанымен, психологиялық тұрғыдан өзін-өзі сыйлаудың кемдігі бұдан анағұрлым қауіптірек. Себебі, мұның өзі адамның өзі туралы түсінігін қарама-қарсы қайшылықтарға ұшыратады әрі орынсыз етеді. Өзін-өзі сыйлауы төмен жас жігіттер мен қыздар қарым-қатынаста қиыншылықты көп көреді, жалған бет-перде жасап алып, қоршаған әлеуметтік ортадан аулақ жүруге тырысады. Олардың басқа рөлде көріну қажеттігі ішкі қарбаластықты күшейтеді. Мұндай кезде олар сынағанды, күлгенді, жазғырғанды өте ауыр алады, басқалардың өзі туралы не ойлайтынына

мазасызданады. Жеке адамның өзін-өзі сыйлауы неғұрлым төмен болса, оның бөлектенуі, жалғызсырап қиналуы соғұрлым көбірек болады. Өзін-өзі сыйлаудың төмендігінен барып адамдардың әлеуметтік талаптарының деңгейі барынша төмен болады, оны жасыру – адам бар іс-әрекет атаулысынан тартыншақ етеді. Мұндай адамдар көбіне өз күштеріне сенбегендіктен алға қойған мақсаттарына жетуден бас тартады. Ал мұның өзі олардың өзін-өзі төмен бағалауын нығайта түседі. Шығыстың ұлы ойшылы Әбу Насыр Әл-Фараби жаман мінез-құлық рухани кесел, егер адам өз бойындағы жоқ нәрселерді өзіне таға беретін болса, онда ол адамда көлгірсушілік пайда болады. Жасөспірімдермен жүргізілген М.Рокич ұсынған «кұндылық бағдары» әдісінің нәтижесін – Сен өз бойыңа ең алдымен қандай мінез қасиеттерін дарытқан болар едің?, - Өз бойыңда қандай жаман қасиеттерін бар, олардан қалай құтылған болар едің? т.б. сияқты сауалдар арқылы анықтағанда, олар өз бойындағы қасиеттерін саналы түрде сезініп, оларға белгілі бір қатынастарын білдірді. Жоғарыда көрсетілгендей, «Меннің» бейнелері күрделі, әрі бір мағынада болмайды. Тіпті толық қалыптасқан жеке адамның өзін-өзі ұғынуы да қарама-қайшылықсыз болмайды және өзін-өзі бағалаудың бірі деп түсініп жатпайды.

Өзін білу, өзін-өзі сәл басып тану адам жанының тереңдігін тілейді. «Мен, менен, менікінің» мағынасы екі деп ұлы Абай айтқандай «мен» дегеннің мағынасы әртүрлі. Адам бойында «меншіктік мен» және «әлеуметтік мен» бар. «Меншік Мен» - бұл менің отбасым, әке-шешем, олардың қуаныш-қайғысы, менің де қуаныш-қайғым болады, сондай-ақ менің кітабым, менің жан-дүнием, рухым. Жеке адамның өзінің ең қадірлі жағы болып көрінетіні, ол менің ең алдыңғы орынға қоятын мұраттық жағым. Дәлірек айтқанда, «Дүниеде неге сенемін», «Не үшін өмір сүремін», «Не үшін жұмыс, қызмет істеймін» т.б. Мұндайда жасөспірімдерде «болашақ», яғни сол болашағындағы, келешегіндегі үміт үшін жан қиюға дейін барады. Өзі туралы өзгелердің жақсы пікірде болуын күте берсе еріксіз солардың пікіріне бағынышты болады. Айналадағы өзгелерге қарай, біздің «әлеуметтік Мен» де сан түрлі болады. Өзгелердің мысы баса берсе, соғұрлым «Мендік» меннен айырылып, өзгелердің пікірлерінің ықпалы күшейеді. Өзгелердің «Мен» туралы пікірі ұшқары болса, өзімді қалай тануым керек? қалай да болса, өзіммен-өзім жекеленіп, өзімді білемін? Бұл өте күрделі мәселе. Осы жағдайда адамның ішкі жан сырының неше алуан көріністерін еңбектің, оқудың, білім мен өнердің тұлғаға тән ынсап, рақым, ар-ұят, сабырлық, ой-талаптық ортаға, өзіне тигізер пайдасы, әрі ықпалы туралы Шәкәрім Құдайбердіұлы былай деген: - ынсап, рақым, ар-ұят, сабыр-сақтық, талапқа алты түрлі нөкта тақтық... Осылай атай отырып, ол жастардың қоғамдағы орнын жоғары пайымдай келе оларға көп сенім артып, мақсат-міндет қояды, олардың орындалуына қажет шарттарды, жолдарын былай деп нұсқайды: «Анық па?» деп айтарлық үш нәрсе бар – кірсіз рақым, мінсіз сөз, адал еңбек». Қоғамдық ортаның жеткіншекті тәрбиелеуге ықпалы зор[3; 1276].

Қорыта айтқанда қоғам дамуының ерекшелігіне қарай жастарға қойылатын талап үнемі өзгеріліп отырады. Осы талапқа сай жеткіншек бала жасынан үлкендер жасына өтерде қоғам жағдайы оған түрліше әсер етіп, баланы әр-түрлі фантастикалық іске ұмтылтырады. Мұндай уақытша келіспеушілікпен күресу мектептегі және үй ішіндегі тәрбие жұмысының негізінде болады. Егер тәрбие не оқу жұмысы жеткіншектермен жақсы жүргізілсе ұнамсыз әдеттерден аулақ болады. Жаратылыстан жүрек жылуы мен мейірім шуағы мол халықтың бірі қазақ. Бала тәрбиесіне деген немқұрайлық оның табиғатына мүлдем жат. Өйткені қазақтың ел алдындағы абырой беделі, қадір қасиеті, тек жеке басының жақсылығы немесе дәулеті мен ғана емес, бауырынан өрген ұрпақтарының салауаттылығы жарактылығымен өлшенген.

Әдебиеттер:

1. Снежевской Р.Д. Мир подростка. - М, 2002, 180б.

2. Роджерс К. К науке о личности / История зарубежной психологии. Тексты. - М, 1996, 230 б.
3. Аяғанова Б., Тәжин А. Социология негіздері, Алматы: Ана тілі, 2006, 240 б.

КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУ ЖҰМЫСЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Әділбекқызы Бағжан

Ғылыми жетекші: Кусаинова Г.Т., педагогика және психология магистрі
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.
bagzhan_adilbek@mail.ru

Н.Ә. Назарбаев: «Жастар мен отбасы институтын кешенді қолдау – мемлекеттік саясатының басымдылығына айналуы тиіс. Жастардың барлық санатын қолдауға арналған шараларды толық қамтитын әлеуметтік сатының ауқымды платформасын қалыптастыру керек. Келесі жылды Жастар жылы деп жариялауды ұсынамын».

Қазіргі таңда елімізде жастар жоғары деңгейде білім алғанымен де жұмыссыздар саны азаяр емес. Көптеген жастардың жұмыссыз жүруінің негізгі себептерінің бірі өз мамандықтарын сүйіп таңдамауында. Мамандықты таңдауда балаларды дұрыс бағытқа бұра білуде ата – аналар мен педагогтардың үлесі зор. Жалпыға ортақ еңбек қоғамында жастардың аса маңызды негізгі құндылықтары жастарды экономикалық-еңбек қызметіне тартуға негізделген еңбексүйгіштік пен ерекше еңбек этикасы болуы керек.

Осы орайда білім алушы жастар үшін кәсіби бағдар беру жұмысының әдістемесін қолдану болашаққа деген сенімдерін арттырып, өмірлері айқын болуға жол ашады

Кәсіптік бағдарды ұйымдастыру көптеген күрделі жұмыстар жиынтығы болып табылады. Олардың негізгілеріне тоқталсақ: кәсіби хабар, кәсіби ағарту, кәсіптік ұйымдастыру және басқару, кәсіби кеңес, кәсіби іріктеу, кәсіби адаптация. Кәсіби бағдарды жақсарту оны ұйымдастырудың тиімді жолдарын іздестіріп отыруға тікелей байланысты болады. Елімізде қазіргі таңда кәсіптік бағдар мен мамандық таңдау жұмысын ұйымдастыратын және басқаратын жүйе бар. Ол кәсіптік бағдар орталығы. Кәсіптік бағдар жұмысын жүргізуді жалпы және кәсіби білім мектептер, министрліктер, кәсіпорындар, мекемелер мен ұйымдар, т.б. ұйымдастырады.

Қазіргі кезде кәсіптік бағдар жұмысын ұйымдасқан түрде жүргізудің бірінші баспалдағы болып жалпы білім беру мектебі саналады. Бұл жұмыстың негізгі салмағы және жауапкершілігі жалпы білім беру мектебіне жүктелген. Бұл тұжырым кәсіптік бағдар жұмысын мектепке дейінгі тәрбиелейтін мекемелер мен ұйымдарда ойластыру қажеттігін жоққа шығармайды.

Мектепте жүргізілетін бұл жұмыс оқыту түріне сай: кешкі, сырттан оқитын және күндізгі білім беретін мектептегі кәсіптік бағдар формаларына бөлінеді. Бұлардың өздеріне тән ұйымдастыру ерекшеліктері бар.

Жалпы білім беретін мектепте ұйымдастырылатын кәсіптік бағдар және мамандық таңдау жұмысын төрт кезеңге белуге болады. Бірінші кезең - I-IV сыныптарда, екінші кезең - V-VII, үшінші кезең - VIII, төртінші кезең - X-XI сыныптарда жүргізілетін кәсіптік бағдар.

Бірінші кезең міндеті - мектепке дейінгі сәбилерді тәрбиелеу мекемелері мен ата-аналары арқылы оқушылардың ерекшеліктерін және қабілетін, толық білу негізінде кәсіптік бағдардың алғашқы қарапайым жұмыстарын бастау. Бұның бірінші және төртінші сынып оқушылары арасында өз ерекшеліктері бар. Негізгі мақсат - оқушыларды кәсіп пен мамандық жөнінде хабардар ету.

Екінші кезең - жеке кәсіпті таныстыруға бағытталады. Оқушылар барлық жеке кәсіптер жайында жан-жақты мағлұмат алады. Негізгі жұмыс - белгілі бір кәсіп пен

мамандықты хабардар етуден, енді оны насихаттауға көшеді. Мақсат - белсенді насихат, мамандыққа бейімдеу. Бұл жерде жалпылама ақыл-кеңес беру оқушылар арасында өте күрделі құбылыс мамандық таңдаудың алғашқы баспалдағы. Бұл жұмысқа мұқият және өте сирек болған жөн. Өйткені жасөспірімдер өмірлік қажетті мамандығын талдау алдында тұр.

Үшінші кезеңде – кәсіп пен мамандықты жан-жақты белсенді насихаттау мен нақтылы кеңес беру оқушылардың бұған жауапты түрде қарайтындығы біршама орын алады, талғам, орталау мектепті бітірген оқушы мамандықты біршама тандай алатын дәрежеге жетеді. Алайда жастардың көзқарасы субъективті түрде болатындығын естен шығармаған жөн.

Төртінші кезеңде - X-XI оқушылары өздері таңдаған мамандық ерекшеліктерін, сол мамандықтың келешегін жақсы білетіндей дәрежеге жетулері қажет. Бұл кезде мектеп оқушылары халық шаруашылығының мұқтажына сай, өзінің қабілетіне қарай нақтылы бір шешімге келеді. Осындай шешім мектепті бітірер жылдары таңдаған мамандықтың қыр-сырына қанығу кезеңі жүреді. Бұл жалпы білім мектебінің кәсіптік бағдар жөніндегі қорытынды жұмысы.

Кәсіби насихат жұмысын, кәсіптік бағдар жұмысын ұйымдастыратын жүйелер жүргізеді. Олардың өздеріне тән ұйымдастыру ерекшеліктері бар. Бұл жұмыс радио, теледидар, кино, баспа орындары арқылы да жүзеге асады.

Кәсіби кеңес - мамандық таңдаудың, жұмысқа бейімдеудің басты әрі құрамдас бөлігі. Негізгі мақсаты - жастарға өз мамандықтарын сүюді және жұмысқа орналасуға келген адамдарға еңбек орнын таңдауға, жұмысқа орналасуға көмек жасау. Осы орайда кәсіптік бағдар кабинеті жекелей және топтық кеңес өткізеді, конференциялар мен кездеулер ұйымдастырады. Кәсіби кеңес жұмысын жүргізудің негізгі шарттарының бірі көмек сұрап келген адамдардың денсаулығын, қабілетін, мүддесі мен мақсатын анықтау. Кеңеске келген адамдарға кеңес мүшелері сол ауданның әлеуметтік-экономикалық дамуы, әрбір еңбек ұжымының дәстүрі, сауда, тұрмыстық қызмет көрсететін және білім беретін, оқуға дейінгі қызмет көрсететін мекемелердің мүмкіншілігін жан-жақты айтып хабарлайды. Сол үшін бұл жұмысқа, экономистер, педагогтар, медиктер, психологтар, социологтар сияқты сан алуан мамандық иелері қатысады.

Кәсіби іріктеу - адамдардың денсаулығына, физиологиялық, психологиялық және интеллектуалдық ерекшеліктеріне байланысты таңдаған мамандықтары бойынша жұмыс істеуге жарамды екендігін анықтау.

Кәсіби іріктеу - адамдардың мамандық таңдау құқын, еріктілігін және бостандығын жоққа шығармайды және жойып та жібере алмайды. Мамандық таңдау, нақтылы бір жұмысқа орналасуға адамдардың еріктілігі мен бостандығы ҚР Конституциясында тұжырымдалған. Кәсіби іріктеу кәсіпті дұрыс тандап және қабілетіне сай жұмысқа тұруды дұрыс шешуге көмектеседі. Бұл профессиограмма жасау арқылы жүзеге асады.

Профессиограмма жеке мамандыққа қажетті талаптар: денсаулық, психологиялық, мінез-құлық, жалпы және кәсіби білім дәрежесін анықтайды.

Кәсіби адаптация (бейімдеу) осы жұмыстардың шешуші буыны болып саналады. Ол таңдаған мамандықтары бойынша еңбек коллективіне келіп, үйреніп кету мерзімінде олар өз мамандығының мәнін шынайы түсінеді, еңбекке етене араласады, коллективті және өндіріс орнын біле бастайды. Жаңа жағдайға үйрену мерзімі орта есеппен алғанда 4-5 жыл. Бұдан кейін олар тұрақты маман иесіне айналады. Жаңа жағдайға бейімделіп, тұрақты болу - жаңа келген адамды ұжымның қабылдауына байланысты, сол ұжыммен қалай жақсы тіл табысуында. Егер ұжым дұрыс қабылдамаса, онда олар әрі қарай жұмыс атқара алмайды. Олай болса кәсіптік бейімдеуге көңіл бөлу қажет. Қазіргі уақытта кәсіпке бейімделіп, үйреніп кетудің сан алуан жолдары мен формалары көптеп кездеседі. Міндет - осыларды тиімді пайдалану. Кәсіптік бағдар тек жастар арасында ғана емес барлық адамдар арасында жүргізіледі.

Кәсіптік бағдар беруге сәйкес жүйелік тәсілдің әдіснамалық принциптері:

- кәсіптік бағдардың әрекеттерін кіріктіру;
- нақтылық;
- оңтайлылық пен тиімділік;
- кешенділік;
- ғылымилық;
- кері байланыс;
- жүйелілік;
- иерархиялық.

Кәсіптік бағдар беру жұмысының мәні ерекше, өйткені ол мектептегі оқу-тәрбиенің негізгі формасы. Кәсіптік бағдар беру жұмыстарында әр оқушы болашақта өз мамандықтарын қалай дұрыс таңдау керектігі жүргізіледі. Сабақта көптеген әдістер қолданылады: әңгіме, диспут, түсіндіру, профессиограмманы өзіндік құрау, кәсіптік бағдар беруге арналған іс-шаралар туралы есеп беру.

Кәсіптік бағдар беру бағдарламасын жүзеге асыруда әлеуметтік-психологиялық қызмет көрсететін ұжым болу керек, оларға мына мамандар қажет: психологтар, әлеуметтік педагогтар, қосымша білім беретін педагогтар. Қызмет көрсету ұжымының сандық құрамы кәсіптік бағдар берудің нақты бағытына байланысты болады.

Оқушылардың кәсіптік бағдар беру бағдарламасын жүзеге асыру кәсіптік бағдар беруге арналған мектеп ортасын жобалау, ол үшін мыналарды құру қажет:

— кәсіптік бағдар беретін орындардың жұмыс істеу жоспары;

— пән оқытушылары жүргізетін кәсіптік бағдар беру бағдарламасын жүзеге асыру жоспары.

Кәсіптік бағдар беру бағдарламасын жүзеге асыру үшін қажет:

— жақсы жабдықталған кітапханалар, онда кәсіптік бағдар беру және арнайы білімі саласындағы әдебиеттер болуы тиіс;

— интернет ресурстарын қолдану мүмкіншіліктері.

Кәсіптік бағдар беру жөнінде іс-шаралар жүргізілгеннен соң, олардың тиімділігін тексеру жұмыстары жүргізіледі. Оның ішіндегі бірінші әдіс - диагностика.

Мамандықты таңдау - мамандықтардың мүмкін бағыттары туралы ұсыныстарын оқушыларға ұсыну. Оның психологиялық, психо-физиологиялық және медициналық диагностика нәтижелеріне сүйеніп сәйкес мамандықты ұсыну.

Егер де педагогтар мен психологтар мектеп қабырғасында оқушыларға кәсіби бағдардың әдістемесін және оның мәнін жетік түсіндірер болса, оқушылар болашақта мамандық таңдаудан қателеспейді.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан мектебі, -2005, -№96 40-45б
2. ЖОО-дағы психология, -2007, -№2, 2-4 б
3. Ә.Мүсілімов, А.Сиымова. Кәсіптік бағдар берудегі мектептен тыс жұмыстардың түрлері. // Жоғары мектеп, №2, 91-б.
4. Әділшынова. Кәсіби құндылық бағдарды қалыптастыру. // Қазақстан мектебі. №10, 12-б.

МЕКТЕПТЕГІ ПЕДАГОГ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Беркинбаева А.С.

Ғылыми жетекшісі: Навий Л.Н., п.ғ.к, профессор

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.

aiym_berkinbaeva@bk.ru

«Мектептерде педагогикалық және психологиялық қызметтің жұмыс істеу қағидалары» Қазақстан Республикасының Білім және Ғылым министрлігінің 2011 жылғы 20 желтоқсанындағы №528 бұйрығымен бекітілді. Бұл қағидалар орта білім беру ұйымдарында психологиялық қызметтің жұмысын реттейді. Қазіргі кезде педагог және психолог мамандар «Қазақстан Республикасындағы білім беру мекемелеріндегі, педагогикалық және психологиялық қызмет моделі» бойынша жұмыс істейді. Педагог және психологтің міндеттері *«Педагог қызметкерлермен оларға теңестірілген тұлғалардың лауазымдарының үлгілік біліктілік сипаттамаларында»* белгіленген [1].

Мектептің педагог және психологі деген кім?

Мектеп педагог- психологы - бұл:

- « үйретуші, оқытушы» емес, сонымен қатар баланың өзін-өзі танып білуге жол көрсететін адам;
- бала жанын түсінетін, жанашыр, үлгі-өнеге бола алатын тұлға;
- баланың болашағына сеніп, мүмкіндігін арттыру жолын білетін адам;
- өзінің білетінімен бөлісетін әріптес;
- сезімтал, төзімді, гуманист тұлға;
- ол емші-дәрігер секілді, бірақ денені емес, бала жанын емдеуші Адам.

Мектеп психологтарының негізгі мақсаты-міндеттері:

1. Оқушылардың сабаққа үлгермеушілік себептерін анықтап, сынып оқушыларымен жұмыс жүргізу.
2. Кейбір оқушылардың тәртіпсіз болу себептерін анықтау.
3. «Қиын» сыныптармен жұмыс істеу бағдарламасын жасау.
4. Жеткіншектермен жұмыс.
5. Жағдайы қолайсыз жанұямен қарым-қатынаста болатын ата-ана мен бала қақтығысы, кикілжіңді дұрыс шешу, оның тиімді формаларын табу.
6. Мектеп пен отбасы арасындағы бірлесіп жұмыс істеу үйлесімділігін орнату.
7. Оқушының сабаққа деген қызығушылығы мен жауапкершілігін тәрбиелеу.
8. Оқушының танымдық қабілетін арттыру.
9. Психологиялық кеңес беру.
10. Мамандық таңдауға көмек беру [2,5].

Мектептерде педагог және психологтың қызметіне қойылатын талаптар:

- Балалардың мектептегі оқуға даярлығын анықтау;
- Пән мұғалімдерімен бірлесе отырып арнаулы бейімделмеушілік пен үлгермеушілікке бағдарламалар жасау;
- Өтпелі, қиын дағдарысты кезеңдерге үлкен жауапкершілікпен қарап, осы кезеңдерді арнайы бақылауға алу;
- Кәсіптік бағыт бағдар беру жұмыстарымен айналысу;
- Оқушылардың психикалық процестерінің даму заңдылықтары туралы психологиялық кеңестер беру [3, 64].

Психологиялық қызметті жүргізуші педагог және психолог мамандардың құқықтары:

- Мектептің ерекшелігіне байланысты жұмыстың тиімді бағыттарын анықтауға құқылы.
- Балалармен жүргізілетін жұмыстардың міндеттерін белгілеп, жұмыстың әдістері мен түрлерін таңдауға;
- Оқушылардың мәселесін шешуге байланысты құрылған комиссиялар мен түрлі ұйымдардың жұмыстарына кеңесші дауыспен қатысуға;
- Мектептегі құжаттармен танысуға, дәрігерлік мекемелерге тапсырыстар беруге;
- Тәжірибелер жүргізуге, психологиялық диагностика мен түзету жұмыстарының жаңа әдістерін өз тәжірибесінде қолдануға, олардың тиімділіктерін анықтауға құқылы.
- Мектеп оқушыларына кәсіптік бағдар беру орталықтарымен байланыс жасауға құқылы. [4].

Мектеп психологі 1 жылдың ішінде:

- Шамамен 100 -150 ге жуық оқушыларды зерттеуден өткізуі тиіс;
- 10 -20 сыныпты зерттеуі;
- 100 -150 ге дейін жеке кеңес беруі, оқушылармен тренингтер өткізуі;
- 200 ге дейін топтық сабақ өткізуі;
- 40 шақты ағартушылық жұмыс (ересек адамдармен) жүргізуі;
- 10 шақты жиналыс өткізуі керек.

Мектеп психологінің негізгі зерттеу әдістері:

- Бақылау
- Сұхбат
- Тест
- Сауалнама
- Байқау
- Эксперимент
- Тәжірибе

Оқушыларды зерттеу 4 түрлі шкала бойынша жүргізіледі:

- Оқушылардың мектепке деген қатынасы;
- Оқушының қызығушылығы ;
- Оқушының жеке қасиеттері;
- Оқушының ойлау қабілетін анықтау.

Педагог-психолог жұмысының негізгі 5 бағыты:

- Психодиагностика

Тұлғаның жеке және жас ерекшеліктерін, сондай-ақ тұлға аралық өзара әрекет ерекшеліктерін зерттеу.

- Психопрофилактика

Тұлғаның психикалық және тұлғалық дамуында кездесетін сәтсіздіктерге ескерту жасау

- Психокоррекция

Адамның психикалық және тұлғалық дамуындағы ауытқуларды болдырмау, жалпы оқу дағдысын біліктілікті дамыту.

- Психологиялық ағарту

Жеке тұлғаның психология туралы түсінігін қалыптастыру және дамыту.

- Психологиялық кеңес беру

Барлық қатысушыларға педагогикалық үдерістердегі мәселелерді шешуге көмек көрсету.

Қазіргі таңда педагог және психолог мамандар қауымына үлкен жауапкершілік жүктелген, қазіргі заман талабына сай өзекті мәселе көтерілген деп есептеуге болады деп ойлаймын. Себебі, мемлекетімізде педагог және психолог мамандарға деген нақты сұраныс жыл өткен сайын артып келеді.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Білім және Ғылым министрлігінің 2011 жылғы 20 желтоқсанындағы №528 бұйрығы
2. Сұлтанова Ғ.Т. «Мектеп психологының жұмыс кітабы» : Оқу құралы. – Астана: Фолиант, 2015. – 5 бет.
3. Бордовского Г.А. Методические рекомендации и материалы к профессиональной программе современного учителя/под ред. – Л., 1987, 64 с.
4. Орта білім беру ұйымдарында психологиялық қызметтің жұмыс істеу қағидасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2011 жылғы 20 желтоқсандағы № 528 Бұйрығы.
5. Сақтағанова Т.С. Өркениетті білім беру жүйесіндегі педагогикалық – психологиялық қызмет // Мектептегі психология, 2006, №2, 6-бет.
6. Жарықбаев Қ. Жалпы психология, Алматы- 2004, 380-б
7. Игумнов С.А. Психотерапия и психокоррекция детей и подростков. М., 2000. 236 с.
8. Болотова А.К. «С чего начинать школьному психологу?» .Учебное пособие - 2005 г. 33 с.
9. Доскалиева Р. Психологиялық қызмет көрсету//Мектептегі психология, 2006, №2, 6-бет.

СОЦИОФОБИЯ ИЛИ СТРАХ ПЕРЕД ОБЩЕСТВОМ

Жунусова А.К.

Научный руководитель: Воронова Р.М., ст. преподаватель
Кокшетауский государственный университет им.Ш.Уалиханова, г.Кокшетау
zhunusova_a_k@mail.ru

Актуальность исследования, заключается в том, что социальные изменения, которые происходят в последние десятилетия, характеризуются сменой социальных ценностей и тем, что скорость этих изменений возрастает. В этих условиях общество предъявляет повышенные требования к социальной адаптивности. Несоответствие этим требованиям снижает качество жизни, может вызывать социальную отчужденность, социальные страхи и в некоторых случаях социальные фобии.

В буквальном переводе слово «социофобия» обозначает «страх перед обществом». Как отмечает Т.Е. Дауд, «в прошлые века тревога обычно возникала при восприятии физической опасности, сегодня опасность имеет главным образом социальный и межличностный характер». В своих проявлениях социальная фобия выражается в немотивированной боязни исполнения каких-либо общественных действий или даже просто общения с незнакомыми людьми и лицами противоположного пола. В общем случае социофобия выражается в страхе оказаться в центре внимания, проявляющемся в болезненных опасениях негативной оценки окружающих и в избегании подобных ситуаций. Социальная фобия обычно возникает в

подростковом и юношеском возрасте, когда закладываются навыки самостоятельного социального взаимодействия, и ее возникновение значительно затрудняет формирование этих навыков.[1;с 8]

Проблема социальной фобии находится на стыке социальной психологии, клинической психологии и психологии личности. При рассмотрении этой проблемы следует обратить внимание на такие аспекты, как личностные и когнитивные особенности людей с социофобической симптоматикой, а также их восприятие себя - идентичность.

Фактором, во многом определяющим взаимодействие индивида с социумом, является его социальная идентичность и личная Я-Концепция. Одним из травмирующих факторов, затрудняющих формирование идентичности, является систематическое нарушение границ, которое создает кумулятивную травму. Личную идентичность человека определяют границы «Я - Другие», при невыраженности границ идентичность размывается, становится диффузной, устанавливая границу, субъект создает возможность и инструмент равноправного взаимодействия. Контакт как наиболее зрелая форма взаимодействия развивается именно на границе, где сохраняется разделение, а возникшее объединение не нарушает цельность личности.[1;с 6]

Методологическую основу исследования составили труды следующих психологов: Состояния с явлениями СФ упоминаются начиная с середины XIX века (H Duboux, 1874, GOCasper, 1846, P Janet, 1903, P Hartenberg, 1904, E Краепелм, 1915, В.М. Бехтерев, 1899, 1900, 1905, Ф.Е.Рыбаков, 1917, С.А.Суханов, 1905, В.Ф.Чиж, 1911, В.И.Яковенко, 1887, Дж. Бек, Дж. Бите, В.Г.Ромек, Е.А.Ромек, Ю.С.Савенко, Д.В.Ястребов, М. Liebowitz, J.R.Marshall и др) [2].

Целью исследования является выявление алгоритмов эмоционально-когнитивного реагирования на социальные ситуации с учетом индивидуально-типологических особенностей больных, страдающих социальной фобией. Объектом исследования выступает семантическое пространство алгоритмов эмоционально-когнитивного реагирования на социальные ситуации. Предмет - особенности семантического пространства алгоритмов эмоционально-когнитивного реагирования на социальные ситуации с учетом индивидуально-типологических особенностей больных, страдающих социальной фобией.

Гипотеза: типы и содержание социальных страхов в социальных ситуациях оценки успешности, взаимосвязаны с индивидуально-типологическими особенностями (преобладающим типом психической ригидности, уровнем личностной тревожности, уровнем социальной тревожности, характерологическими особенностями) страдающих социальной фобией.

Алгоритмы эмоционально-когнитивного реагирования на социальные ситуации различаются при социофобии и в норме, связаны с актуальными потребностями (например, аффилятивной, потребностью в контроле над ситуацией, в сохранении социального статуса, в безопасности). В соответствии с целью, объектом и предметом исследования поставлены следующие задачи: провести теоретико-методологический анализ подходов в научной литературе о социофобическом поведении; сформулировать и разработать соответствующую им Программу и методику эмпирического исследования; на основе опроса страдающих СФ и не страдающих данным заболеванием выявить основные социальные ситуации, сформировать список страхов; провести экспериментальную работу - психодиагностику в группах «норма» и «социофобия» по параметрам индивидуально-типологических особенностей преобладающему типу психической ригидности, уровню личностной тревожности, уровню социальной тревожности; обобщить полученные результаты.

Методики исследования: тест на определение личностной тревожности Ч Д Спилбергера – Ю.Л. Ханина, модифицированный тест социофобии М. Либовица, тест MMPI, Опросник социофобии (ОСФ).

По результатам практической работы можно сделать следующие выводы. Разработанная программа исследования социофобии (опросник социофобии, психосемантическая методика, модифицированный тест СФ М Либовица) позволяет на основе эмпирически верифицированных дифференциально-диагностических критериев использовать результаты обследования в психокоррекционной, консультационной деятельности клинического психолога. Определена взаимосвязь алгоритмов эмоционально-когнитивного реагирования на социальные ситуации и индивидуально-типологических особенностей: 1) страх «ситуаций оценки компетентности» характерен для пациентов с депрессивной симптоматикой, высоким уровнем психической ригидности как состояние, 2) страх в «ситуациях проявления инициативы» характерен для социально интравертированных, склонных к широкому спектру навязчивых форм поведения пациентов, 3) страх «ситуаций проявления интереса к моей персоне» взаимосвязан с чертами ипохондрии, подозрительности, психастении, высоким уровнем психической ригидности на личностном уровне, 4) «избегание социальных ситуаций при осознании преувеличенности и иррациональности страха» взаимосвязано с сочетанием черт «шизоидности», «депрессии» и «психастении», 5) избегание ситуаций «я - объект наблюдения» взаимосвязано с пожозрительностью и недоверчивостью в характере, 6) «стремление скрыть проявления страха» свойственно социальным интравертам.

Доказано, что основными характеристиками эмоционально-когнитивного реагирования на социальные ситуации при социофобии являются высокий уровень психической ригидности как состояния и сенситивной ригидности, фиксированные формы поведения с преобладанием гипостенических черт характера. Построена прогностическая типологическая модель алгоритмов эмоционально-когнитивного реагирования на социальные ситуации, включающая фиксированные формы поведения при социофобии «аутодеструкция» «изоляция», «выборочное избегание», «соматизация», «депрессия» и др.

Выявлена «телесная топология» расстройства СФ как модель психофизиологических индикаторов эмоций в социальных ситуациях: в «интимно-личностных контактах» зоны напряжения локализованы в мышцах, животе (напряжение, дрожь в теле, боль в животе и тошнота); в ситуациях «обнажения души» телесность смещается на лицо, шею (краснеет или бледнеет), голову (головокружение, нереальность); в ситуациях оценки компетентности характерно напряжение в зонах горло (голос пропадает, дрожит, пересыхает во рту), сердце (учащается пульс), боль в области живота, тошнота; в ситуациях «я - объект наблюдения» характерны дрожь во всем теле, покраснение лица.

Таким образом, на основании проделанной работы можно сделать следующие выводы: при социофобии наблюдается эмоционально-мотивационный конфликт между желанием удовлетворить значимую потребность, реализация которой возможна только в социальных ситуациях (потребность в безопасности, признании, сохранении социального статуса), и субъективно воспринимаемой опасностью участия в ней. Наличие интенсивных социальных страхов при СФ «неопределенности», «оценки внешней привлекательности», «оценки интеллектуальных способностей» сочетаются с желанием участия в соответствующих ситуациях.

Литература:

1. Альберти Р. Е., Эммонс М. Л. Умейте постоять за себя Ключ к уверенному поведению // <http://a\www.rome.ru/alb|cont1.htm>
2. Василюк Ф. Е. Жизненный мир и кризис типологический анализ критических ситуаций // Психологический журнал Т 16 -1995 - №3 - С 16-25
3. Артемьева Е. Ю. Основы психологии субъективной семантики М Наука, Смысл, 1999 -350с

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ЖӘНЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ КҮЙІ

Койшебаева З.С.

Ғылыми жетекші: Кошанова М.Т., п.ғ.м., аға оқытушы

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.

Zarinka-11@list.ru

Мектепке бару кезеңі балалардың эмоционалдық санасын өзгертеді. Яғни, мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалдық реакциясын тудырған тітіркендіргіштер, бастауыш сынып оқушыларына әсер етпейді. Өйткені оның көңіл-күйлеріне қатты әсер етсе де, ол жағымсыз эмоционалдық реакцияларды күшпен басу қабілетінің пайда болуынан оған қарсылық тудырады. Осының салдарынан пайда болған жағымсыз эмоциядан, басқа жаққа экспрессияның ауысуы байқалады. Бұл зерттеу мектеп жасына дейінгі балалар мен оқушылардың эмоционалдық күйін дамыту мәселесіне алып келді. Оның пайда болуы баланың сана-сезімінің қалыптасуымен және онтогенез барысында дамуымен байланысты екендігін қарастырған ғалымдар: Л.С.Выготский 1960ж., А.Н.Леонтьев 1975ж., С.Л.Рубинштейн 1980ж., Отандық психологияда әртүрлі жастағы балалардың амбиваленттік мінез-құлқы мен эмоциялық қарым-қатынас қақтығыс мәселесін зерттегендер Н.Н. Авдеева, М. И. Лисина, 1980ж., Б.Г.Ананьев 1977ж., С.Ю.Мещерякова, Т.М.Сорокина, 1978ж., Л.М.Царегородцева 1990ж.1; 87].

Алайда, осы мәселе бойынша және оның дифференциациясын, амбиваленттілік және эмоциялардың инверсиясы сияқты жеке аспектілері бойынша зерттеулер іс жүзінде жоқ. Сондықтан баланың қызметі мен мінез-құлқын дамыту мен реттеудегі «теріс» және «оң» эмоциялардың рөлін ғана емес, олардың эмоциялық саланы дамытудағы арақатынасының рөлін анықтау аса маңызды.

С.Л.Рубинштейннің (1980ж.) пікірінше, эмоциялық уайымның полярлығының болуы эмоциялық салаға белгілі бір дифференциация енгізеді. Ал, Б.Г.Ананьев (1977ж.) сезімдерді поляризациялау проблемасына тоқталып, олардың амбиваленттілігін сипаттап, ғылымның алдына осы эмоциялық жағдайдың табиғатын анықтау проблемасын қойды.

А.Н.Леонтьев айтқандай, мектепке дейінгі жас, бұл «жеке тұлғаның бастапқы нақты қоймасының кезеңі». Дәл осы уақытта негізгі жеке механизмдер мен білімнің қалыптасуы орын алады. Бір-бірімен тығыз байланысты эмоционалдық және мотивациялық салалар дамиды, өзіндік сана қалыптасады.

Эмоциялар - бұл баланың жағымды жан жағдайының, оның табысты қарым-қатынасының, дамуының және одан әрі өмірінің негізі болып табылады. Бала эмоциялар арқылы қоршаған ортаға әсер етеді. Сондықтан баланың эмоционалдық саласын ерте жастан әр түрлі ойындар арқылы дамыту өте тиімді.

Мектепке дейінгі жас - 3-тен 7 жасқа дейінгі өмір кезеңі, ол баланың ересек өмірге «қадам жасау» деген дербестікке ұмтылуымен сипатталады, бұл жаста ересектер бала үшін іс-әрекет үлгілері болады. Мектепке дейінгі жастағы балада қарым-қатынастың жетекші құралы - сөз, ал іс-әрекетінің жетекші түрі - рөлдік ойын болып табылады. Ойын барысында балалар қоршаған әлем туралы жаңа білім алады, олардың түсініктерін анықтап, өз құрдастарымен қарым-қатынасын реттейді [2;18].

Мектепке дейінгі жас баланың танымдық үрдістерін дамытудың басты жасы болып табылады. Ол сезімдерді, қабылдауларды, көрнекі көріністерді жетілдірумен сипатталады. Ерте балалық шақта бала қиял жасай бастайды. Бірақ бұл кезеңде ол ертегілердің, әңгімелердің пассивті тыңдаушысы ретінде әрекет етеді. Мектепке дейінгі жас бала тұлғасын қалыптастырудың бастапқы кезеңі болып табылатынын атап өту керек.

Мектепке дейінгі балалар үшін тұтастай алғанда тыныш эмоционалдық, болмашы себептерге байланысты күшті аффектердің және дау-дамайлардың болмауы тән.

Мектепке дейінгі балалардың эмоциялары мен сезімдерінің дамуы бірқатар жағдайларға байланысты:

1. Эмоциялар мен сезімдер баланың құрдастарымен қарым-қатынас жасау барысында қалыптасады.

2. Арнайы ұйымдастырылған іс-әрекет кезінде (мысалы, музыкалық сабақтар, мерекелер) балалар қабылдауға байланысты белгілі бір сезімдерді тудырады (мысалы, музыка)

3. Эмоциялар мен сезімдер мектепке дейінгі балалардың жасына сәйкес іс – әрекет түрінде-уайымға толы ойында өте қарқынды дамиды.

4. Бірлескен еңбек сабақтарын орындау барысында (бөлмені топпен жинау) мектепке дейінгі балалар тобының эмоционалдық бірлігі дамиды [2;46].

Тәрбиеші әр баламен тығыз эмоционалдық қарым-қатынас орнатуға ұмтылуы тиіс. Қуаныш, нәзіктік, сезімдік, ашулану және басқа да уайымдар - басқа адамдармен қарым – қатынас жасау барысында және олардың әрекеттері, мектепке дейінгі баланың сезімінің маңызды көзі болып табылады. Сонымен қатар басты ролді отбасы да атқарады. Отбасында бала, уайымның тұтас гаммасын сезінуге мүмкіндігі бар. Сондықтан дұрыс қарым-қатынас жасау өте маңызды ал отбасындағы жағымсыз қарым-қатынас, бір жақты байланыс тудыруы мүмкін, мысалы, анасына немесе әкесіне т.б. Осындай әрекеттердің нәтижесінде, құрбыларымен қарым-қатынас жасау қажеттілігі нашарлайды.

Эмоциялар мен сезімдердің дамуы басқа психикалық үдерістердің дамуымен соның ішінде сөйлеумен байланысты. Балалардың жағдайына, олардың көңіл-күйіне үнемі назар аудару керек.

Мектепке дейінгі баланы эмоциялық әсердің көмегімен тәрбиелеу құпиясы зерттеуші ғалымдардың көзқарасы бойынша: баланың эмоциясын баспай, оларды дұрыс жолға бағыттау болып табылады. Егер бала балабақшаға барса, онда оның эмоционалдық қалыптасуы неғұрлым тиімді болады, өйткені ол құрдастарының қоғамында болады және олармен бірге ойнауға, қарым-қатынас жасауға үйренеді.

Сонымен қатар балаға эмоционалдық әсер ету келесі құралдармен жүзеге асырылады: сюжеттік-рөлдік ойындар, психогимнастикалық ойындар, жылжымалы ойындар, коммуникативтік ойындар, еркіндікті дамытуға арналған ойындар мен тапсырмалар, қиялды дамытатын ойындар, ойын жаттығулары, мимикалық этюдтер, музыка тыңдау және оны талқылау, ертегілер мен әңгімелер оқу, кескіндемемен танысу, балаға ыңғайлы күн тәртібін дұрыс ұйымдастыру, баланың қимыл-қозғалыс қызметін, оның физикалық дамуын жандандыру (таңертеңгі жаттығу, дене шынықтыру минуттары), өнермен танысу және өзіндік шығармашылығын дамыту, ертегілерді оқу және талқылау, психогимнастика (эмоциялық этюдтар, пантомимика), балалардың бірлескен қызметін ұйымдастыру, көрнекі құралдарды қолдана отырып, тапсырмаларды орындау.

Мектепке дейінгі балаларды эмоционалды жетілдіру бойынша жұмысты екі бағытта жүргізу тиімді:

1. Дағдыларын анықтау және эмоцияларды салыстыру арқылы, яғни: көңілді, көңілсіз, қайғылы, тыныш, қорқынышты, қызықты және жағымды.

2. Эмоцияларды дұрыс білдіру және айналадағылар уайымдайтын эмоцияларды анықтау білігін қалыптастыру.

Мектепке дейінгі жастағы баланың тілегі, ынтасы оның түсінігімен байланыстырылады және осының арқасында ол қайта қалыптасады. Баланың іс-әрекеті тікелей тартымды затпен байланысты болмайды, ол зат туралы, қалаған нәтиже туралы, жақын арада оған қол жеткізу мүмкіндігі туралы түсінік негізінде құрылады. Ұсынысқа

байланысты эмоциялар баланың іс-әрекетінің нәтижесін алдын-алуға, оның тілектерін қанағаттандыруға мүмкіндік береді.

Эмоционалдық алдын-алу механизмін А.В.Запорожец егжей-тегжейлі сипаттаған. Ғалым оларда мінез-құлықтың жалпы құрылымындағы аффектінің функционалдық орны қалай өзгеретінін көрсетті. Ғалымның пікірінше, 3 жасқа дейін тек өз іс — әрекетінің салдары, оларды ересек адамның бағалауы, яғни баланы жазалауы немесе мақтауы.

Нәтижесінде, мектепке дейінгі жастағы балалардың аффекті соңынан басталып, кейін ығыстырылады.

Аффект - мінез-құлық құрылымындағы бірінші буын болады. Аффектілердің мазмұны өзгереді - балаға тән эмоциялар шеңбері кеңейеді. Әсіресе, мектепке дейінгі балалардың көңіл-күйінде жанасу сияқты эмоциялардың пайда болуы өте маңызды. Өйткені ол, эмоциялық күйді дамытуда жоспардың ұсыныстарының болуымен байланысты.

Мектеп жасына дейінгі балалардың барлығында жарқын эмоционалдық бояуы, яғни ойын, сурет салу, мүсіндеу, құрастыру, мектепке дайындық, анаға, үй ісіне көмек көрсету және т.б. беруі тиіс, әйтпесе іс-әрекет болмайды немесе тез бұзылады.

Мектеп өмірінің басталуы қоршаған ортаны қабылдауды кеңейтеді, баланың үйден тыс алған тәжірибесін арттырады, оның қарым-қатынас саласын кеңейтеді және жеделдетеді. Мұның бәрі кіші мектеп жасындағы оқушының эмоциялық дамуына әсер етеді.

Белгілі американдық психолог Э.Берн шамамен 10 жасқа дейін баланың өмірінде басым болатын эмоциялар қалыптасатынын айтты, бұл ретте бала кейде ашулану, кінә, реніш, үрей немесе қуаныш сезімдерін сезінеді. Ол бір нәрсеге назар аудармайды, бір нәрсені қабылдамайды, бірақ осы жиынтықтан бір нәрсе жұмыс істейді және өз нәтижелерін береді [4; 64].

Жоғарыда айтылғандардың негізінде баланың эмоционалдық таңдауының нәтижелері үлкендердің, ата-аналардың, мұғалімдердің қызметіне байланысты болады. Бұл жас үшін ең маңыздысы-қорқыныш, қызығушылық пен қуаныш сезімдері.

Д.И.Фельдштейн (1988ж.) 10-11 жастағы балалардың өзіне деген ерекше қарым-қатынасымен ерекшеленетінін атап өтеді: 34% - ға жуық ер балалар және 26% - ға жуық қыз балалар өзіне толық теріс қарайды. Балалардың қалған 70 % -ы оң қасиеттерді атап өтеді, алайда теріс қасиеттер бұдан да көп болады. Нәтижесінде, осы жастағы балалардың сипаттарына теріс эмоциялық фон тән.

Зерттеуші ғалымдардың пікірінше: бастауыш сынып оқушыларының эмоционалдық саласы сипатталады:

1) болып жатқан оқиғаларға жеңіл жауап беру реакциясымен және қабылдау, қиял, ақыл-ой және физикалық іс-әрекетке байланысты эмоциялар;

2) өз уайымдарын — қуаныш, қайғы, қорқыныш, рахат немесе сәтсіздік білдірудің тікелей және ашық болуы;

3) қорқыныш аффектіне дайындықпен сипаттайды. Оқу іс-әрекеті барысында қорқыныш, бала өз күшіне сенімсіз болып, қиындықтарды, сәтсіздікті, тапсырманы орындау мүмкін еместігін сезінеді. Оқушы сыныпта, отбасында өзінің мәртебесіне қауіп төндіреді.

4) үлкен эмоционалдық тұрақсыздық, көңіл-күйдің жиі ауысуы, қысқа мерзімді және қарқынды аффектілерге бейім;

5) бастауыш сынып оқушылары үшін эмоциогендік факторлар тек қана ойын және құрдастарымен қарым-қатынас жасау емес, сонымен қатар оқудағы жетістіктер мен мұғалім мен сыныптастардың осы жетістіктерін бағалау болып табылады.;

6) өзінің және бөтен эмоциялары мен сезімдерін әлсіз түсінеді; басқалардың мимикасын жиі дұрыс қабылдай алмайды, сондай-ақ қоршаған адамдардың сезімдерін түсіне алмайды [4;18]

Әдебиеттер:

1. Аверин В.А. Психология детей и подростков: Учеб. пособие. - 2-е изд., 1998. – 281 с.
2. Кулагина И.Ю., Колюцкий В.Н. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. — М.: ТЦ «Сфера», 2001. -112с.
3. Аронсон Э. Көпке ұмтылған жалғыз: Әлеуметтік психологияға кіріспе. [Мәтін] / Эллиот Аронсон - 11 басылым. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. – 408
4. Кряжева Н.Л. Радуюсь вместе: Развитие эмоционального мира детей. – Екатеринбург: У-Фрактория, 2006. 59стр., С.18

ВЛИЯНИЕ СЕМЬИ И РОДИТЕЛЬСКИХ УСТАНОВОК НА ЛИЧНОСТЬ РЕБЕНКА СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Крапивкина Ю.П., Жамантаева А.А.

Научный руководитель: Сатыбалдина А.А., ст.преподаватель, магистр социальных наук по специальности психология

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

Krapivkina-1998@mail.ru., aidana.zhamantaeva@bk.ru

Особая роль в развитии ребенка и его эмоциональной и личностной сферы, традиционно отводится фактору взаимодействия родителей и ребенка, как на ранних, так и на более поздних этапах развития.

Традиционно главным институтом воспитания личности ребенка является семья. То, что ребенок в детские годы приобретает в семье, он сохраняет в течение всей последующей жизни.

Важность семьи как института воспитания обусловлена тем, что в ней ребенок находится в течение значительной части своей жизни, и по длительности своего воздействия на личность, ни один из институтов воспитания не может сравниться с семьей [1,С.134]. В ней закладываются основы личности ребенка, и к поступлению в школу он уже более чем наполовину сформировался как личность.

Семья может выступать в качестве как положительного, так и отрицательного фактора воспитания.

Положительное воздействие на личность ребенка состоит в том, что никто, кроме самых близких для него в семье людей - матери, отца, бабушки, дедушки, брата, сестры, не относится к ребенку лучше, не любит его так и не заботится столько о нем. Вместе с тем никакой другой социальный институт не может потенциально нанести столько вреда в воспитании детей, сколько может сделать семья [2,С.12].

Создание гармоничных отношений, благополучного психологически комфортного климата в семье должно стать первой задачей родителей, так как без этого невозможно формирование здоровой полноценной личности ребенка.

Отклонения в семейных отношениях негативно влияют на формирование личности ребенка, его характера, самооценки и других психических качеств личности, у этих детей могут возникать различные проблемы: состояние повышенной тревожности, ухудшение успеваемости в школе, трудности в общении и многие другие [3,С.219].

Влияние семьи на формирование личности ребенка признается многими педагогами, психологами.

Семья влияет на ребенка, приобщает к окружающей жизни. Одной любви недостаточно для того, чтобы дети росли, чтобы более нормально развивались. Если родители не компетентны в вопросах воспитания, то их дети не могут стать личностями. И хотя любовь является для большинства родителей естественным чувством, мало кто из детей получает именно ту любовь, которая помогает расти и развиваться.

Минимум педагогических знаний, имеющихся сейчас в каждой семье, не удовлетворяет требований современного общества. Поэтому так необходимо совершенствовать педагогическую культуру каждого родителя, дать тот минимум знаний, который необходим для воспитания ребенка [4,С.121].

В соответствии с этим изменяется и позиция дошкольных учреждений в работе с семьей. Очевидна важность дальнейшего содержания, важность дальнейшего содержания, форм и методов сотрудничества детского сада и семьи во всестороннем развитии личности ребенка.

Поэтому совместная работа детского сада и семьи является необходимым условием успешного развития личности ребенка старшего дошкольного возраста.

Положительные черты характера, навыки, привычки складываются при едином воздействии детского сада и семьи, если это единство существует, то формирование перечисленных качеств личности ребенка не будет представлять трудностей, и воспитание этих качеств будет прочным и устойчивым.

Но если в детском саду ребенку предъявляют одни требования, а дома другие, или между членами семьи нет согласованности в воспитании, то формирование полезных навыков и привычек чрезвычайно затрудняется, в организме ребенка происходит непрерывная ломка первоначально установленных связей, все это соответственно требует большого напряжения нервной системы ребенка, и потому отрицательно влияет на его общее состояние и поведение в целом [5,С.340].

Развитие и формирование личности ребенка старшего дошкольного возраста необходимо рассматривать через призму семейных отношений.

Высокая эмоциональность, яркая эмоциональная окрашенность всей психической жизни и практического опыта составляет характерную особенность детей старшего дошкольного возраста.

Важность семьи как института воспитания обусловлена тем, что в ней ребенок находится в течение значительной части своей жизни, и по длительности своего воздействия на личность ни один из институтов воспитания не может сравниться с семьей. В ней закладываются основы личности ребенка, и к поступлению в школу он уже более чем наполовину сформирован как личность.

Положительное воздействие на личность ребенка состоит в том, что никто, кроме самых близких для него в семье людей - матери, отца, бабушки, дедушки не относится к ребенку лучше, не любят его так и не заботятся о нем столько. И вместе с тем никакой другой социальный институт не может потенциально нанести столько вреда в воспитании детей, сколько может сделать семья.

Проблема семейного воспитания была актуальна в разные периоды становления педагогики и психологии. Проблемы семьи и ее влияние на ребенка, влияние родительских установок волновали ученых, психологов, философов, педагогов уже с древних времен. В сочинениях великих мыслителей прошлого: Платона, Аристотеля, Я.А. Каменского, Ж.-Ж. Руссо – сегодня мы находим их отношение к семье как фактору воспитания и влияния ее на развитие ребенка, оценку роли семьи в становлении личности ребенка.

Многие педагоги, ученые, психологи придавали огромное значение этому вопросу. Так правильно организовать свое влияние на ребенка родителям помогут труды А.С.Макаренко «Наши дети – это будущие отцы и матери, они тоже будут воспитателями своих детей.

Один из организаторов системы образования А. В. Луначарский также большую роль отводил родителям в воспитании детей [6,С.154].

В.А.Сухомлинский отмечал, что родителям необходима педагогическая культура, в частности он отмечал, что «каким бы прекрасными ни были наши дошкольные учреждения, самыми главными «мастерами», формирующими разум, мысли малышей, являются мать и отец».

Особое внимание этой проблемы уделяется педагогами и психологами и в настоящее время.

Изучение родительских позиций и установок в отношении детей, влияние их на формирование личности ребенка представляется достаточно актуальной темой на сегодняшний день.

Литература:

1. Выготский Л. Вопросы детской психологии. – СПб.: Союз,2006. – 222с.
2. Швейцар Й. Воспитание ребенка. – Ташкент: Медицина,1982. – 336 с.
3. Немов Р.С. Психология. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС,2007. – 287 с.
4. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. – М: Политиздат,1985. – 238с.
5. Эльконин Д.Б. Детская психология. – М.: Издательский центр «Академия», 2007 – 384с.
6. Плотникова Г. Е. Энциклопедия для родителей. – Алматы: Балауса,1995. – 480 с.

ҰЖЫМДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АХУАЛДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ПСИХОЛОГ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Куандыкова А.К.

Ғылыми жетекші: Сыздыкова Б.Р., аға оқытушы

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.
aliya-kuandykova@bk.ru

Ғылыми – техникалық үдеріс кезінде еңбек сипаты адамның психологиялық ерекшеліктеріне аса мән беруді ұсынады. Техника мен технологияның күрделенуі адамға физикалық күштен ақыл күшін көп жұмсауға мүмкіндік береді. Бір жағынан, адам өмірінің көп бөлігін еңбек ұжымында өткізеді, әріптестерімен қарым-қатынаста болып, психологиялық қолдау көрсетіп отырады. Екіншіден, сол ұжымда орнаған психологиялық ахуал және жұмыстың одан әрі даму-дамымауы өзара тікелей байланысты. Осы орайда қазіргі кезде психолог маманның өз қызметінде ұжым мүшелерін түрлі эмоционалды қиындықтарға төтеп бере білуге көмектесуде және ұжымда қолайлы психологиялық күйді орнатуда маңызы зор. Сол себепті біздің қарастырып отырған мәселеміз болашақта мекемелердегі психологиялық ахуалды қалыптастыру барысында, ұжымдық бірлестікті нығайтуға, қызметкерлердің психологиялық-эмоционалдық саулығының жақсаруына және жалпы жұмыс нәтижесінің өнімділігін арттыруға бағытталған.

Ұжымның жеке тұлғаға ықпалының нәтижелілігі тұлғаның ұжымда болған кездегі көңіл-күйімен анықталады. Оған жеке тұлғаның қызметпен қанағаттануы, өзара қарым-қатынас, басшылық, тұлғаның сол ұжымдағы қорғаныш сезімі, жан тыныштығы әсер етеді.

Қ. Жарықбаевтың пікірінше, психологиялық ахуал түсінігі: бұл топ, ұжым мүшелерінің өзара қарым-қатынасындағы ортақ тәртіп пен жауапкершілік, яғни жетекші мен

оның қарамағындағылардың бірін-бірі түсінісе алуы, топтың үйреншікті жұмыс стилі, онда ортақ пікірдің орнауы.

Психологиялық ахуал – топтағы психологиялық құбылыстарды сипаттайтын эмоционалды-бағалаушы және әлеуметтік бағалаушы тұрғыдағы әлеуметтік-психологиялық түсінік. Психологиялық ахуал – адамдардың көңіл-күйі, рухани толғаныстары, бір-біріне, жұмысқа және болып жатқан құбылыстарға қарым-қатынасын білдіретін, топта басым болатын салыстырмалы тұрақты эмоционалды жағдай.

К.К. Платонов, Г.Г. Голубевтың айтуынша, еңбек немесе педагогикалық ұжымның өзара тұлғааралық қарым-қатынасы олардың негізгі көңіл-күйлеріне байланысты. [1,1476]

Бір адамның қарым-қатынасы онымен араласатын басқа адамның қарым-қатынасына әсер етеді. Осылайша, сезімдерді, эмоцияларды, пікірлерді, адамдардың көңіл-күйін қамтитын эмоционалдық өзара тәуелділік қалыптасады. Әлеуметтік-психологиялық ахуал әр қызметкердің және жалпы ұжымның еңбек жағдайына әсер етеді. Жағымды әлеуметтік-психологиялық ахуал болса қызметкерлер ынтамен және жоғары өздігінен берілуімен еңбек етуге ұмтылады, ал жағымсыз — еңбек мотивациясын күрт төмендетеді.

Ұжымдағы психологиялық ахуал топтық қажеттіліктер жүзеге асырылатын, тұлғааралық және топтық дау-дамайлар пайда болып және шешімін табатын қарым-қатынас аясында құрылып, көрініс табады. Бұл ретте адамдардың өзара арақатынасы жасырын мазмұнды жағдайлары айқын сипатқа ие болады: жарыс немесе жасырын бақталастық, жолдастық ұйымшылдық немесе жаппай сыбайластық, қатал қысым немесе саналы тәртіп орнайды.[2; 56]

Т. Шегебаеваның зерттеулерінде, адамдардың көңіл-күйі, рухани толғаныстары, бір-біріне, жұмысқа және болып жатқан құбылыстарға қарым-қатынасын білдіретін, топта басым болатын салыстырмалы тұрақты эмоционалды жағдай.

И.П. Чередниченко, Н.В. Тельных көрсеткендей, ұжым қызметінің алуан түрлерінде көрініс табатын, оның қызметкерлерінің салыстырмалы түрдегі тұрақты психологиялық көңіл-күйі ретінде анықталады.

В. А. Спивактың көзқарасы бойынша, ұжымның әлеуметтік-психологиялық жай-күйі, ұжымдағы құндылық бағдар, тұлғааралық қарым-қатынастың, өзара болжалдың сипаты.

Б. Д. Парыгинның пайымдауынша, әлеуметтік – психологиялық күй қоршаған ортаның қатынасы мен тұлғаның онда өзін сезінуімен түсіндіріледі. Бұл күй ұжымның әр мүшесінің өзіне деген қатынас үлгісінде сипатталады. Осылайша адамдардың әлеуметтік – психологиялық құрылымы олардың бір – біріне деген қатынастарынан, ортақ істерінен көрінеді.

Жақсы әлеуметтік – психологиялық күйдің мынадай белгілері болады:

- Топтың мүшелерінің бір – біріне деген сенімі мен талапшылдығы;
- Тілектесті әрі іскерлік сынау;
- Бүкіл ұжымға қатысты мәселені шешуде өз ойын еркін жеткізу;
- Басшының

жұмысшыларға қысым жасамауы және олардың өз еркімен шешім қабылдай алуы;

- Ұжымға тиесілі болуынан рахат алу;
- Ұжымның мүшелеріне фрустрациялық жағдайда көмектесу;
- Топтағы жағдайды жақсарту үшін өзіне жауапкершілік алу.

Белгілі бір ұжымның әлеуметтік – психологиялық күйін диагностикалау үшін ұжымның еңбекке деген құлшынысын салыстырып оның пайда болуын бағалау қажет.

Б. Д. Парыгин әлеуметтік – психологиялық күйдің екі нұскасын ұсынады:

- 1) негізгі зерттеулер бойынша;
- 2) оперативті зерттеу бойынша.

Диагностикалаудың бірінші жағдайында ұжым әрекетіндегі барлық әлеуметтік – психологиялық күйді зерттейді. Ал екінші жағдай бойынша, ұжымдағы әлеуметтік –

психологиялық күйді зерттеуді ғана қарастырмай, оны іс жүзінде ұжым қатынасын жақсарту үшін қолданады.

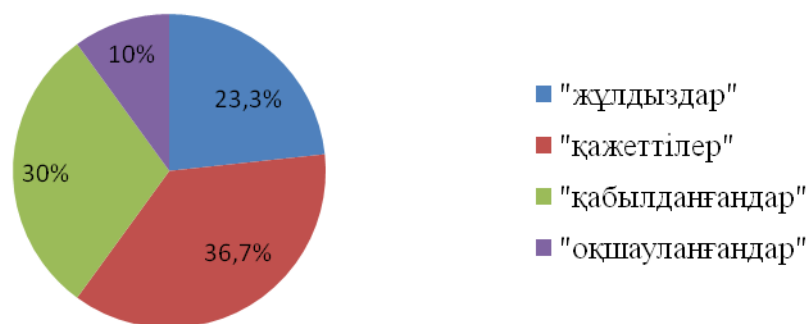
Диагностикалау кезінде топтық бірігу, еңбекке қанағаттану, әлеуметтік даму талаптарына сәйкестену, әлеуметтік – психологиялық күй потенциалы сияқты көрсеткіштер анықталады. [3, 316б]

Көптеген басшылар әлеуметтік-психологиялық ахуал бұл қиын нәрсе деп санайды: бір жағынан, ол бар сияқты, ал екінші жағынан оны сезіну өте қиын. Сол себепті әлеуметтану ғылымы бізге анық ақпарат жинауға және жоғарыда аталған барлық сұрақтарға жауап беруге мүмкіндік беретін дәл диагностикалық әдіс ұсынды. Бұл әдіс- социометрия деп аталады. Оны аса көрнекті австриялық-американдық психолог, психиатр, социолог Джекоб Морено ойлап тапты және өзінің "Социометрия" атты кітабында сипаттады.

Социометрияның көмегімен тұлғааралық өзара әрекеттестікте анықталатын таңдаудың, селқостықтың немесе қабылдамаудың сандық өлшемін шығаруға болады. Социометрия топ мүшелерінің арасындағы ұнатуды немесе ұнатпауды анықтау үшін қолданылады. Аталмыш әдіс өте жедел жүргізіледі, оның нәтижелерін математикалық өңдеп, кесте түрінде шығаруға болады.

	Сұрақтар мен тапсырмалар	Топ мүшелерінің аты-жөні, баға көрсеткіштері
	Топтың қай мүшесімен сіз өз демалысыңызды (каникул) өткізгіңіз келеді? Таңдау ретімен атаңыз.	1. _____ 2. _____ 3. _____
	Топтың қай мүшесімен үлкен жауапкершілікті қажет ететін істі бірігіп басқарар едіңіз? Таңдау ретімен атаңыз.	1. _____ 2. _____ 3. _____
	Егер сіздің қолыңызда топ құрамын өзгерту мүмкіндігі болса, топтың қай мүшелерін таңдар едіңіз? Келесі бағалардың бірін қойыңыз: +2 – топта бұл адамның қалғанын міндетті түрде қалаймын. +1 – бұл адамның қалғанын қалаймын. 0 – бұл адамның қалуы, қалмауы бәрі бір. -1 – бұл адамның қалмағанын көбірек қалаймын. -2 – бұл адамның қалмауын міндетті түрде тілеймін.	1. _____ 2. _____ 3. _____ 4. _____ 5. _____ 6. _____ 7. _____ 8. _____ 9. _____ 10. _____ 11. _____ 12. _____ 13. _____ 14. _____ 15. _____
	Бес ұпайлық жүйе бойынша өз тобыңызды бағалаңыз (керекті ұпайды белгілеңіз).	1 2 3 4 5

"Социограмма" әдісінің диаграмма түріндегі нәтижесі

Социометриялық сауалнама топ мүшелерінің танымалдығын анықтауға, көшбасшы пен оқшауланғандарды анықтауға, топ мүшелерінің әлеуметтік-психологиялық үйлесімділігінің дәрежесін анықтауға мүмкіндік береді. Жүргізілген сауалнама нәтижесі топ ішіндегілердің көп бөлігі қолайлы деңгейлі категорияларда екенін көрсетті.

Әлеуметтік-психологиялық ахуал тұлғаның эмоциональдық, интеллектуальдық қырларына, ерік-жігеріне жан-жақты әсер етеді. Егер топшілік жағдай жағымды болса, ол тұлғаның белсенділігін арттырып, жұмыс қабілетін көтереді. Керісінше болса, белсенділік күші төмендейді. Психологиялық ахуалдың мазмұндық сипаты әрбір мүшенің ұжымда өзін қалай сезінетініне (көңіл күйіне, қанағаттануына, психологиялық тұрғыдан қолайлылыққа) байланысты болады. Әрқайсысының көңіл-күйлері еңбекке, ұжымның өзге мүшелеріне, тұлғааралық және жалпы өзара қарым-қатынасқа көшкен кезде жағымды психологиялық ахуал орнайды. Психологиялық жағдайдың мазмұндық сипаты ұжым мүшелері арасындағы қарым-қатынастың сипатын көрсетеді. Өз кезегінде бұл қарым-қатынастар адам санасынан көрініс тауып, оның көңіл күйіне, сезімдеріне әсер етеді.

Әдебиеттер:

1. К.К. Платонов, Г.Г. Голубев – «Психология». Москва «Высшая школа», 1973.
2. Аникеева Н.П. – «Учителю о психологическом климате в коллективе». Москва, «Просвещение», 1983.
3. Чередниченко И.П., Тельных Н.В. – «Психология управления». Ростов-на-Дону, «Феникс», 2004.

ДИНАМИКА ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ НАРКОЗАВИСИМЫХ

Маняева Т.В.

Научный руководитель: Воронова Р. М., ст. преподаватель, магистр педагогики и психологии

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
Tanya.manyayeva.97@inbox.ru

Каждый из нас ежедневно сталкивается с разнообразными проявлениями социально нежелательного поведения - агрессией, вредными привычками, противозаконными действиями. Специалисты, занимающиеся подобными проблемами, многие годы ищут

ответы на ряд вопросов. В психологии термин поведение широко используется для обозначения вида и уровня активности человека, наряду с такими ее проявлениями, как деятельность, созерцание, познание, общение. Научные представления о человеческом поведении получили особенно бурное развитие в начале XX в., с того времени когда бихевиористы объявили его предметом психологической науки [1].

Первоначально под поведением понимали любые внешне наблюдаемые реакции индивида (двигательные, вегетативные, речевые), функционирующие по схеме «стимул – реакция». По мере накопления эмпирических данных понимание природы человеческого поведения все более углублялось. Уже в 1931 г. один из основоположников поведенческой психологии - Джон Уотсон - говорил о поведении как о «непрерывном потоке активности, возникающей в момент оплодотворения яйца и становящейся все более сложной по мере развития организма» [1; с. 224].

Современное понимание поведения выходит далеко за рамки совокупности реакций на внешний стимул. Так, в психологическом словаре поведение определяется как «присущее живым существам взаимодействие с окружающей средой, опосредованное их внешней и внутренней активностью» [2; с. 276].

Отклоняющееся поведение занимает свою собственную нишу в ряду психических феноменов. Оно существует наряду с такими явлениями, как психические заболевания, патологические состояния, неврозы, психосоматические расстройства и т.п. Под девиантным поведением подразумеваются отклонения, не влекущие за собой уголовного наказания, то есть не являющиеся противоправными. Причины, по которым человек выбирает для себя девиантное поведение, весьма разнообразны. Эти причины иногда настолько подчиняют себе личность, что она теряет волю, способность здраво мыслить, самостоятельно принимать решения. Девиантное поведение характеризуется чрезмерной обидчивостью, ранимостью, повышенной агрессивностью и непримиримостью. Такой человек требует, чтобы его желания немедленно удовлетворялись и неважно, какой ценой. Любые типы девиантного поведения чрезвычайно разрушительны, они делают человека крайне восприимчивым и несчастным. Личность постепенно начинает деградировать, утрачивая социальные навыки, теряя привычные ценности и даже свои собственные позитивные качества характера. Итак, каковы же причины формирования девиантного поведения

На личность оказывает большое воздействие та среда, в которой она находится. Если человека поместить в такое окружение, где постоянно его будут унижать и упрекать, то постепенно он начнет деградировать. Многие просто замыкаются в себе и перестают доверять окружающим. Неблагополучная среда заставляет личность испытывать негативные чувства, а потом выстраивать против них защитные реакции. Девиантное поведение является следствием жестокого и несправедливого обращения. Никогда благополучный и счастливый человек не станет причинять боль окружающим, пытаться что-то доказывать любой ценой. Сущность девиантного поведения состоит в том, что оно постепенно разрушает человека, обнаруживая старые обиды и невысказанные претензии к миру.

Причина, по которой происходит формирование девиантного поведения, всегда указывает на то, что в жизни необходимо менять. Особенности девиантного поведения таковы, что оно проявляется не вдруг, не сразу, а постепенно. Человек, затаивая в себе агрессию, становится все менее управляемым и гармоничным. Очень важно поменять среду, если имеются попытки изменить девиантное поведение на конструктивное. Вопрос о девиантном поведении молодежи является достаточно актуальным и интересным. Вследствие отклонений от нормального поведения происходит разрушение спокойного уклада жизнедеятельности. Существуют различные подходы к объяснению природы девиаций. Биологическая и психологическая трактовки причин и природы отклонений связаны главным образом с особенностями личности человека, характеризующегося

дивергентностью в поведении. Психологи и социологи признают, что особенности личности и мотивы ее действий, несомненно, оказывают влияние на все виды отклоняющегося поведения. Но личностные факторы всегда переплетаются с социальными.

Среди многих проблем, стоящих сегодня перед казахстанским обществом, одной из серьезных становится проблема наркомании, как глобальная угроза здоровью населения страны и национальной безопасности.

Одной из психологических субъективных причин наркомании является неудовлетворенность жизнью в связи с самыми различными обстоятельствами: личными трудностями, недостатками социально-культурной сферы, неустроенный досуг, неустроенность быта, неудачами в учебе или работе, разочарование в людях. [3;147-150].

Проблема наркомании рассматривалась Казахстанскими учеными, такими как Е.Дюйсенбаев, Д. Шуканова считают, что жажда самоутверждения, любопытство, принадлежность к субкультуре, уход из семьи, стремление к подражанию, обычаи и нормы существования среди сверстников заметным образом влияют на приобщение старшеклассников к употреблению наркотиков. Общество и социальная среда влияют на этот процесс. Семья и характер взаимоотношений в семье оказывают сильное влияние на употребление наркотиков подростками. Отсутствие в семье взаимопонимания между родителями и детьми, равнодушие и отсутствие контроля со стороны родителей - частая причина приобщения к употреблению наркотиков.

Большую роль в возникновении наркотической зависимости играет личность самого наркомана. Имеются в виду и возрастной, и демографический, и социально-медицинский аспекты. Среди наркоманов большую часть составляют мужчины. Этим недугом в большей мере поражена молодежь.

Наркотизацию также можно рассматривать как развитие дефективных защит против таких невыносимых аффектов, как ярость, стыд и депрессия. Похоже, что наркозависимые просто не способны выносить данные аффекты, - они испытывают состояние, близкое к панике. Вместо того чтобы осознать, проговорить и выразить свои чувства - освободиться от них, зависимые люди применяют химические вещества для управления ими, «Отключая» свои чувства и создавая иллюзию контроля. Питательной почвой для наркотизации является микросреда, в которой вращается молодой человек – его семья, уличное окружение, школьный или рабочий коллектив. Появление в это микросреде хотя бы одного наркомана может пагубно повлиять на окружающих.

В своих исследованиях Р. Р. Гарифуллин главной причиной наркотизации личности определил утрату ею смыслообразующих ценностей жизни. В процессе потребления наркотиков личность приобретает специфические характеристики, обусловленные деформацией ее смысловых структур, состоящей в том, что реальные смыслообразующие ценности подменяются искусственными и мнимыми. [4]

Таким образом, столкновение личности с обстоятельствами, препятствующими реализации в жизни ее глубинных, базисных тенденций, обуславливает предрасположенность к злоупотреблению наркотиков. К мотивообразующим факторам формирования наркотической зависимости можно отнести: недостаточную социальную адаптацию, личностные особенности человека (низкий культурный уровень, установки личности, смыслообразующие ценности, нарушение эмоциональной сферы) и ситуативные факторы. Злоупотребление наркотиками является защитной активностью личности перед лицом трудностей, которые препятствуют удовлетворению наиболее важных и значимых для него потребностей, и носит адаптивный смысл.

Действительно, все наркозависимые имеют личностные проблемы, но не все люди с психологическими проблемами становятся зависимыми. Человек будет иметь психологический иммунитет против химической зависимости, если он способен адекватно выражать свои чувства (в том числе негативные), воспринимать жизнь такой, какая она есть,

быть честным перед собой, способным поддерживать здоровые отношения с другими и может позаботиться о себе, умеет ставить цели и реализовывать их, способен к творчеству и увлечен делом, умеет получать удовольствие от разных вещей.

В соответствии с приказом министра здравоохранения в Казахстане утверждена Дорожная карта по развитию службы охраны психического здоровья Казахстана на 2017–2018 годы. Для реализации данной программы объединились наркологическая и психиатрическая службы Казахстана. Эксперты говорят, что объединение двух служб – это мировой опыт, использующийся в деле борьбы с наркоманией и неизменно приносящий плоды. Следует отметить, что о необходимости объединения в Казахстане говорили уже давно: психологи, наркологи, руководители неправительственных организаций в один голос утверждали, что без подключения к программе борьбы с наркоманией квалифицированных психиатров работа не будет идти должным образом.

По данным Министерства здравоохранения, данный проект включает в себя мероприятия, направленные на профилактику и предупреждение инфекционных заболеваний в РК, пропаганду и формирование здорового образа жизни среди населения, информационную работу по профилактике поведенческих факторов риска (табакокурение, употребление алкоголя, психоактивных веществ, рискованные формы поведения, низкая физическая активность) с использованием современных информационных технологий; развитие межсекторального взаимодействия, направленное на формирование здорового образа жизни, включая стимулирование физической активности и пропаганду занятия спортом; мониторинг реализации плана мероприятий по снижению смертности от детского травматизма, несчастных случаев и профилактики детского травматизма и так далее.

В Астане, Алматы и всех областях Казахстана уже разработаны дорожные карты регионального уровня. В планах у проекта – создать на базе территориальных поликлиник сто двадцать три первичных центра психического здоровья в двадцати шести городах Казахстана.

В ходе экспериментальной работы использовались следующие методики:

1. Методика «Индекс жизненного стиля» (ИЖС), для определения ведущих механизмов психологической защиты и общую степень их напряженности у испытуемых. (П. К. Конт)

2. Проективная методика «Hand –тест» для определения склонности в открытому агрессивному поведению. (Э. Вагнер)

3. Тест СМОЛ для исследования свойств личности испытуемых. (В. Г. Козюля, 1994год)

В качестве испытуемых выступают наркозависимые в количестве 20 человек, в возрасте от 33 до 50 лет. Из них женщин 9 и мужчин 11.

Также в ходе исследования была разработана программа, направленная на снижение девиантного поведения наркозависимых. Результат эксперимента будет успешным, гипотеза найдет свое подтверждение, если в результате коррекции показатели девиантного поведения наркозависимых снизятся.

Таким образом, наркомания представляет собой одну из самых тяжелых социальных проблем. Тем не менее, ни в коем случае нельзя безнадежно «опускать руки», обреченно допускать ослабления борьбы с наркоманией. Чрезвычайно важно решительно изменить относительно равнодушное, примиренческое отношение общества к проблеме наркомании. Необходимо формирование у каждого гражданина должного понимания крайней серьезности данной проблемы как для стабильности общества, так и для здоровья народа.

Литература:

1. Бихевиоризм. Торндайк. Принципы обучения, основанные на психологии.

2. Дж. Уотсон. Психология как наука о поведении. –М., 1988.
3. Психология: Словарь/ Под ред. А. В. Петровского – М., 1990.
4. Нельсон-Джоунс Р. Теория и практика консультирования. – СПб., 2000.
5. Гарифуллин Р.Р. Психологические подходы в проблеме наркомании/
6. Сибирский психологический журнал. –№ 35– 2010. – С. 29-32.

ЖАСӨСПІРІМ ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫ ГЕНДЕРЛІК ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУ

Мурзахметова Д.С.

Ғылыми жетекші: Мұқытова Ж.Қ., аға оқытушы, академиялық доцент
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.
Dikosha_1997_97@mail.ru

Қазіргі қоғамда жиыныстар арасындағы теңдік мәселесіне баса назар аударылуда. Жасөспірімдер жасындағы оқушыларда басқа жыныс өкілдеріне деген алғашқы сезімдер пайда болып, олармен мәдениетті қарым-қатынас жасауға деген қажеттілік туындайды. Жасөспірім ұл, қыз балалар қарым-қатынас жасауда толерантты болмаса болашақта өз отбасын құрғанда жұбайына, балаларына зорлық-зомбылық көрсетуі мүмкін. Сондықтан, жасөспірім жастағы балаларды гендерлік толеранттылыққа тәрбиелеу маңызды мәселе.

Адамның өзімен және өзгелермен және жиыныстар арасындағы үйлесімді қатынаста өмір сүруін сипаттайтын мәселе – гендерлік толеранттылық болып табылады.

Жасөспірім жасындағы балалар өздерін ересек көрсетуге тырысып дөрекі, әдепсіз жарамсыз әдеттерге еліктеуге бейім келеді. Оқуға, еңбекке, қоғамдық өмірге ықыласы жоқ үйден қашып кету, отбасында, мектепте зорлық-зомбылық көрсету, суицидке дейін бару саны күннен күнге азаймауда. Жастар арасындағы қылмыстар нашакорлық, таксикомания және алкагольдық әсерге әуестілік жиі байқалады. Қазіргі таңда мастықпен жасалатын қылмыстар айтарлықтай жиі кездеседі. Әрбір 5 – ші қылмыс жасөспірімдердің алкагольдың немесе анашаның әсерімен жасалады.[1]

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында, «Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында» қазақстандық патриотизмге, толеранттылыққа, биік мәдениетке, адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуге тәрбиелеу отандық білім беру жүйесінің негізгі міндеттері ретінде көрсетіледі. Яғни, білім беру мазмұны адамдардың нәсілі мен ұлтынан, жынысынан, мәдени және конфессиональдық белгілерінен тәуелсіз олардың арасындағы өзара түсіністік пен ынтымақтастыққа, тұлғаның жалпы адамзаттық қасиеттерін қалыптастыруға ықпал етуі тиіс делінген. [2]

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бері өзінің сыртқы байланысында дүниежүзілік қауымдастыққа тең ел ретінде кіруді мақсат етіп, ерлер мен әйелдердің құқықтарын қорғау саласында бірнеше халықаралық құжаттарға қол қойды. 1998 жылы Қазақстан БҰҰ-ның әйелдерге қатысты кемсітудің барлық нысандарын жою туралы конвенциясына енді. БҰҰ-ның «Әйелдердің саяси құқықтары туралы» және «Тұрмыс құрған әйелдің азаматтығы туралы» конвенциялары да бекіді.

Әлем елдерінің көбі қол қойған БҰҰ-ның декларациясында (2000 ж.) ерлер мен әйелдердің теңдігін көтеру, әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейту үшінші мыңжылдықтағы адамзат дамуының негізгі мақсаттары ретінде айқындалған. Біздің елімізде де 2009 жылы ҚР гендерлік теңдік туралы заңы мақұлданды. Ол республикамыздағы гендерлік саясаттың негізгі бағыттары - ерлер мен әйелдердің билік құрылымдарына тең деңгейде қатысуына қол жеткізуді, әйелдердің экономикалық еркіндігі, өз ісін, бизнесін

дамытуы мен қызмет жолында алға жылжуы үшін тең мүмкіндіктерді, отбасында құқықтар мен міндеттер тең жүзеге асу үшін жағдайлар жасау, жыныс белгісі бойынша зорлық-зомбылықтың алдын-алу, болдырмауды қарастырылған. [3]

БҰҰ Уставында: «Біз, Біріккен Ұлттар халқы келешек ұрпақты соғыс қасіретінен толық сақтап қалуға толық сеніммен сақтап, тұлғаның құндылығы мен жетістігіне, адамның негізгі құқықтарына сеніммен қайта бекітіп, осы мақсатта шыдамдылық көрсетіп, бір-бірімен жақсы көрші сияқты бірлесіп өмір сүру делінген. [4]

1995 жылы 16 қарашада ЮНЕСКО-ның бас конференциясының шешімімен Толеранттылық ұстанымдарының Декларациясы бекітілді. «Толеранттылық принциптерінің Декларациясында» білім беру саласында толеранттылық идеясын насихаттауға басымдық берілген. Педагогика ғылымында оның саласы ретінде «толеранттылық педагогикасы» даму үстінде, онда толеранттылықтың мәнін зерттеу және оны әлеуметтік норма, әлеуметтік құндылық ретінде практикаға ендіруге негізгі көңіл бөлінеді. [5]

«Толеранттылық» (лат. «tolerantia» - шыдам, төзім) терминіне шет тілдері сөздігінде екі мағынада түсініктеме беріледі: 1) бір нәрсеге, біреуге төзімділік, төзу, шыдау; 2) биологиялық, медициналық тұрғыда – иммундық реакцияның жартылай немесе толықтай болмауы, яғни организмнің ауруға қарсы тұратын антиденелер шығару қабілетінің болмауы. Ал педагогикалық сөздіктерде бұл ұғымға «қайсыбір жағымсыз факторға жауап әрекеттің болмауы не бәсеңсуі; оның әсеріне сезгіштіктің төмендеуінің нәтижесі» деген анықтама беріледі. [6]

Жалпы алғанда, толеранттылықтың негізі – өзінің «басқаға, бөтенге» қатынасын бақылау болып табылады. Толеранттылыққа қарсы “интолеранттылық” деген ұғым да бар. Интолеранттылық шыдамсыз, үрейлі адам, кінәні өзінен емес басқа адамнан іздейді. Агрессияға жақын тұрады, ол адамда авторитарлық стиль басым келеді. Сондай адамдардың өмірде жиі кездесуі қоғамда түрлі проблемаларды тудыруға ықпал етеді. Соның салдарынан түрлі соғыс, діни қудалаушылықтар мен идеологиялық қақтығыстар, ажырасулар, тастанды балалар, жасөспірімдер арасында суицидтар туындайтынын дәлелдеуді қажет етпейтін шындық. Мәселен, соғыс пен терроризм себептері ұлтаралық қақтығыстардың шиеленісуінен туындап жатса, отбасында дау-дамайлар, балаларға, әйелдерге, зорлық зомбылық көрсету жиілеп барады.

Шетелде толеранттылық мәселесін зерттеген ғалымдар Дж. Берри, Г.Мейн, Б.Барбер, Ы.Плизент т.б.

Ресейде зерттеген ғалымдар қатарына Ю.М.Политова, В.Г.Палаткина, Е.Ю.Клепцова, Н.М.Лебедева, Ф.М.Малхозова, А.В.Мудрик, Р.Р.Валитова, В.А.Лекторский, В.А.Петровскийлерді атауға болады. Е.Ю.Клепцова толеранттылықты басқаға қызығушылық таныту, оны түсінуге ұмтылу, онымен жағымды әрекеттесу дейді.

Қазақстанда Ж.Наурызбай, К.Сүюнова, Қ.Қожахметова, Қ.Бөлеев т.б. ғалымдар үлестерін қосты.

Толеранттылық қазіргі ғылымда әр түрлі аспектіде қарастырылады: әлеуметтік, діни, саяси, жыныстық, этникалық, гендерлік т.б. Осылардың ішінен біздің зерттеу мәселеміз гендерлік толеранттылыққа байланысты болып келеді.

Баланың мінезін жалпы деңгейін ынтасын жақсы білу үшін, оның дамуына адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуына не нәрсе қажет екендігін әрбір ұстаз, әрбір әке, әрбір ана білуге міндетті.

Қазақстан Прокуратурасының дерегінше, соңғы екі жылда әйелдерге көрсетілген зорлық-зомбылық артып, мұндай 137 мың оқиға тіркелген, 54 әйел тұрмыстық жәбір кесірінен өзіне қол жұмсаған. [7]

Қазіргі кезде мұғалімге қойылатын талаптардың ішінде мұғалімнің толерантты болуы маңызды мәселе. Өйткені оқушымен қарым-қатынас жасауда шыдамдылық, әдептілік,

оқушыны сыйлай білу, кешіре білу оның мұғаліммен қарым-қатынас жасауына қолайлы жағдай тудырады.

Педагогикалық толеранттылық – мұғалімнің кәсіби әрекетіндегі құзырлылығы, төзімділігі, адамгершілігі, әдебі, шыдамдылығы. Педагогикалық толеранттылықтың тағы бір элементіне дау- дамайға бармауды да жатқызған.

ҚР-ң гендерлік стратегиясында жыныстардың еркін рухани даму мүмкіншілігін даму мүмкіншілігін кеңейту үшін, гендерлікке бағытталған бағдарламаларды енгізу, білім беру жүйесін реформалауда есепке алу керектігі айтылған. [8]

Ал «Гендер» ұғымы 16 ғасырдан бастап филология саласында пайда болды. Адамдардың жынысына байланысты бөлінуі. Психоаналитик Роберт Столлер 1963 жылы «Гендерлік бірегейлік » деген түсінікті енгізді. Содан бастап адамның жыныстық ерекшелігі биология ғылымымен байланысты , ал гендер деген түсінік мәдениетке қатысты екені анықталды. Яғни адамның әлеуметтік өмірімен. 1968 жылы Столлердің «Жыныс және гендер» деген кітабы жарық көріп сенсацияға айналды. [9]

А.В.Мудрик бойынша оның маңызы ұлдар мен қыздардың нақтылы қоғамдық өмірдің жағдайында дамиды, онда қабылданған гендерлік рөлдер мен жыныстық өзара қарым- қатынас мәдениетін меңгереді және ұдайы өндіреді деп тұжырымдайды. [10].

Гендерлік толеранттылық үрдісінде айқындаушы рөлді білдіретін білім берудің басты институты мектеп болып табылады. Атап айтқанда, мектепте оқушылар гендерлік қарым - қатынас жайлы әр түрлі сабақтар алады.

Біз тәжірибелік эксперимент жұмысымыздың барысын тәжірибе өту барысында Көкшетау қаласы, (қазақ тілінде оқытылатын) дарынды балаларға арналған №3 облыстық мамандандырылған мектеп-интернатында жасөспірім жасындағы оқушылар арасында жүргіздік. Зерттеу жұмысымыздың алғашқы кезеңін анықтау мақсатымен түрлі диагностикалық әдістемелерді жас ерекшеліктеріне сай сыныптарда өткізілді. Жасөспірімдермен жұмыстағы негізгі педагогикалық идея: іс-әрекет түрлеріндегі жетістікке жағдай жасау, бұл сынып ұжымы алдында өзін-өзі сенімді ұстауына мүмкіндік береді; құндылықтарын қалыптастыру; мінез-құлқы мен рухани дамуына қарым-қатынастарын жақсартады.

Гендерлік толеранттылықтың құрылуының мәселелерін экспериментті меңгерудің жасөспірімдермен жеткіншектердің түсініктерін анықтаудан бастадық. Зерттеу тапсырмаларын шешу мақсаттарымен біз оқушылар тобына зерттеу жүргіздік. 9-10 сынып оқушылары, жастары орташа алғанда 14-17 жас. Жалпы оқушылар саны- 30.

Зерттеу барысында төмендегі әдістемелерді қолдандым:

1. С.Бемнің «Маскулиндік -фемининдік» әдістемесі

2. Басса-Даркидің агрессивтік жағдайы әдістемесі.

1. Психологиялық тұрғыда қандай адам екенін зерттеу, маскулиндік және фемининдік тұлғаны анықтау әдістемесі. Мазмұны: 60 сұрақтан тұратын, «иә» немесе «жоқ» деген жауапты ғана қанағаттандыратын тест. Алатын уақыты: шектелмеген. Маскулиндік белгілер:

- атаққұмарлық,
- табандалық,
- батылдық тәрізді дәстүрліеркектік қасиеттері айқынтанылатын адамдар.

Фемининдік белгілер:

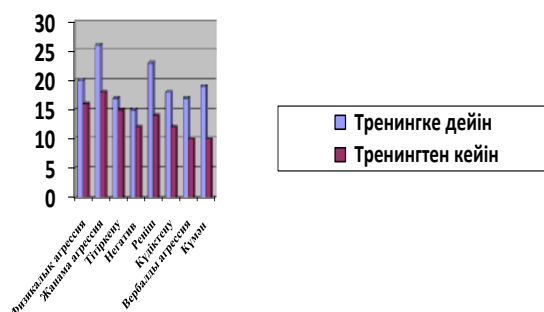
- Аффективтілік;
- Жұмсақтық;
- Көңілге алушылық секілді әйелге тән қасиеттері басым адам.

Осы әдістеме қорытындысы бойынша қатысқан қыз балалар саны 13, ұл балалар саны 17. Алғашқыда 3 қыз балада маскулиндік белгі басымырақ, ал 5 ұл балада фемининдік белгі басымырақ болды. Оқушылармен жүргізілген тренингтердің , тәрбие сағатының өтуіне байланысты оқушылардың бойындағы белгілер біршама өзгерді.

С.Бемнің “Маскулиндік-Феминдік” әдістемесінің нәтижесі

Келесі қолданған әдісіміз Басса-Дарки әдістемесі жасөспірімдік жастағы сыналұшыларға бағытталған және агрессивті мінез-құлықтың түрлері туралы толық мәлімет береді. Жалпы қатысқан оқушылар саны -30. Әдістемеге дейін оқушылардың бойындағы агрессивті мінез-құлықтың көрінуі жоғарғы деңгейде болса, жүргізілген жаттығулар мен сауалнамалардың нәтижесіне байланысты, өзгеріс байқалып, жетістікке қол жеткіздік.

Басса және Даркидің эмоция тестінің нәтижесі

Диагностикалық зерттеуден алынған нәтижелердің мақсатын жақсартуға қатысты бірнеше тренингтер өткіздік. Мысалы: Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А., Шарова О.Д. ұсынған бағдарламабойынша толеранттылыққа тәрбиелеу, эмпатияға деген қабілеттілігін жетілдіру, адамдармен қатынаста толеранттылық мағынасын көрсету, толеранттылықтың критериілерімен және әлеуметтік жағдайлармен таныстыру мақсатында жүргізілді. Сонымен қатар түрлі жаттығулар, әңгімелер жүргізілді. Бұл мәселе бойынша зерттеу жұмысын алдағы уақытта жалғастыруды көздейміз.

Қорыта келе, осы жастағы оқушылармен жүргізілетін жұмыстың маңызды міндеті тәрбиешілердің мектептегі және мектептен тыс кездегі балалардың әрқайсысымен жеке жұмыс жүргізіп, қажетті әдептілікті сақтай отырып, педагогикалық ұстамдылық пен шыдамдылыққа негізделген қызметтерін дұрыс ұйымдастыру болып табылады. Жасөспірімдер өмірінде, әсіресе, 9 сыныпта, яғни, толық орта білім алу жолына тандау жасайтын кезде, олардың бойында әртүрлі мамандықтарға, мектеп пәндерінің ішіндегі белгілі бір пәнге деген қызығушылығы пайда болады.

Әдебиеттер:

1. https://www.metod-kopilka.ru/tayryp_zhassprmdr_arasynday_ylmys-59431.htm
2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы заңы», № 319, 2007 жыл, 27 шілде.

3. Закон Республики Казахстан «О государственных гарантиях равных прав и возможностей мужчин и женщин», 10 декабря 2009 г. //www.meta.kz\134784-glava-gosudarstva-podpisal-zakon-o-gendernom.html
4. Декларация принципов толерантности// Век толерантности.М.:2001.
5. Формирование толерантной личности в полиэтнической образовательной среде /Под ред. В.Н.Гурова и др. – М.: Педагогическое общество России, 2004.
6. Стратегия гендерного равенства в Республике Казахстан на 2006 – 2016 годы. «Казахстанская правда» от 3 декабря 2005 года № 333 – 334
7. <http://www.azattyq.org>
8. Алешина Ю.Е., Волович А.С. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины. Вопросы психологии. 1991. №4. 74-82с.
9. Мудрик А. О полоролевом (гендерном) подходе в социальном воспитании/А. Мудрик.//Воспитательная работа в школе. –2003.- №5. –с.15-19
10. Солдатова Г.У. Шайгерова Л. А. Шарова О.Д. Жить в мире с собой и другими: тренинг толерантности для подростков. М., 2000.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУДА ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТЫҢ ҮҚПАЛЫ

Мұсабай Н.Н.

Ғылыми жетекші: Мұқытова Ж.Қ., аға оқытушы, академиялық доцент
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.
nuraika_nuraika.98@mail.ru

Әрбір қоғамның әлеуметтік – экономикалық даму деңгейі, сол қоғамдағы жеке адамның шығармашылық потенциалына байланысты дамитыны сөзсіз. Қазіргі кезде қоғамдағы қарқынды өзгерістер жыл сайын жаңа өмір салтын құруда. Осыған орай, қоғамның жаңа талап-тілектері мен әлеуметтік сұранысын қамтамасыз ету мақсатында шығармашылық тұрғыда ойлаушы, тәуелсіз жеке адамды, дербес шешім қабылдауға бейім ұрпақты тәрбиелеу – бүгінгі күнде аса маңызды мәселе болып отыр.

Мұғалімнің басты мақсаттарының бірі оқушыны біліммен ғана байытып қоймай, даралыққа, шығармашылыққа тәрбиелеу. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында білім беру жүйесінің жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған ролі атап көрсетілсе, осы заңның 51-бабында: «педагог қызметкерлер оқушылардың мемлекеттік білім беру стандартында көздеген деңгейден төмен емес білім, білік, дағды алуын қамтамасыз етуге, жеке шығармашылық қабілеттерінің көрінісінің дамуы үшін жағдай жасауға міндетті», - делінген. [1; 58б.]

Қазіргі кезде педагог қызметкерлерінің мәртебесін белгілеу және сол арқылы оқушыларға сапалы білім мен саналы тәрбие берудің жаңа қырлары қарастырылып, шығармашылық қабілеттерін дамыту қолға алынуда. Бұл туралы Елбасының жолдауында былай делінген: «Келесі жылы «Педагог мәртебесі туралы» заңды әзірлеп, қабылдау қажет деп санаймын. Бұл құжат мұғалімдер мен мектепке дейінгі мекеме қызметкерлері үшін барлық игілікті қарастырып, жүктемені азайтуға, жөнсіз тексерістер мен міндеттен тыс функциялардан арашалауға тиіс және білім беру ісінде 4К моделіне: креативтілік, сыни ойлау, коммуникативтілікті дамыту және командада жұмыс істей білуге басты назар аударылады»[2]. Бұл дегеніміз ұстаздардың табандылығы мен оқушылардың белсенділіктерін арттыру арқылы шығармашылық қабілеті дамыған жеке тұлғаны қалыптастыруға жағдай жасалынады деген сөз. Олай болса оқушылардың шығармашылық қабілетін жетілдіруде мұғалімдермен қатар педагог-психологтардың да алар орны ерекше.

Шығармашылықтың қалыптасуы, жетілуі мен дамыту жолдары туралы ғылыми тұрғыда қарастырып зерттеген шетел ғалымдары: Г.Селье, Дж.Гилфорд, Р.Тафель, З. Фрейд, К.Роджерс, Е.Торренс, Р.Стернберг, Т.Амабайл, А.Маслоу, Ф.Баррон, Д.Харрингтон, Р.Мэй және т.б.

ТМД елдерінде А.Матюшкин, Я.Пономарев, Л.Выготский, Ю.Гильбух, М.Махмутов, В.Загвязинский, В.Н.Дружинин, А.В.Брушлинский, Д.Б. Богоявленская, Н.С.Лейтес, С.Л.Рубинштейн, Б.Г.Ананьев, Б.Г.Теплов, К.К. Платонов, А.Г.Ковалев, И.И.Ильясов, Н.Б.Шумакова, В.И. Панов, М.А. Холодная, В.С.Юркевич, И.В.Калиш, С.Медник, В.Ф.Вишнякова, Д.Д.Эльконин, В.В. Давыдов, Н. Хмель, Н.А. Менчинская, М. Парлов және т.б.

Қазақстанда: М.Мұқанов, Қ.Жарықбаев, Т.Тәжібаев, Т.Сабыров, Ж.Қараев, С.Смаилов, А.Әбілқасымов, М.Құдайқұлов, Б.Тұрғынбаева, К.М.Нағымжанов, Н.С.Нұрғазиева, А.Ж. Аяғанова, А.С.Мүстөйпова, Р.С.Омарова, Ш.Т.Таубаева, Ж.Қараев, С.Бегалиева және т.б. еңбектерінде адамның жеке басының дамуы мен шығармашылығының әр түрлі аспектілері қарастырылады.

«Шығармашылық» сөзінің этимологиясы «ойдан шығару», «ойланып табу». Шығармашылық деген адамның белсенділігі мен дербестігінің және қиял-ойын іске асырудың жоғары формасы дегенді ұғындырады. [3; 26б.]

Шығармашылық ұғымы креативтілік ұғымымен тығыз байланысты. Креативтілік сөзі – латынша жасау, адамның шығармашылық дарын деңгейі, шығармашылық қабілеті дегенді білдіреді. Дж. Гилфорд және оның қызметтестері 1954 жылдан бастап креативтілікті білдіретін 16 түрлі интеллект қабілеттерді анықтап, барлығын «дивергентті ойлау» және «конвергентті ойлау» деп екі түрге бөледі.

Е.П.Торренстің пікірінше, креативтілік - білімдердегі кемшіліктерді, олқылықтарды қабылдауға қабілеттілік. Ғалым шығармашылық әрекеттің құрылымында төмендегілерді бөліп көрсетеді: проблеманы қабылдау, шешімді іздеу, болжамның пайда болуы және көрінуі, болжамды тексеру, олардың өзгерісін тексеру, нәтижелерді табу. [4; 356б.]

С.Ожеговтың сөздігінде : «Шығармашылық – материалдық және мәдени құндылықтар жасау» делінген. [5; 198бб.]

Қ.Жарықбаев былай дейді: «Басқалардан көмек күтпей, мәселені шешуде басқа біреудің әдісін қайталамай, қалайда өзі шешуге тырысатын адам – шығармашыл ойдың иесі». [6; 582б.]

Б.Тұрғынбаева «Шығармашылық – мәселелік сипаты бар, барлық ішкі байланыстарды біріктіретін нәтижеде жаңа материалдық және идеялық құндылықтар алынатын адамның мақсатты әрекеті». [7; 22б.]

Бұл айтылған анықтамалардан түйіндейтініміз шығармашылық – қоғамның түрлі қажеттіліктерін қанағаттандыратын адамның түрлі сапалы материалдық, рухани құндылықтарын жасайтын әрекет жасау түрі. Шығармашылықтың мынандай компоненттері бар: құзырлылық, білім, қиял, елес, икемділік, интеллект, ойдың тереңдігі, сезім ерекшелігі, көзқарас, ерік, даралық, тапқырлық, рефлексияға қабілеттілік. [8; 81б.] Осындай компоненттерін жетілдіре отырып оқушының шығармашылық қабілетінің дамуына әсер етуге болады.

Эксперимент жұмысы өндірістік тәжірибеден өтіп жатқан Ақмола облысы білім басқармасының «Көкшетау қаласы, (қазақ тілінде оқытатын) дарынды балаларға арналған №3 облыстық мамандандырылған мектеп-интернаты» жүргізіліп, балалардың және мұғалімдердің шығармашылық қабілеттердің деңгейі диагностика әдістері арқылы анықталып, олармен түрлі жұмыстар жасалынып жатыр. Оның ішінде мұғалімдердің шығармашылық деңгейін анықтау мақсатында төмендегі анықтаушы эксперименттер жүргізілді.

1. «Өзіңіздің шығармашылық әлеуетіңізді бағалаңыз» тесті. Мұғалімнің өзін бағалауы негізінде шығармашылық әлеуетінің қаншалықты деңгейде екенін анықтауға мүмкіндік беретін бұл әдіс 18 сұрақтан және 3 жауап нұсқасынан құралған.

2. Дж. Рензуллидің шығармашылық сауалнамасы. Бұл сауалнама шығармашыл мұғалімге тән белгілер жазылған 10 пунктті қамтиды. Бұл әдістемені жүргізу арқылы да барынша шынайы мәліметтерге қол жеткізуге болады.

Мұғалімдерге өткізілген анықтаушы экспериментке 12 мұғалім қатысып, нәтижесінде 50% - жоғары, 40% - орташа, ал 10% - төмен деңгейде екендігі анықталды. Сонымен қатар бұл әдістемелер педагогика және психология мамандығының студенттері арасында да жүргізілді. Қатысушылар саны-11, нәтиже бойынша 45% - жоғары, 55% - орташа деңгейдегі шығармашылық қабілетке ие екендігі анықталды. Ал эксперименталды топ ретінде мектеп мұғалімдері алынды.

«Шығармашылық» ұғымының жалпы теориясын зерттеген С.Л. Рубинштейн «Оқушы шығармашылығының ерекшелігі оның сапалы түрде мақсатты әрекет жасауымен анықталады» - дей келе, шығармашылық шешімнің нәтижесі, баланың өзі үшін жаңалық болса жеткілікті екендігін айтады яғни, баланың шығармашылық өнімді еңбегі оның жеке тәрбиесімен салыстырылады.[9;431б.]

Оқушылардың шығармашылығын танымдық белсенділігін арттыруда шығармашылық сабақтарды өткізудің маңыздылығы қаншалықты ерекше болса, оқушының да өз бетімен ізденіп, шығармашылық ой-өрісін арттырып отыруы да басымдыққа ие. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерінің деңгейін анықтау үшін төмендегі әдістемелерді қолдандым:

1. «Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін анықтау методикасы» (Г. Дэвис). Г.Дэвистің әдістемесі оқушылардың шығармашылық қабілетін анықтауға арналған. Әдістеме шығармашылық тұлғалық қасиет ретінде анықтауға көмектесетін 21 сұрақтан тұрады.

2. Тұлғалық шығармашылық диагностикалық әдістемесі (Е.Е. Туник). Бұл әдістеме шығармашыл тұлғаның төрт қасиетін анықтауға көмектеседі. Әдістеме 50 сұрақты қамтиды.

Ал оқушылардан сауалнамалар 6«А» және 6«Б» сыныптарының оқушыларынан алынды. Барлығы – 39 оқушы. Нәтиже бойынша 6«А» сыныбының шығармашылық қабілеттері 35%-жоғары, ал 65%-орташа деңгейде екендігі анықталса, 6«Б» сыныбының 40%-жоғары, 60%-орташа деңгейде екені белгілі болды. Осы нәтижелер бойынша қалыптастырушы эксперименттер, эксперименталды топ ретінде алынған 6«Б» сыныбымен жүргізіліп жатыр.

Шығармашылық сипаттағы сабақтар түрлерін жүйелі ұйымдастыру арқылы оқушылардың танымдық белсенділігі қалыптасып, ұстазы берген ақпаратты, іс-әрекет тәсілдерімен бағалау өлшемдерін қамтитын қоғамдық және ұжымдық тәжірибе тағылымдарын игеріп қана қоймай, оқушы барлық іс-әрекетте шығармашылық бағыт ұстанады, қабілет білігін ұштай түседі.

Оқушылардың шығармашылық қабілеттері ашылу үшін мұғалімдер белсенді формалар мен әдістерді қолдану керек: әңгімелесу, пікірталас, ойындар, тартыстар, жарыстар мен сайыстар, сұхбат, байқаулар, олимпиадалар, бақылаулар, шығармашылық еңбек, жобалар, тәрбие сағаттар. Мұғалімдердің шығармашылық қабілеттерін арттыруда әр түрлі танымдық сайыстар, ғылыми жобалар, ашық сабақтар, шеберлік сабақтарын және дәрістер өткізу өте тиімді. Ал педагог- психолог өз жұмысында оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуда заманауи психологиялық технологияларды қолданса жақсы нәтижелерге жетуге болады және ол технологияларды педагог-психологпен қатар мұғалімдер де өз сабақтарында қолдана алады. Ондай технологияларға мыналар жатады:

- Шығармашылық тренингтер
- Миға шабуыл

- Менталды карталар
- Эдвард де Бононың алты қалпағы
- Морфологиялық анализ
- Синектика
- Мультипликация.

«*Миға шабуыл*» әдісі. Бұл әдісті 1941 жылы А.Ф.Осборн ұсынған болатын. Әуел баста жарнамалық кәсіпте қолданылған бұл әдіс адамның шығармашылық ойлауына қозғау салу мақсатын көздейді. Миға шабуыл – топ мүшелерінің белгілі бір тақырып бойынша белсенді жұмыс істей отырып, соған қатысты өз идеяларын өз ішінде талқылап, ортақ келісімге келгендерін негіздеп жазып ұсыну әрекеті. Бұл әрекет жүргізуші тарапынан белгіленген нақты уақыт көлемінде орындалуы шарт.

«*Менталды карталар*» әдісі. Тони Бюзен енгізген. Автордың ойынша креативтілік есте сақтаумен тығыз байланысты, демек есте сақтауды күшейте отырып, шығармашылық қабілеттерді дамытуға болады. Ол үшін парақтың ортасына негізгі түсініктер жазылып, шет жағына ассоциациялар мен қосымша түсініктемелер жазылады. Оны суреттермен алмастыруға болады. Оқушы сол түсініктерді аша отырып жаңа нәрселер мен анықтамаларды құрастырады.

Осындай әдістерді жиі пайдалану оқушылардың шығармашылыққа баулуына, шәкірт бойындағы талант көзін ашуға, тілін байытып, қиялын ұштаумен өз бетінше ізденуге зор әсерін тигізеді.

Оқушының шығармашылық қабілетін дамыту үшін бірнеше шарт орындалу тиіс.

Олар:

- Шығармашылық қабілетін дамытуды ерте бастан қолға алу;
- Жүйелі түрде шығармашылық әрекет жағдайында болуы;
- Ойлау мүмкіндігінің ең жоғарғы деңгейіне жету;
- Оқушының шығармашылық іс-әрекетіне жағдай туғызу.

Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту кезінде оған кері әсер ететін кедергілердің де бар екенін әр уақытта есімізде ұстаймыз. Ондай кедергілер: оқушының әлеуметтік жағдайының болмауы, психологиялық жағынан ойлау, қиялдың төмен болуы, өз күшіне сенбеуі, жалқаулығы, денсаулығының нашарлығы. Сондықтан мұғалім өз пәнін үйрету барысында және педагог-психолог жұмыстар жүргізу кезінде әр оқушыны зерттеп, олардың өміріндегі осындай кемшіліктері болса, оны алдын-ала анықтау керек.

Қорыта айтқанда, шығармашылық тұлға бойында батылдық, еркіндік, ұшқырлық, сезімталдық сияқты қасиеттермен қатар ерекше ой қызметтері, қайшылықтарды түсіну, заңдылықтарды анықтау, шығармашылыққа деген құштарлық болуы керек. Сондықтан да инновациялық ғылыми-техникалық даму дәуірі маманның тұлғасына, заман мен қоғам қойып отырған талаптарға сәйкес алдына жан-жақты жетілген үйлесімді шығармашыл адамын тәрбиелеу еліміздің басты міндеті. Сол себептен «Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуда педагог-психологтың ықпалы» деген тақырыпты дипломдық жұмысым етіп алып, ғылыми тұрғыда зерттеп жатырмын.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Білім беру заңы 27 шілде 2007ж. –58б.
2. 2018 жылғы «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты жолдауы
3. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей. – М., 2002г. – с.62
4. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности. – Питер, 2009г.–с.356
5. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. –М., 2012г. – с.1986

6. Жарықбаев Қ.Б., Саңғылбаев О. С. Психология энциклопедиялық сөздік. – Алматы, 2011ж. – 581б.
7. Тұрғынбаева Б.А. Шығармашылық қабілеттер және дамыта оқыту – Алматы, 1999 ж. 22б.
8. Мукутова Ж.К. Педагогикалық шеберлік. Көкшетау.2011ж. – 81б.
9. Рубинштейн.С.Л. Основы общей психологии. – Питер, 2007г. – с.431

ТЕМПЕРАМЕНТ ТИПТЕРІНІҢ ОҚУ ПРОЦЕСІНЕ ҮЙПАЛЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Негметова А.Б.

Ғылыми жетекші: Кошанова М.Т., п.ғ.м., аға оқытушы

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.

aika-98_17@mail.ru

Темперамент - бұл адамның өзінің психикалық белсенділігінің динамикалық ерекшеліктерінің бірі, яғни, ырғағы, жеке психикалық үдерістері мен қарқындылығы. Үш негізгі компонент темперамент құрылымында бөлінуі мүмкін: жеке адамның жалпы қызметі, оның моторлық көріністері және эмоционалдылығы. Тұлғаның темпераментінен, оның өміріндегі болып жатқан оқиғаларға көзқарасы білінеді. Дат суретшісі Х.Бидstrup бірқатар әзіл-сықақ суреттерінде төрт субъектінің реакциясын бейнеледі, оқиға былай болды: бейтаныс адам байқамастан демалушының қалпағына отырып қалды, соның нәтижесінде, холерик қатты ашуланды, меланхолик ренжіп қалды, сангвиник күліп жіберді, ал флегматик ештеңе болмағандай қалпақты басына киді.[1; с.6]

Олардың арасындағы ортақ нәрсе, темперамент та, мінез-құлық та адамның әлеуметтік құндылығы туралы ештеңе айта алмайды: нашар мінезді холерик жоғары мақсаттарға ұмтылуы мүмкін, ал жұмсақ және үйлесімді сангвиник – жалған, зұлым адам болып шығуы мүмкін.

Антикалық авторлар адамның психикалық толымдылығы, оның мінез-құлқының жеке сипаттамалары төрт дене сұйықтықтарының: қан, өт, қара өт және лимфтің қатынасы арқылы анықталады деп санаған.Философ И.Кант қанның жеке ерекшеліктеріне ал, ресейлік физиолог П.Ф.Лесгафт - қан тамырларының қасиеттеріне ерекше мән берді. Неміс психиатры Э.Кречмер және американдық ғалым Уильям Шелдон адамның ақыл-парасаттылығы,оның жалпы физикалық дене конституциясымен анықталады деп санаған.

И.П.Павловтың жіктелуінде холерик күшті қозғалмалы теңгерімсіз түрге, ал меланхолик әлсіз түрге сәйкес келеді. Сангвиник мықты, тепе-тең және шапшаң түрге жатады, ал флегматик адам – күшті, теңгерімді, инертті болып келеді.

И.П.Павловтың пікірінше, күшті теңгерімсіз түр ашулануға бейім, әлсіз - қорқынышқа ие, өйткені, сангвиник адамға жағымды эмоциялардың басымдылығы сипатталынады, ал флегматик қоршаған ортадан келген қандай да бір күшті салдарды сезінбейді. И.П.Павлов былай деп жазды: «Қозғаушы түрдің ең жоғары көрінісінде көбінесе агрессиялық жан-жануар тұрады. Өте тежегіш түрге жататын - қорқақ жануар.»

Баланың табысты оқуы көптеген факторларға байланысты.

Темперамент сияқты мұндай табиғи ерекшелік өте маңызды рөл атқарады. Ол генетикалық тұрғыдан қалыптасадыжәне оның негізінде көптеген әдеттер, мінез-құлық үлгілері, қызмет ету стилі және т.б. қалыптасады.Ең айқын темпераменттік қасиеттер кішкентай балаларда байқалады. Бірақ индивидтің өсіп дамуына қарай оның темпераменті тегістеледі. Бұл қоршаған ортаның бейімделуіне және түрлі компенсаторлық механизмдерге байланысты. Дегенмен, көптеген жағдайлардағы белгілі бір жолмен әрекет етуге бейімділік

сақталады және осы негізінде адамда қандай темперамент түрі көп болғаны туралы қорытынды жасауға болады. Бұл бейімделу пайдалы және оқу үдерісіне кедергі келтіруі мүмкін.

Жоғарыда қарастырылған мәселелерді ескере отырып, әр бір темперамент типтері туралы зерттеулерге сүйене отырып, жас отбасы баланың білім беру қызметін ұйымдастырған кезде темпераменттік ерекшеліктерді ескеру өте маңызды. Назар аударсақ:

Холерик, темперамент типті адамдар өте жігерлі және шапшаң, ынталанғыш және құмаршыл болып келеді. Олар өздерінің барлық күш-қуаты мен күш-жігерін сүйікті жұмысына толығымен жұмсай алады. Холериктердің әрекеттері күрт, серпінді және тым күшті деп сипаттауға болады. Осындай адамдар өте эмоционалды, көңіл-күйдің түрлі өзгерістерін сезінуге қабілетті. Олар көбінесе басқаларға қатысты тым агрессивті болады, шағын нәрселерден «өртөніп кетулері» мүмкін. Сәтсіздіктерден көп алаңдайды және сынға теріс әсер етеді.

Мектепте холерик-балалар шамадан тыс белсенділік пен тыныштықтан, сәтсіздікке және сынға ұшырауына байланысты мінез-құлық қиындықтарын сезінуі мүмкін. Оқыту мүмкіндігінше тиімді болу үшін:

1. Баланы қызықтыру, тақырыпқа қызығушылық тудыру;
2. Монотонды белсенділікпен жүктемеу, керісінше әртүрлі тапсырмаларды беру;
3. Кедергілер теріс реакцияларға алып келмеуі үшін өзінің мүмкіндіктерін адекватты бағалауға үйрету;
4. Мұғаліммен сөйлесіп, баланы сынға салмауды сұрау, ал төтенше жағдайда оны индивидуалды түрде жасау (ол ата-аналарға да байланысты);
5. Жұмысты блоктарға бөлу және қажет болса, демалуға уақыт беру;
6. Оқушылармен қарым – қатынаста қарқынды жағымды/жағымсыз эмоцияларды көрсетпеу, өйткені холериктер оларды тез «жұғып алады»;
7. Баланың назарын басқа бір нәрсеге ауыстыру, егер сіз эмоционалдық стресстің туындағанын сезсеңіз, бұл «жарылысқа» алып келуі мүмкін.

Сангвиник адамдар өте қуатты, мобильді, әрқашан жұмыс тиімділігін арттыруға тырысады. Әдетте, олар жоғары көңіл-күйде және түрлі өмірлік жағдайларға күлкімен жауап береді. Олардың қозғалысы өте жылдам және жедел, көбінесе тез сөйлейді және ым-ишарасы әртүрлі. Мұндай темперамент түрі бар адам үшін жаңа әсерлер өте маңызды және ол кез-келген түрде оларды үнемі қабылдауға ұмтылатын болады. Сангвиник адамдар өте коммуникативті, басқа адамдармен оңай қарым- қатынасқа түседі. Кейбір жағдайларда, бұл темперамент үстірт қызығушылыққа, объектіге сәйкес келмеуіне, өте шапшаң әрекеттерге алып келеді. Олар сәтсіздіктерді басынан оңай кешіреді, сынға әзілмен жауап береді.

Сангвиник-балалардың оқуындағы қиындықтары көбінесе алаңдаушылықтан, мүдделердің жеткіліксіздігінен, тақырыпқа жеткіліксіз көңіл бөлуінен және жаңа әсерлерге еліктеуінің салдарынан туындауы мүмкін. Бұған жол бермеу үшін:

1. Баланың тақырыпқа деген қызығушылығы: оқу материалын қызықты фактілермен, мысалдармен бірге оқыту;
2. Міндеттердің әртүрлілігі және қызметтің біркелкі болмауы;
3. Тиісті мадақтау және сын;
4. Сангвиник баланы үнемі белсенділіктермен қамтамасыз ету (мысалы, үй тапсырмалары арасындағы үзілісте, физикалық жаттығулар жасау);
5. Үлкен тапсырманы кішкентай бөлімдерге бөлу (әрбір бөлімге толықтай зейінмен қарау және осы тәсіл жоспарланған жұмыс сәтті жүзеге асуы үшін қажет);
6. Міндетті түрде ата-аналар үй тапсырмаларын тексеру керек, себебі сангвиниктер өздерінің немқұрайлығынан және асығыстықтан жиі қателеседі;
7. Бірлесіп үй тапсырмаларды орындау, пайдалы бағдарламаларды қарау және қызықты кітаптарды оқу.

Меланхолик темпераментімен бөленген адамдар баяу, тыныштықты жақсы көретін және ұстамды деп сипаттауға болады. Олар өмірдегі болып жатқан оқиғаларға аса көп мән береді, бірақ өте сирек осыны көрсетеді. Өздерінің сөздері мен ым-ишараларына сәйкес, олардың дәл қазіргі көңіл-күйлері қандай екенін түсіну оңай емес. Қозғалыстары қарқындылықтан айырылып қалған, белгілі бір баяулықпен ерекшеленеді. Әдетте, меланхоликтердің эмоциялары теріс мінез-құлықты. Мұндай темпераменті бар адамдар барлық жаңа нәрселерден сақ болады. Кейбір жағдайларда осындай индивидтер тұйық болып келеді және өздерінің қарым-қатынас шеңберінен алыстап кеткен сияқты көрінуі мүмкін, олар тіпті жаңа танысқан адамдардан қорқулары мүмкін. Олар сәтсіздіктерді бастарынан қиын кешіреді, бірақ әрдайым оны көрсетпеуге тырысады. Сын, әсіресе негізделмеген және өрескел түрде айтылған, меланхоликті терең жаралайды, тіпті эмоционалды бұзылысқа әкелуі мүмкін.

Меланхоликтердің табысты оқуларына, олардың баяулығы мен шаршағыштық сезімі әртүрлі іс-әрекеттер арасында ауысу қиындықтары, сәтсіздікке және сынға түскен теріс реакция меланхоликті материалды табысты меңгеруіне кедергі келтіруі мүмкін. Балалардың оқуын тиімдірек ету үшін:

1. Біртіндеп, бірақ тез емес, олардың жұмысқа қосылуы – оқушыдан сұраққа найзағайдай тез

жауап беруін талап етпеу;

2. Өзіне деген сенім мен өзін-өзі қамтамасыз етуді қалыптастыру;

3. Жиі мақтау – баланың оқудағы мықты қабілеттерін табу, оған назар аудару және мадақтау ;

4. Қуанышты атмосфераны құру;

5. Мұғаліммен әңгімелесу және меланхолик-баланы тым көп сынамау туралы өтіну, не болмаса онымен жекеше түрде әңгімелесу (ата-аналар тарапынан жасалған сынға да қатысты);

6. Жұмысты блоктарға бөлу, тым көп материалды меңгеру керек болса, үзіліс жасауға мүмкіндік беру;

7. Балаға ойлануына, толықтыруға және тапсырманы тексеруге жеткілікті уақыт беру

8. Үй тапсырмасын орындағанда әртүрлі алаңдаушылықтың әсерін азайту (сөйлесу, теледидар, музыка және т.б.)

Флегматик адамдар басқа темперамент типтерінен өздерінің әр түрлі жағдайлардағы байсалдылығымен жеңеді, баяу іс-қимылы мен вербалды қарым-қатынасы және көзге бірден түспейтін ым-ишарасымен ерекшелінеді. Мұндай адамдар күшті эмоцияларды бастан кешіруге бейім емес, әрдайым тыныштық сақтайды, олардың көңіл-күйлері орташа. Осындай темперамент типті адам барлық өмірлік аспектілерге тұрақтылықпен ұстанған, сол себепті қызметтің бір түрінен екіншісіне көшу және қоршаған ортаның өзгеруіне бейімделу өте қиынға соғады, ол ұзақ уақыт бойы жаңа жағдайға тартылады. Кей кезде флегматиктерде эмоционалдық кедейлік, әлсіздік, қоғамнан оқшаулану және стереотиптік әрекеттер жасауға бейімділік қалыптасуы мүмкін. Сәтсіздік пен сынға флегматиктер бейімділікпен қарайды.

Флегматик балаларда жаңа жағдайларға бейімделуінен, шамадан тыс беріктіліктен және стереотиптік әрекеттерге үйреншіктігінен қиындықтар туындауы мүмкін.

Осы кеңестерді ұстансаңыз болады:

1. Баланың жаңа жағдайларға бейімделу үшін жеткілікті уақытты қамтамасыз ету;

2. Қызмет көрсету барысында одан не талап етілетінін түсіндіру;

3. Өзіне деген сенімділікті қалыптастыру және қоғаммен қарым-қатынас жасау мүмкіндігін ары қарай дамыту;

4. Сабақтар мен тапсырмаларды уақытылы дайындау: баламен келесі сабақта өтетін материалды алдын-ала қарау, сұрақтарға жауаптар дайындау;

5. Қызметке деген қызығушылықты ояту.

Қорыта келгенде, жаман немесе жақсы темперамент жоқ - олардың әрқайсысында өзінің артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Оқушы кез-келген ерекшеліктерімен оқудың шыңына жету үшін, ересек адамдар осы ерекшеліктерге назар аударуы қажет, оған қолайлы жұмыс жағдайын жасауға көмек көрсетулері жөн.

Әдебиеттер:

1. Симонов П.В., Ершов П.М. Темперамент. Характер. Личность. - Москва: Наука, 1984. - 160 с.
2. Русалов В. Темперамент в структуре индивидуальности человека. – Институт психологии РАН, 2012. – 528 с.
3. Рубинштейн С. Основы общей психологии – Питер, 2000. - 721 с.
4. Аронсон Э. Көпке ұмтылған жалғыз: Әлеуметтік психологияға кіріспе. [Мәтін] / Эллиот
5. Аронсон - 11 басылым. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. – 408 б.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛЮДЕЙ, СТРАДАЮЩИХ АЛИМЕНТАРНО-КОНСТИТУЦИОНАЛЬНЫМ ОЖИРЕНИЕМ

Сембаева М.М.

Научный руководитель: Калымова А. К., магистр педагогических наук, ст. преподаватель
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
www.madina.97.raz@mail.ru

В большинстве экономически развитых стран мира прослеживается отчётливая тенденция к увеличению числа больных с нарушением пищевого поведения, сопровождающегося тяжёлыми сомато-эндокринными расстройствами и вызывающим стойкую психосоциальную дезадаптацию. В последние десятилетия избыточная масса тела и ожирение стали одной из важнейших проблем для жителей большинства стран мира. Эта проблема актуальна даже для стран, в которых немалая часть населения постоянно голодает. В промышленно развитых странах ожирение уже является значительным и серьёзным аспектом общественного здоровья. Эта проблема коснулась всех слоев населения независимо от социальной и профессиональной принадлежности, возраста, места проживания и пола [1].

Исследования, проведенные Казахской академией питания в 2017 году, показали, что средняя распространенность избыточной массы тела составила 30,6% у женщин и 36,8% у мужчин; средняя распространенность ожирения составила 27,6% у женщин и 15,9% у мужчин. Это говорит о том, что более половины населения Казахстана страдают избыточной массой тела и ожирением. Что касается детей, то каждый пятый ребенок в возрасте от 1 до 14 лет (21,5%) страдали избыточной массой тела и ожирением, причем половина из них – ожирением [2].

Ожирение - это, говоря по-научному, хроническое заболевание, характеризующееся избыточным накоплением жировой ткани в организме. Ожирение существенно повышает уровни заболеваемости и инвалидности, осложняет течение сопутствующих заболеваний, ухудшает качество жизни и общее состояние здоровья, уменьшает ожидаемую продолжительность жизни. Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ), Продовольственная и сельскохозяйственная организация Объединенных Наций (ФАО), Американская медицинская ассоциация и ряд других международных организаций признали ожирение как заболевание [3;с.40].

Многие люди с избыточным весом знают, что они едят для того, чтобы ослабить чувство страха или горе. На первом году жизни человека отношение матери и ребенка определяются во многом приемом пищи. Позже, когда ребенок уже начинает есть самостоятельно, мать или взявший на себя функции матери человек также готовит пищу и подает ее на стол. Еда создает, таким образом, в основном бессознательную фантазию единения с матерью. При этом мать может позднее символически замещаться продовольственными магазинами, гостиницами или домашним холодильником. Быть сытым означает находиться в безопасности и не покинутым матерью [4; с.106].

Алиментарное ожирение является заболеванием обмена веществ. При алиментарном ожирении происходит увеличение объема жировой ткани, прогрессирующее течение и высокая склонность к рецидивам. Говоря об алиментарном (пищевом) ожирении, необходимо помнить, что это именно заболевание. Это важно потому, что для общества в целом и даже для медицинских работников характерно довольно легкомысленное отношение к избыточной массе тела. В настоящее время твердо доказано, что имеет значение не только количество потребляемой пищи, но и дисбаланс основных нутриентов, в частности, увеличение в рационе доли жиров [5; с.5].

Алиментарное ожирение, это следствие избыточного потребления пищи, а также низкой физической активности. При этом поступающий в организм жир или переработанные в него углеводы не используются в полном объеме, они откладываются «про запас» вокруг внутренних органов и в подкожной клетчатке. Это заболевание является своеобразной неинфекционной эпидемией современного мира. Питание жителей мегаполисов несбалансированно и содержит мало здоровых продуктов. Чаще всего в рационе преобладают углеводы и жиры, при этом в недостаточном количестве содержатся натуральные продукты [6].

Все факторы, вызывающие алиментарно-конституциональное ожирение, можно разделить на: эндогенные (внутренние) и экзогенные (внешние). Эндогенные причины развития болезни:

- Генетическая предрасположенность – если в семье есть люди, страдающие от этого заболевания, то риск его развития у следующих поколений повышен.
- Строение жировой ткани, скорость обмена жиров.
- Активность функционирования центров голода и сытости в гипоталамусе.
- Изменения гормонального фона, которые могут быть вызваны периодом беременности, родов и лактации.

К экзогенным факторам развития заболевания относятся:

- Ожирение алиментарно-конституционального генеза может быть вызвано избыточным потреблением пищи в любом возрасте, включая детский.
- Рефлексы, привязанные ко времени и количеству еды, – некоторые люди в стрессовых ситуациях успокаиваются, только во время принятия пищи, другие отдыхают после рабочего дня на диване перед телевизором с тарелкой, полной любимых, но не всегда полезных продуктов.
- Национальные традиции, исходя из которых люди усваивают определенный тип, а также рацион питания.
- Распространенный во всем мире малоактивный образ жизни, приводящий к гиподинамии [7; с.307].

В лечении ожирения как и в любом другом заболевании важен правильный психологический настрой. Что такое психологическая реабилитация – это изменение поведенческих и пищевых привычек человека. Лечение в санатории, где физическая активность сочетается с диетой, физиопроцедурами и чистым воздухом, является хорошим примером психологического воздействия. При лечении заболевания в начальных стадиях развития важна мотивация. Для правильной мотивации можно использовать свое фото, на

котором человек полностью здоров и нравится себе. Лечение ожирения должно занимать длительное время (от 1 до 3 лет). Психологическая помощь должна быть направлена на:

- нормализацию внутриличностного благополучия и умения оптимально и адекватно реагировать на экзогенное психоэмоциональное напряжение;
- настрой на веру в успех и выработка уверенности в себе;
- последовательность в действиях направленных на достижение результата;
- выработку мотиваций к здоровому питанию; четкую постановку и формирование программы похудения;
- быстрое или постепенное изменение пищевых привычек (стереотипов);
- формирование психологической защиты в ситуации пищевого соблазна или эмоционального напряжения [8; с.114].

Литература:

1. Данные Всемирной организации здравоохранения
2. Данные Казахской академии питания
3. Вуртман Р., Вуртман Ю. Питание и настроение // В мире науки. - 1986. - №10. - С.40.
4. Беюл Е.А., Попова Ю.П. Борьба с ожирением // Клиническая медицина. - 1990. - Т 68, №8. - С.106
5. Герус Л.В. Особенности психогенных расстройств у больных алиментарно-конституциональным ожирением, прошедших хирургическое лечение // Автореф. дис. канд. мед.наук, 1995.-С.5
6. <http://slimskii.ru/ozhirenie/ekzogenno-konstitutsionalnoe-alimentarnoe-ozhirenie>
7. Егоров М.Н. Левитский Л.М. Ожирение. Изд.2-е. - М.: Медицина., 1964. –С.307
8. Бутрова С.А., Плохая А.А. Лечение ожирения: современные аспекты // Русский медицинский журнал. - 2001. - Т.9 №24. - с.114

БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ ЗИЯТКЕРЛІК ӘЛЕУЕТІ

Тасқара М.

Ғылыми жетекші: Сулейменова З.Е., педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.
Jarvs7747@gmail.com

Қазақстанда білім беру жүйесін гуманизациялау арқылы нарықтық қатынасты қалыптастыру, яғни отандық қызмет салаларын адамзат жағдайына қарай бейімдеу қазіргі күннің талабы. Оның нәтижесі - жаңа сапалы зияткерлі ұлт. Зияткерлі қоғам жолында дамып келе жатқан Қазақстанда бізге жаңаша міндеттер жүктелуде. Қазақстанға ұлтымыздың зияткерлік әлеуетін оятуға және жүзеге асыруға жағдай жасайтын зияткерлік құбылыс қажеттігі соңғы жылдарда аталып келеді.[1]

Елбасы Н.Ә.Назарбаев жоғары оқу орындарына (ЖОО) арналған «Қазақстан дағдарыстан кейінгі дүниеде: болашаққа интеллектуалдық секіріс» атты актілік дәрісінде «интеллектуалды ұлт» қалыптастырудың негізгі аспектілерін атап өткен болатын. «Біздің ендігі міндет — қазақстандықтардың, бірінші кезекте жастардың білімділікке, зияткерлікке, Отан мен халқына қызмет етуге деген көзқарастарын өзгерту»

Алайда, «Интеллектуалды ұлт — 2020» Ұлттық жобасы аясындағы кешенді бағдарламалардың жүзеге асуын, таяу болашағын айқындау мақсатында жүргізілген жұмыстар бұл бағытта зерттеулер жүргізуді талап ететіндігін көрсетті □2□.

Сондықтан да жалпыадамзаттық ізгілікке, ұлттық құндылықтарға негізделген руханиятты қоғам құру әрбір өміртіршілік саласының міндеті. Қазақстандағы зияткерлік қорлардың басты көрсеткіші ретінде білім мен ғылым дамуына ықпал етерлік факторларды, рухани-мәдени құндылықтар мен этикалық нормаларды сақтау, дәріптеу дәстүрге айналғаны абзал. Ұлттың зияткерлік әлеуетін арттыруда басты құндылықтар ретінде сала мамандарын дамыту басты орында тұр. Бұл ретте жоғары оқу орындарының ұлттың зияткерлік әлеуетін дамытуда орны ерекше.

Бүгінгі таңда педагогикалық іс-әрекеттің нәтижесіне қойылатын талап өзгеріс үрдістеріне, оқу-тәрбие заңдылығына, студенттер мен оқытушылардың шынайы қалаулары мен тілегіне сәйкес анықталады. Шынайы болмысқа сәйкес жеделдетілген прогресс, ағылшп жатқан ақпараттың алмасуы, адамзат капиталы құндылығының арта түсуі, мамандардың үздіксіз білім жетілдіруге бағытталу және өмір тіршілігіндегі барлық саланың бәсекелестігі, қазіргі жоғары оқу орындарының маңызды міндеттері болашақ мамандардың іргелі, арнайы білім және іскерлік жүйесімен қамтамасыз етуден гөрі, олардың кәсіби даралық іскерлігін, зияткерлік-шығармашылық әлеуетін дамытуға бой алдырып барады. Себебі, соңғы аталғандар келешекте кәсіби маманның жаңа идеяларды меңгеруге, стандартты емес шешімдерді қабылдауға деген қабілетін қалыптастырады. Зияткерлік әлеуетті дамыту ұзақ уақытты талап ететін, әрі күрделі үрдіс, себебі онда кәсіби білім беру негізінде жүйелі іс-әрекет маңызды орын алады.[3]

Әлеует – қандай-да бір тапсырманы шешуде, белгілі мақсатқа жетуде; жеке адамның, қоғамның, мемлекеттің белгілі аумақта қолданылатын мүмкіндіктері, құралдары, қорлары.

Зияткерлік әлеует – мемлекеттің, саланың, тұлғаның зияткерлік, шығармашылық мүмкіндіктері мен ресурстарының кешенді сипаты.

Зияткерлік әлеует – бұл шынайы және әлеуетті қорлар, әрекет етуге дайындық, мотивациялық факторлар, іс-әрекеттің энергетикалық сипаттары.

Зияткерлік әлеует – субъекттің институцияланған білімдер жүйесі ретінде, нақты субъекттің зиятын қандай-да бір альтернативтік аумақтарда мүмкін болатын зияткерлік іс-әрекеті.

Зият – ойлау қабілеті, адамның ақыл-ойының басталуы.

Зият – гуманистік бағдарланған рухани-өнегелілік білімдер жүйесі, ойлау, танымдық және шығармашылық қабілеттер түрінде кәрінеді, адамды жетілдіретін мораль нормалар, шындық пен жалпы және кәсіби мәдениеттің жоғары деңгейі жағдайында қалыптасады; бұл адамның ойлауы мен танымдық қабілеттерінің жаңа сапасы.

Зияткерлік іс-әрекет – бұл зиятты және зияткерлік әлеуетті қандай-да бір адамның белгілі, мысалы педагогикалық, экономикалық іс-әрекетін іске асыру үрдісі.

Кәсіби білім беру жүйесінде болашақ маманның зияткерлік әлеуетін, қабілеттерін дамыту жолдары көптеген зерттеулерде ерекше зейінге алынған. Зерттеушілер біріншіден, психологиялық-педагогикалық білім беру мәселесіне жан-жақты көңіл бөлсе де, екіншіден, болашақ мамандардың кәсіби- зияткерлік дамуын жетілдіруге әрекеттенеді де, осы күнге дейін болашақ мамандарды дайындау іс-әрекеті, олардың зияткерлік кәсіби қызметін жетілдіру, зияткерлік ойлау қабілетін дамыту, зияткерлік әлеуетін даралау мәселелері теориялық, әдістемелік, практикалық деңгейде жеткілікті дәрежеде дайындалмағаны байқалады. Елімізде ұлттың зияткерлік әлеуетін арттыру мәселесі көпұлтты да көпдінді елде, егемендігі мен мемлекеттігі қатар қалыптасып отырған әлемнің алдыңғы қатарындағы елдерінің көшіне ілесуде де зияткерлік ұлт қалыптастыру, зияткерлік әлеуетті арттыру – стратегиялық міндеттерде көрсетілуімен **өзекті** мәселелердің қатарында болуы зерттеу жұмысын жүргізуге септігі тигізді.[4]

Оқу-тәрбие үрдісінде тұлғаның зияткерлік әлеуетін дамыту мәселесіне барлық тарихи дәуірде көптеген философтар, педагогтар, психологтар, әлеуметтанушылар ғылым өкілдері үлес қосты. Зерттеу барысында философтар Аристотель, И.Кант, Гегель , жаңару кезеңінің

ойшылдары Ж.Ж. Руссо, Д. Дидро, шығыс даналары Ж. Баласағұн, әбу Насыр әл- Фараби, әйгілі ақын-жазушылар А. Құнанбаев , Ш. Құдайбердиев, С. Торайғыров, ағартушылар Ы.Алтынсарин, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов және т.б. еңбектерінде тұлғаның ақыл-ойын, ашылмаған мүмкіндіктерін дамыту жайлы идеялар, құнды пікірлер білдіргендері анықталды.

Заманауи философиялық зерттеулер тұрғысынан біздің тақырыпқа қатысты ой-пікірлер мен көзқарастар А.Г. Спиркин, Ә.Нысанбаев, Ғ.Есім, педагогиканың әдіснамасы бойынша Б.М. Кедров, Б.С. Гершунский, т.б. зерттеулерінде келтіріледі.

Тұлғаның танымдық іс-әрекеттері мен зияткерлік мәселелері психолог ғалымдардың: ресейлік М.А. Холодная, А.Н. Леонтьев, Б.Г. Ананьев, Н.Ф. Талызина, Д.Б. Богоявленская, А.А. Деркач, А.В. Брушлинский; отандық Ж.Ы. Намазбаева, Х.Т. Шеръязданова, С.М. Жақыпов, А.Р. Ерментаева , О.С. Сангилбаев, т.б. зерттеулерінде қарастырылған.

Болашақ мамандарды дайындау, тұлғаның әлеуетін, зияткерлік әлеуетті дамыту мәселелерінің зерттелу деңгейін талдау негізінде әртүрлі аспектіде қарастырылғандығы анықталды.

Зияткерліктің әрқилы түрлерін зерттеген ғалымдар: тұлғалық әлеует (Ю.В. Сметанова, Л.И.Иванько, т.б.), зияткерлік әлеует (Т.Ф. Красноженова , Л.В. Сохань), тәрбиелік әлеует (Т.Н. Мальковская, Г.А. Юрина, Н.Е. Кожанова, Рыкова С.В, В.В. Сергеева, Е.В. Фешина), адамгершілік әлеует (П.А. Кобылинский, Л.М. Митина, В.П. Созонов), эмоционалды әлеует (А.Н. Лутошкин), деонтологиялық әлеует (Г.М. Кертаева), кәсіби-педагогикалық әлеует (М.В. Прохорова, И.П. Подласый, Н.Э Пфейфер, т.б.), білімділік әлеует (Ф.А. Батурин, Л.Ф. Лисс ,Л.Ю.Гущина), шығармашылық әлеует (К.К.Жумадилова,Е.П.Гоголев,М.В.Корепапова,Г.Н.Филонов,Е.Н.Шиянов,Е.Л. Яковлева).

Дегенмен, бұл алғышарттар әлі де болса, теориялық мәнділігін тапқан жоқ.

Сонымен философиялық, педагогикалық, психологиялық зерттеулерді талдай отырып:

1.қазіргі білім беру жүйесінің зияткерлік әлеуеті дамыған мамандарға қажеттілігі мен зияткерлік әлеуетті дамыту мәселесі бойынша ғылыми- тұтастық жүйемен негізделген зерттеулердің жеткіліксіздігі;

2.болашақ мамандардың танымдық іс-әрекетін ұйымдастыруға деген сұраныс пен зияткерлік әлеуетті дамытуда педагогикалық қолдау үрдісін әлі де жеткіліксіз қамтылуы арасындағы қарама-қайшылықтардың бар екендігі анықталды.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы «Интеллектуалды ұлт - 2020». 17 қаңтар, 2014 ж. – Астана
2. Жақыпов С.М. Жалпы психология негіздері. Оқулық - Алматы: Алла прима, 2012. - 36 б.
3. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. 3-е изд-е: Питер, 2001. - 288 с
4. Намазбаева Ж.Ы. Жалпы психология: оқулық ҚР білім және ғылым министрлігі. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ Психология институты, 2006. – 296 б.

ЖЕКЕ ТҮЛҒАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ МҰҒАЛІМ МЕН ОҚУШЫ АРАСЫНДАҒЫ ҚАРЫМ – ҚАТЫНАС ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Темірхан А.

Ғылыми жетекші: Шоңова Б.А., педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.

Asiljanimtem@gmail.com

Гумандық-қоғамдық сананың, өмірдің объективтік заңдылықтарына сәйкес адамдар арасындағы қарым-қатынастарды реттеуге негіз болып табылатын, талапқа сай белгілі бір гумандық принциптерді білдіретін жалпы адамзаттық ұғым [1; 126].

Гумандық көзқарас дегеніміз - оқушылар бойында мінез-құлықтың белгілі бір сипаттарын қалыптастыру және олардың өздерінің бір-біріне, жан ұяға, басқа адамдарға, мемлекетке, отанға деген қатынасын анықтайтын мінез нормалары мен ережелерін дамыту бағытындағы мұғалімнің арнаулы мақсат көздеген қызметі. Гумандық көзқарас жан-жақты тәрбиенің аса маңызды құрамды бөлігі. Қазіргі қайта құру біздің қоғамымыздың ілгерілеу, жаңару жағдайында адам факторын оны жандандыру, өмірдің барлық жақтарына өзгерістер енгізу жағдайында адамгершілік тәрбиенің мәні мен оның мазмұнын күрделілендіріп жібереді.

Гумандық мінез-дағды - педагогикалық жағынан дұрыс ойластырылған күнделікті оқу тәрбие жұмысының ең тиімді жолы болып табылады.

Мұғалім тарапынан мақсатқа сәйкес ұйымдастырылған мектеп өміріндегі пайдалы әдеттер оқушы бойында байқаусыз қалыптасады.

Осылайша гумандық сезім, ол гумандық сенімді, адамгершілік сананы, ал гумандық талаптарды білу, түсіну негізінде гумандық мінез-құлық дағдысы қалыптасады.

Гумандық тәрбиенің екі жақтылық сипатын естен шығармау қажет.

Оның біріншісі — объективті жағы — қоғамның жеке тұлғаға қоятын арнайы гумандық талаптары.

Екінші, субъективті жағы — жеке тұлғаның қоғамға, оқуға, еңбекке, басқа адамдарға өзінің гумандық нормалар мен талаптарды меңгеруіне қарай қарым-қатынас жасауы, мінез - құлық қасиеттерін көрсетуі жатады.

Мектептегі білім беру жүйесін қайта құру білімнің мазмұнын ғана жетілдіруді талап етіп қоймай, ғылыми пәндердің интеграциялы оқытылуын, сол арқылы оқушының жан – жақты дамуын қажет етуі зерттеу тақырыбымызға байланысты ғылыми педагогикалық әдебиеттерге шолу жасау, мұғалімдер тәжірибелерін бақылау жұмыстары мынаны көрсетті:

- мектеп оқушыларына кең мазмұнда берілетін білім жекелеген пәндер негізінде жүзеге асады да, оқушылар олардан алған білімді тұтас біріктіріп қабылдай алмайды. Себебі мектепте пәнаралық байланыс мазмұны сабақтастыра білімді біртұтас қарастыру жағы мүлде ескерілмей келеді;

Осының нәтижесінде оқушылардың дүниенің біртұтастығы туралы көзқарастарының қалыптасуына қиындық туады. Сондықтан да оқушы санасында дүниенің біртұтастығы туралы көзқарас қалыптастыру үшін мектептегі оқу пәндері арасындағы пәнаралық байланысты анықтап, оны тиімді пайдалана білу қажеттілігі туады.

Қазіргі кезде білім берудің мазмұнын да, оның әдіс – тәсілдерін де тауып білім мазмұнын жетілдіру оқыту жолдарын іздестіріп жаңа технологияларды қолдану туралы ұсыныстар, педагогикалық ізденістер, пікірталастар туып отыр. Білім мазмұнының мейлінше ұтымды, тиімді нұсқасын анықтау, ең алдымен педагогика ғылымы мен озық тәжірибелерінің жаңалықтары мен жетістіктеріне сүйену, ғылыми зерттеу жұмыстарының теориялық қағидаларына негіздеу мәселелері алға қойылуда.

Қоғамға дарынды, қабілетті адамдар қажет, ол заман талабы. Заман талабына сай жаңа адам тәрбиелеуге тиіс. Олай болса, заман талабына сай адамгершілікті, шығармашылығы мол, кез- келген іске қабілетті, қоршаған ортаға тез бейімделгіш, икемделгіш ұрпақ тәрбиелеу мұғалім қауымынан үлкен шеберлікпен ізденушілікті талап етеді. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектеп тұжырымдамасында «мұғалімнің шеберлігінің басты белгісі» -оның жоғарғы педагогикалық психологиялық әзірлігі. Мұғалімнің педагогикалық және психологиялық ғылымдардың әдістемелік негізгі санаттарын меңгеруі, жеке тұлғаның қалыптасу ерекшелігін білуі, мұғалімдік шеберлігін үнемі жетілдіру деп көрсеткен.

Сонымен қатар мұғалімнің оқушылармен қарым-қатынасы ынтымақтастық педагогикасына негізделуінің керектігін айта келіп, мұғалім тек оқу материалын баяндаушы, талап етуші ғана емес, оқушының өздігінен іздену мен оқу дағдысын қалыптастырушы, зерттеу жұмысын ұйымдастырудағы жетекшісі.

Дамыту – жеке бас қасиеттеріндегі өте күрделі үрдіс, бала анадан туа салысымен жеке тұлға бола алмайды.

Баланың жеке тұлғалық қасиеттері тәрбие мен білім үрдісінде қалыптасады. Оның жан – жақты жетілуіне әлеуметтік орта, тәрбие мен білім әсер етеді. Осылардың нәтижесінде бала бойында әртүрлі қасиеттер біртіндеп дағдыға айналады. Жеке адамды жан – жақты дамыту және тәрбиелеу жайлы мәселелерді ең алғаш рет ғылыми тұрғыда дәлелдеген К.Маркс пен Ф.Энгельс болатын. Олар қоғамның дамуы заңдарын аша отырып, баласының прогресс жолымен алға басуының мақсаты – бақытты өмір сүріп, жан – жақты дамуына дұрыс жағдай жасайтын жаңа қоғамды орнату керек деген қорытындыға келгенін білеміз.

Мектеп балалардың бәріне бірдей терең сапалы білім бергенімен, олар жас ерекшеліктеріне жеке бас және тұлғалық ерекшеліктеріне орай, әр бала әртүрлі деңгейде дамиды дегенді белгілі.

Жан-жақты дамыту бұл педагогикалық үрдіс. Ақыл ойдың дамуы, мінез – бұл білім мен білік белгілі бір іс-әрекет (жағдайлар) арқылы ұйымдастырылуы керек, ал бұл әрекеттер белгілі бір нақты мақсатты шешуге бағытталаып, оны шешу жолдары көрсетілуге тиіс. Сондықтан да біз өз ізденісімізде пәнаралық байланыс негізінде оқушыларды зиянды әдеттерден сақтандыруда гумандық көзқарас қалыптастыру негізінде көрсетуге тырыстық, соны жүзеге асырудың жолын, бағытын ұстандық.

Тәрбие әдісінің бірінші тобы оқушы санасына, сезіміне, ерік-жігеріне жан-жақты ықпал жасауды көздейді.

Бұл кезде оқушы жеке тұлға болып қалыптасуы үшін тек сыртқы әсерді ғана емес, ол білім мазмұнын жан дүниесімен, санасымен қабылдайды. Сол арқылы сана-сезімі дамиды, жеке тұлға ретінде қалыптасуға жағдай туады.

Тәрбиенің екінші жолы оқушының қоғамдық ортада дамуына қоғамдық қарым-қатынас жасауға сол арқылы түрлі жағдаяттан шығу жолдарын іздестіруге мүмкіндік туғызады. Бұл әдістерді эксперимент жұмысы барысында қолдануға ұмтылды.

Тәрбиеге байланысты әдістердің үшінші тобы – оқушының мінез – құлқы мен іс-әрекетіне бақылау жүргізуді, өзін-өзі басқаруына, өз-өзіне баға беруіне жағдай жасауға бағытталмақ. Оқушының саналы қарым – қатынасына көбіне өзіндік белгі мен түсінігі, саналылығы негіз болады да сол арқылы гумандық көзқарас қалыптастыру дайындығы артады.

Қазіргі таңда педагогтар мен психологтар адамның жеке бас қасиеттерін зерттеу арқылы адам бойындағы сапалар – адам сезімінен, санасынан, сенімінен, мінез-құлық, әдет дағдысынан тұратындығын дәлелдейді.

Жаңа бағытта білім беруді дамыта отырып оқыту идеясында да, жан – жақты білімді, адамгершілікті жеке тұлға тәрбиелеуге назар аудару қажеттілігі туып отырған жағдайда пәнаралық байланыс мазмұны нақты ғылыми деректер мен табиғат заттары мен

құбылыстарына негізделетін болғандықтан әр тарауы мен тақырыптары оқушыларды тек ғылыми білім негіздерімен қамтамасыз етіп қана қоймай, оларды зиянды әдеттерден сақтандыруда гумандық көзқарас қалыптастыруға тәрбиелеуге мүмкіндік береді.

Баланың сезіміне әсер ету арқылы олардың санасына сапалы қабылдауына, сенімін бекітуге сол арқылы дұрыс мінез-құлық, салауатты дағды қалыптастыруға мүмкіндік туады.

Педагогика ғылымы баланың жеке тұлға болып қалыптасуы, іс-әрекет үстінде ғана жүзеге асатындығын дәлелдейді. Сондықтан да гуманизациялау арқылы мұғалім оқушыны алдын ала дұрыс бағыт беріп, сақтандыра отыруы негізгі міндеттерінің бірі.

Адамгершілік – қоғамдық сананың ең басты белгілерінің бірі ретінде жеке тұлғаның мінез-құлығы, іс-әрекеті, басқа адаммен қатынасы, өмірге деген құлшынысымен сипатталады. Ол адамды құрметтеу, сыйлау, оған сену, әдептілік, кішіпейілдік, қоршаған ортаға деген қайырымдылық, жанашырлық, әдеттілік қатынас арқылы көзге түседі.

Гуманизм идеясының ғұлама ғалым, философ, ойшыл, гуманист Әл-Фараби еңбектерінде адамдар қарым – қатынасының мәселелері негізгі орын алған. Ол еңбектерінде адамның ойлы, парасатты болу қажеттілігін, адам деген ардақты атақты алып жүру бақыттылық екенін айтқан [2].

Әдебиеттер:

1. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р. М. Педагогика. – Алматы, 2002. - 369 бет.
2. Педагогикалық психология. - Алматы, 1995. - 350 бет.
3. Сүлеймен А. Мұғалім мен оқушының қарым – қатынасы. //Мектептегі психология. 2007. №1. 56-57б.
4. Сағынғалиева С. Қарым – қатынас шеберлігі. //Мектептегі психология. 2007. №3. 33б.

ДАМУ МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРМЕН ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУДІҢ МАҢЫЗЫ

Тұрғанбай Ұ.Б.

Ғылыми жетекші: Кошанова М.Т., п.ғ.м., аға оқытушы

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.

ulsana0409@gmail.com

Ресей ғалымдарының мәліметтері бойынша уақытымен түзетушілік көмек көрсетілген жағдайда аутист балалардың 60 пайызы жалпы білім беру бағдарламалары бойынша, 30 пайызы арнайы білім беру бағдарлама бойынша оқуға қабілетті, ал 10 пайызы отбасында әлеуметтенуге мүмкіндіктері бар. Бірақ түзетушілік көмексіз қалған жағдайдағы балалардың 75 пайызы әлеуметтік ортаға бейімделе алмайды, 22 -23 пайызы шамалы бейімделеді, тек 2-3 пайызы әлеуметтік бейімделудің жеткілікті деңгейіне жетеді.

Аутист (аутизм- ми жұмысының бұзылуынан туатын ауру) балаларға арнайы көмек көрсету жүйесі өткен ғасырдың 60 жылдарында алғаш рет АҚШ пен Батыс Еуропа елдерінде қалыптасуын бастаған. Еуропада ең бірінші аутист балаларға арналған мектеп Данияда 1920 жылы ашылған. Кейін кейбір жеке меншік мекемелер аутист балаларға көмек көрсетуді бастаған, бірақ ол кезде нақты оқыту мен түзетудің әдіснамалық, ғылыми негіздемесі болмаған.

Қазіргі уақытта балалық ерте шақтағы аутизмді түзетудің әдістемелік негіздері әр түрлі. Жиі кездесетін бихевиористік психологияның негізінде операнттық оқыту (мінез-құлықтық емдеу).

Бұл түзету әдісі АҚШ-та және басқа да елдерде кеңінен тараған. Әдістің негізі қажетті қылықты, әрекетті қалыптастыру үшін сыртқы жағдайларды арнайы қамтамсыз ету, әлеуметтік-тұрмыстық бейімделу, сөйлеу тілін дамыту, оқу немесе еңбек ету дағдыларына үйрету. Бұл әдіс бойынша оқытылған балалардың 50-60 пайызы жалпы мектеп бағдарламасын меңгере алады, кейін орта, жоғары оқу орындарында оқуын жалғастыра алады.

Операнттық оқыту әдістен басқа шет елдерде ТЕАССН атты бағдарлама (Э.Шоплер, Р.Райхлебер), холдинг терапия (М.Уелш) күнделікті өмір сүру жағдайын қамтамсыз ету арқылы емдеу (К.Китахара) т.б тәжірибеде жиі пайдаланады [1; 6.7]

Ресейлік тәжірибеде ең танымал К.С.Лебединская мен О.С.Никольскаяның аутизмді түзетудің кешенді медициналық-психологиялық-педагогикалық әдістемесі. Бұл әдістеменің негізгі ерекшелігі дәрігер, педагог пен психологтардың бірлесе, тығыз байланыста жұмыс жасау. Өткен ғасырдың ортасынан бастап балалық ерте жастағы аутизмді зерттеулер басталуына қарамастан, қазіргі уақытқа дейін арнайы кешенді көмек көрсету жүйесі құрастырылмаған.

Бұл жерде кейбір балаларды жалпы мектептегі арнайы сыныптарда оқыту тәжірибесі бар екенін айту керек. Бірақ сол балаларға арнайы негізгі талап, психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету қажеттілігі.

ҚР қазіргі таңда даму мүмкіндігі шектеулі жандарға айрықша назарын аударып, қамқорлық көрсетіп отыр. Бұл қамқорлықтың бәрі Елбасының халыққа жолдауында, ҚР Білім туралы заңында: «Кемтар балаларды әлеуметтік-медициналық педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы» жолдауында басты назарда болып айтылды.

Мамандар дертін 300-ге жуық себебін атап отыр. Бірақ нақты тұжырым, дәйекті дәлел жоқ. Аутист балалар ортамен қарым-қатынасқа түсуде үлкен сезімталдық танытады. Баланың миына түскен ақпараттарды оның миы қабылдамайды, себебі миының сенсорлы жүйесі дұрыс жұмыс жасамайды. Есесіне бала көптеп түсіп жатқан ақпарат пен жаңалықтардан қорғана бастайды. Мамандар бұны былай түсіндіреді: дені сау бала дамуға жұмсайтын күшті, аутист бала қорғану механизм құруға жұмсайды. Сол себепті үнемі өз әлемінде, ешкімде жұмысы жоқ болады, тіпті ең жақын адамы анасымен де қатынасуға қорқады. Ғалымдардың ең соңғы мәліметтері бойынша аутизмге ұшыраған балалардың тұмыстан миының дамуында кінәрат (мидың бір бөлшегі жақсы дамыса, екінші бөлігі нашар дамыған, хромосомалық өзгерістер мен зат алмасудың бұзылуы, гендік деңгейдегі өзгерістер) бар екені анықталады. Гендік өзгерістердің пайда болуына, жүкті кезінде болашақ анаға қоршаған ортаның қолайсыз экологиялық жағдайы, стресстер әсері. Әдетте бала миының эмоцияларға жауап беретін орталығы бұзылады. Олардың қанының құрамында ерекше белоктар анықталған. Бұл жерде тұқым қуалаушылықтың маңызы зор. Әлем бойынша 67 миллион адам аталған дертпен арпалысса, Қазақстандықтардың үлес салмағы мыңнан асып кетеді. Ал Оңтүстікте 60 бала аутист деген диагнозбен өмір сүреді.

Психологиялық тексеру кемтар балалардың психикалық жағдайының ерекшеліктері мен психикалық дамуындағы әлеуметтік мүмкіндіктерінің тиімді жүйесі, оларды оқыту, тәрбиелеу, еңбекке баулу және кәсіби даярлығын шешуде бала мүгедектігінің алдын алуға бағытталған көптеген көкейтесті мәселелері жан-жақты қарастырылған.

Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында «Балалардың сапалы тәрбие және оқытумен толық қамтылуын, олардың мектепке дейінгі тәрбие оқыту бағдарламаларына теңдей қол жеткізуін және инклюзивті білім беру жүйесін жетілдіруін қамтамсыз етілген».

Аутистік бала бейімдеу кезеңінде ата-анасымен үнемі байланыс жасаудың маңызы зор. Қазіргі уақытта дамуында ақаулары бар балалар саны артып отыр. Оларды оқыту кеңейіп, түзету, қолдау технологиялары жетілдірілуде. Инклюзивті білім беру ерекше балаға білім беру саясатының бір түрі болып табылады.

Мүмкіндігі шектеулі бала өз қабілетіне сай, арнайы мектептерде білім алатыны белгілі.

Балалар қоғамдық ортаға бейімделе бастайды, себебі мұғалімдер арнайы сабақтар өткізіп, үйірмелерге қатыстырып, баланың бойындағы икемділіктері мен дағдыларын анықтайды. Мұндай балалардан дарынды суретшілер, шебер қолдар, тоқу, макраме, бисермен жұмыс жасап, неше түрлі зергерлік бұйымдарды жасайтынын білеміз. Нәтижесінде, коррекциялық жұмыс түрлерін жүргізу барысында оқушы өзіне дос табады, еңбектенуге талпынады, қызығушылығы оянады, іскерлік қабілеті артады. Сол арқылы баланың өмірге құлшынысын, тұлғалық танымын арттыруға болады.

Даму мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс істеу өте қиын, қиын болса да мұғалім үздіксіз еңбек етуден жалықпайды. Баланың танымдық және жеке көңіл-күйінің ауқымын терең психологиялық эксперимент жүргізе отырып, бала бойындағы ерекшеліктерді анықтауға болады. Себебі, мұндай балалардың арасындағы дарынды балалар қоғамға бір пайдасын тигізетін қолынан шыққан түрлі зергерлік бұйымдарынан дайындалған көрмелер ұйымдастырылып, оларды жоғары дәрежеде бағалап, сатылым сұранысына ие болып, шетел қонақтары өздеріне ескерткіш ретінде алып кетіп жатады.

Бала әр түрлі психо-диагностикалық қорытынды жасау Г.А.Цукерманның айтуынша: «Психологиялық түзету-дамыту жұмысы арқылы бойындағы даралық қабілеттерді қалыптастыру емес, жаңа әрекеттерге аяқ баса алатын интерпсихикалық кеңістік қалыптастыруы қажет. Яғни, ауытқушылық мінез-құлықты түзетуге, өзіне-өзі сенімділікті оятуға ықпал етеді» [2; 6.56]

Оқушылардың жеке тұлға ретінде қалыптасуына белсенді түрде психологиялық әдіс-тәсілдер арқылы ықпал етіп, жалпы психикасы жағынан ауытқушылықтар мен кемшіліктерді түзету барысында оқушыларға ойын-тренингтер, сауалнама, ойын-терапия өткізудің маңызы зор. Зерттеушілер бойындағы дене кемістігі мен психикалық ауытқушылық белгілерін айқындап алғаннан кейін, түзету жұмысының мазмұнын, сөйлеу тілі мен ақыл-ой даму деңгейін түзетуге бағыттап, күнделікті жұмыстың түрін деңгейіне қарай жоспарлап отыру қажет деп танымын.

Даму деңгейі шектеулі балалардың жалпы сөйлеу тілдері қол саусақтарының қозғалысы арасында өзара байланыстылық бар зерттеушісі М.М.Кольцова балалардың сөйлеу тілі қол саусақтарының импульсімен байланысты дамитындығын көрсетеді. Сөйлеу тілі мүшелері әрекетінің қозғалуларының дамуы қол саусақтарының нәзік қимылдарының дамуымен тығыз байланыста болғандықтан, бала қолының ептілігін жетілдіру, түзету тәрбие жұмысын жүйелі жүргізуді қалайды.

орытындылай келе, Көкшетау қаласының «Радуга» орталығында инсайт клубының мүшесі ретінде жүргізген жұмыстарым ғылыми жұмыс жазуыма түрткі болды. Бұл орталықта жоғарыда айтып өткендей ауытқушылығы жоғары балалармен жұмыс жасап жатырмыз. Атап айтқанда, орталықта сөйлеу аппараттары бұзылған, невротикалық өзгерістер бар балалар тәрбиеленуде. Балалармен қарым-қатынас жасағанда байқағанымыз, ешнәрсеге көңіл аудармау, атын атап шақырғанда үндемей, дыбыс шығармай, ешқандай реакция білдірмейді. Балалардың арасында да зерек, әріп танып оқи алатын, суретті түсініксіз салып, түс таңдап өздерінің көңіл-күйлерін білдіреді. Балалар аздап белсенді, олар қоршаған ортадан толық безбеген, қимылдары еркін емес, сөздері түсініксіз, бір сөзді қайталай береді, күрмеленіп сөйлейді, қимылдары импульсивті, яғни кенеттен аяқасты жүгіріп кетеді, өзін-өзі жарақаттайды.

Сондықтан, аутизм бар балаларға түзету-педагогикалық көмек көрсету, оларды қоғамдық ортаға бейімдеу, өзінің қатарлас құрбылармен қарым-қатынасқа жиі түсуін бақылау, отбасымен, арнайы мамандармен қарым-қатынасын, әлеуметтік педагог, психолог, логопед тарапынан қолдау табу қажет.

Балаларға түзету-педагогикалық көмек көрсету шараларын жүргізуде кешенді түзету оқытудың, заманауи әдістердің маңызы зор. Аутизм диагнозы бар балалардың қоғамда өздерін ұстай алуын, достарымен қарым-қатынасқа түсуге әзірлігін арттырудың маңызды тәсілі арнайы таңдап алынған түзету-педагогикалық көмек көрсетуді қолдану болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика / О 74 Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын - Павлодар: "ЭКО" ҒӨФ. 2006. - 482 б.
2. Щипицина Л.М. Детский аутизм.Хрестоматия:учеб.пособие для студ.высш. и средн. пед.психолог. и мед. Учеб.заведений.Дидактика Плюс,2001.
3. Мамайчук И.И. Помощь психолога детям с аутизмом.Речь,2007.
4. Юханнсон И.Особое детства/Пер.со швед.О.Б.Рожанской.Центр лечебной педагогики,2001.
5. Аршатская О.С. Психологическая помощь ребенку раннего возраста при формирующемся детском аутизме//Дефектология.2005.

ВЛИЯНИЕ АУТОАГРЕССИИ НА УЧЕБНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОДРОСТКОВ

Шарипова Д.Ю.

Научный руководитель: Воронова Р.М., магистр педагогики и психологии, ст. преподаватель
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
Dino4ka_w@mail.ru

В современном мире важно тщательное изучение явления аутоагрессии у детей подросткового возраста. Требуется осмысление их деструктивного поведения в контексте современных условий. Современные школьники становятся все более непредсказуемыми в своем поведении и отношениях, проблемы алкоголизма, наркомании, курения, суицида и многие другие формы аутоагрессии выдвигаются на одно из первых мест для изучения и искоренения.

В период взросления подростки сталкиваются с критическими ситуациями, характер переживаний которых влияет на поступки, действия и развитие личности. Именно в подростковом возрасте эмоциональные переживания, скрытые за маской преодоления проблемы увеличивают кризисную ситуацию возраста, нарушают адаптацию личности, ведут к нарушению жизнедеятельности. Вследствие чего возникают защитные образования в виде отклонений в поведении подростков, в том числе аутоагрессии.

По мнению авторов И. Н. Дворниковой, Е.В.Куренковой понятие аутоагрессивного поведения включает: склонность к алкоголизации, наркомании, токсикомании, курению (сигарет или курительных смесей), суицидальным намерениям (как форме крайнего проявления аутоагрессии), агрессивном поведении, занятию опасными видами спорта, рискованном сексуальном поведении [1; с. 87].

Т.П. Автономова,Е. Н. Чеснова понимают аутоагрессию, как форму дезадаптивных поведенческих реакций на различные неблагоприятные в физическом и психическом плане жизненные ситуации, которые вызывают стресс, фрустрацию и тому подобные состояния [2; с. 81].

В Республике Казахстан изучением агрессии, аутоагрессии, форм аутоагрессивного поведения и ее профилактики занимались такие ученые, как Р.У. Жолдасова, А.С.Ракишева,

Е. Дюйсенбаева, Д. Шуканова, С.А. Алтынбекова, П.Ж. Жумабаева, Л.К. Комекбаева, Г. Доронин, Ж.Б. Байсеитова, А. Маханбетова, В.И. Замкова и др.[3; с. 5].

Наиболее характерными признаками аутоагрессивного поведения являются:сверхкритичность к себе, вредные привычки (алкоголь, курение, наркотики), жалобы на соматические недомогания (головные боли, усталость, апатия, отсутствие аппетита, бессонница), необычно пренебрежительное отношение к своим увлечениям, ощущение скуки и безразличия к тому, что радовало раньше, уход от контактов с семьей и друзьями, предпочтительность одиночеству, приступы гнева, возникающие из-за мелочей [4; с. 666].

Для того чтобы понять почему подростки являются «группой риска» аутоагрессивного поведения необходимо рассмотреть особенности подросткового возраста:

1. Учебная деятельность перестает быть ведущей и уходит на второй план. Первое место по значимости приобретают межличностные отношения со сверстниками. Основной мотив поведения подростков – это стремление быть признанным среди сверстников, но отсутствие такой возможности очень часто может приводить к аутоагрессивному поведению, бродяжничеству, правонарушениям и преступлениям.

2. Авторитет среди сверстников. Для того, чтобы завоевать авторитет среди сверстников, подростки могут совершать необдуманные поступки, в том числе и с риском для себя.

3. Чувствительность к своей внешности, особенно, когда ее оценивает другой человек. На фоне переживания по поводу своей внешности у подростков может появиться желание к модификации своего тела: проколы, шрамирование, татуировки и т.д.

4. Неустойчивый эмоциональный фон: частая смена настроения, импульсивность, ведущие к необдуманным действиям.

5. Склонность к самопознанию. Подросток пытается понять себя, открыть в себе новые качества. Часто подростки видят в себе негативные черты: неумение справляться со своим характером и эмоциональностью, склонность впадать в крайности [5; с. 354].

Подростки, которые участвуют в эксперименте склонны к проявлению аутоагрессии, т.е. пропускают уроки, не усваивают учебный материал, употребляют табачные изделия или алкогольные напитки, изменяют свой внешний вид (например, татуировки), имеют агрессивное, гетероагрессивное поведение.

Многие люди не задумываются «Каким образом может повлиять аутоагрессия на учебную деятельность подростка?».

Конечно же, если говорить об употреблении сигарет или курительных смесей, склонности к алкоголизации, наркомании, токсикомании, то в первую очередь страдает мозг - подросток со временем утрачивает интеллектуальные способности, у него ухудшается память, отсутствие внимания, искаженное восприятие времени и действительности, нарушение координации, потеря способности рассуждать и логически мыслить, ухудшение кратковременной и долговременной памяти, речь замедляется, фразы становятся короче. У подростка проявляется вялость, утомленность. Постоянный приём наркотиков приводит к хроническому отравлению организма в целом, при этом падает иммунитет, замедляются рост и развитие, нарушается работа центральной нервной системы. Даже самый «легкий наркотик» является причиной кратковременных и долговременных изменений в работе мозга, вызывает нарушение баланса химических соединений в мозге, отвечающих за мышление, чувства и память, т.е. от легких наркотиков у подростков могут появиться серьезные проблемы со здоровьем и также в учебной деятельности.

Употребление наркотиков и курительных смесей влияет в первую очередь на поведение подростков: подросток теряет интерес к учёбе и былым увлечениям, отдаляется от одноклассников и друзей, начинает лгать, много времени проводит со своими новыми "друзьями". Потребляющие наркотик могут забыть о чем они говорили даже на середине

предложения, замешательство, спад интенсивности труда в школе, трудности в завершении поставленных задач, потеря интереса к окружающему миру. Подростки проявляют признаки недостаточно добросовестного отношения к учебе, у них может развиваться убежденность в том, что школа не для них. Это убеждение возникает после чрезмерно большого количества неудач и плохих оценок. Ребенок быстро теряет интерес к учебе, снижается успеваемость. Большой подростковой наркоманией отдаляется от одноклассников, перестает посещать различные кружки и секции.

Каждая выкуренная сигарета приводит к определенной степени гипоксии мозга (к спазмам сосудов), а когда организм еще развивается, то это приводит к задержке умственного развития. Гипоксия затрудняет питание и правильное развитие всех органов. Курящие подростки не могут быстро и хорошо усваивать информацию, отстают в учебе. Когда подросток впервые начал курить, он должен понимать, что курение не приведет к хорошему, что его жизнь не изменится в лучшую сторону. Перемены начнут проявляться со временем, но они коснутся не только здоровья, учебы, но и привычного для подростка образа жизни:

- никотин снижает физическую силу, выносливость, ухудшает координацию и скорость движений, поэтому спорт и курение несовместимы. Курящий подросток не сможет на отлично сдать нормативы по физкультуре, даже элементарно подъем по лестнице будет вызывать у него в теле ощутимую усталость, отдышку, раздвоение в глазах и легкое головокружение;

- он будет не способен запомнить тот объем полезной информации, который с легкостью откладывался в его голове до появления этой вредной привычки. А плохая память у ученика - это резкий спад успеваемости в учебной деятельности.

Частое и систематическое курение у подростков истощает нервные клетки, вызывая преждевременное утомление и снижение активирующей способности мозга при решении задач логико-информационного типа. При курении у подростка очень сильно страдает память. Эксперименты показали, что курение снижает скорость заучивания и объем памяти. Курение нарушает нормальный режим труда и отдыха, особенно у курящих подростков, не только из-за действия никотина на центральную нервную систему, но и в силу желания закурить, появляющегося во время занятий. В этом случае внимание ученика полностью переключается на мысль о табаке. Курение снижает эффективность восприятия и заучивания учебного материала, уменьшает точность вычислительных операций, снижает объем памяти. Совокупное действие ядовитых компонентов поглощаемого табачного дыма вызывает головную боль, раздражительность, снижение работоспособности. В результате ученик приходит на следующий урок в нерабочем состоянии.

Влияние субкультур на подростков бывает как положительное, так и отрицательное. В первом случае молодежь получает необходимые навыки и приспосабливается к другим людям, во втором - отрицательно влияет на личность, проявляет качества которыми пытается бороться общество. В некоторых течениях может пропагандироваться нетерпимость к определенным группам людей и жестокость (например, скинхеды отличаются расизмом и могут совершать незаконные действия, которые соответствуют их идеологии). При этом среди представителей субкультуры такое поведение является нормой, поэтому они могут не осознавать полной ответственности за свои поступки. Некоторые подростки начинают ощущать вседозволенность и попадают в неприятности. В этом случае влияние субкультур корректирует мировоззрение человека, настраивая его против других членов общества. Принадлежность к группам такого рода создают повышенный риск формирования девиантного поведения, хотя само по себе приобщение к определенной субкультуре об этом еще не свидетельствует.

Вступая в различные молодежные субкультуры подростки особое внимание уделяют экспериментам с телесностью и чувственностью: не только через одежду, но и через тело:

бритье головы, татуировки, тоннели, нанесение шрамов, порезов, т.е. подростки наносят себе повреждения, как бы показывая, что они одно целое, включается стереотипное групповое поведение. Также в качестве негативного влияния на развитие личности подростка может выступать приобщение к употреблению алкоголя и наркотиков. Для них целью употребления является преодоление подростковых комплексов в общении, демонстрация асоциального поведения как формы протеста, демонстрация своей необычности.

В учебной деятельности у таких подростков, состоящих в молодежных субкультурах, появляются серьезные проблемы. Они редко используют знания и навыки, полученные в процессе обучения, в рамках деятельности внутри молодежной субкультуры, и именно поэтому не проявляют заинтересованности в процессе обучения. Кроме того, на отношение к учебе некоторых участников субкультур оказывает влияние их общая культура, низкая культура их семей, отсутствие с ее стороны побуждений к учебе, отсутствие мотивации, умений усваивать информацию по каким-либо учебным дисциплинам, ограниченными способностями к ее усвоению [6; с. 253].

Для диагностики уровня аутоагрессивного поведения используются 3 методики:

1. Определение направленности агрессии на себя или на других (Е.П.Ильин).
2. Опросник суицидального риска (модификация Т.Н. Разуваевой).
3. Определение интегральных форм коммуникативной агрессии (В.В. Бойко).

В качестве испытуемых выступают подростки 9-х классов в количестве 21 человека, в возрасте 15-16 лет – из них мальчиков - 13, девочек – 8.

Программа коррекции аутоагрессивного поведения позволит нам улучшить уровень учебной деятельности подростков.

Таким образом, можно сделать вывод, что в современном мире проблема аутоагрессии и ее влияние на учебную деятельность особенно актуальна. Переход от детства к юношеству у подростков приводит к проблемам, а то и к уходу учебной деятельности на последнее место, а актуальным является общение, знакомства с новыми людьми, модификация своего тела, развлечения, которые не особо одобрены в обществе и страсть попробовать то, что когда-то для них было недоступным, т.е. алкоголь, наркотики, различные курительные смеси, половые связи и другие формы аутоагрессии.

Литература:

1. Дворникова И. Н., Куренкова Е. В. Особенности аутоагрессивного поведения подростков в современном // Молодой ученый. — 2014. — № 21.1. — С. 86-88.
2. Комекбаева Л.К. Школьная психология в процессе формирования психического здоровья детей и подростков//Психология в казахстанской школе. Алматы, 2006 - №3. - С.5-7.
3. Автономова Т.П. , Чеснова Е.Н. Проблема аутоагрессии человека в современной массовой культуре: теоретический и практический аспекты в исследовании // Гуманитарные ведомости ТГПУ им. Л. Н. Толстого. – 2014.- № 2(10). С. 81.
4. Долгополова В.С. Аутоагрессия как защитный механизм в процессе становления личности // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 11-4. – С. 665-667.
5. Черепанова М. И. Аутоагрессивное поведение молодежи: междисциплинарный анализ // Мир науки, культуры, образования – 2014. - № 2 (45)/ С.354-355
6. Шереги, Ф.Э. Наркоситуация в молодежной среде: структура, тенденции, профилактика / Ф.Э. Шереги, А.Л. Арефьев. М.: ГЕНЖЕР, 2003.,- 400 с.

АУТИЗМДІ БАЛАЛАРДЫҢ ҚОҒАМДАҒЫ ЖАҒДАЙЫ

Ынтымақ Ж.А.

Ғылыми жетекші: Кусаинова Г.Т., педагогика және психология магистрі, аға оқытушы
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.
gulshat_k79@mail.ru

Әрбір ата-ана баласы өмірге келгеннен кейін оның денсаулығының дұрыс болғанын қалайды. Ата-анасы баланың жасаған әрбір қимылына, оның жүзінің жадырағанын, басқан әрбір қадамын, алғашқы шығарған дыбысына, айтқан сөзіне қуанады. Әр бала қоршаған ортаның қамқорлығын қажет етеді. Бірақ кейбір балалар қоршаған ортадан алыстап, өз әлемінде өмір сүреді. Олар әр жаңа нәрсеге қызықпайды, оны танып-білуге қызығушылығы болмайды. Осындай балалар қарым-қатынас жасауда, әлеуметтік ортаға бейімделуде, ата-анасымен сөйлесуде қиындықтарға кездеседі. Осындай белгілер арқылы балада аутизмнің немесе оның кейбір белгілерін анықтауға болады.

Бала аутизмі – баланың психикасындағы ауытқулар. Бала аутизмі дегеніміз-шындықтан ауытқу, өзі-өзімен болу, немқұрайлық немесе сыртқы құбылыстарға қимыл әрекеттердің болмауы, іштей сары уайымға салынған кездегі көңіл күйі. Осы кеселмен ауратындардың мінезі тұйық, ешкіммен тілдеспей, өздерінің түсініксіз әлемінде өмір сүреді. Мұндай ауруға шалдыққандар адамдармен араласу, айналасымен қарым-қатынас орнату қабілетінен айырылады. Оның сөйлеу қабілеті бұзылып, психикасы мен ақыл-есі дұрыс жетілмейді. Бірақ аутизммен ауыратындардың интеллектуалдық деңгейі әртүрлі болады. Кейбірінің санасы мүлде дамымай, кенже қалса, енді біреулері білім мен өнердің жекелеген салалары бойынша дарынды болып келеді. Аутизм симптом ретінде көптеген психикалық ауруларда кездеседі. Көбінесе баланың туғаннан кейін бірінші жылы немесе бірінші айларында білінеді. Бұл ауру психикалық дамуының бұзылуының ерекше түрі болып табылады. Бұл ауруда жекеше психикалық функциялары жай дамиды, ал басқа функциялар керісінше тез дамиды. Кейде жасына сай емес сөздік қоры өте бай болса, сөйлеу қабілеті төмен болуы мүмкін. Бала аутизмі диагнозын қою үшін клиникалық көрініс р көбінесе толық байқалмайды[1;с.8].

Ең алғаш аутизм деген терминді 1912 жылы швейцар психиатрі Э.Блэхер ұсынған. Аутизм ауруын бірінші ашып зерттеген АҚШ психиатрі – Лео Каннер. Психиатр Л.Каннер бойынша ерте жастан балалық шақтағы аутизм синдромы(Каннер синдромы) келесі көрсеткішті біріктіреді: аутистикалық уайымдар, стеротипі, үйреншікті, бір қалыпты мінез-құлық, сөйлеу тілінде ерекше сипаттағы кемістіктер. Л.Каннер аутизмді нақты психикалық дамудың бұзылуы деп тапқан және келесі көрсеткіштерін ажыратқан: жалғыздықты жақсы көру, ешқашан адамға тіке қарамау, мимикасының, дауысының, дыбысының ырғағының, жастарының болмауы, бағытының шарттары тұрақты болуына тырысуы бәрі біркелкі болып өзгермеуі, эмоциялық тұрғыдан ешкіммен араласпау, біркелкі қимылдарды қайталай беруі. Аутизм ми жұмысының бұзылуынан туады. Мамандар аутизмнің 300-ге жуық себебін атап отыр. Бірақ нақты тұжырым, дәйекті дәлел жоқ. Ең алғаш аутизм туралы Э. Блейлер, Лео Каннер, О.С. Никольская, Г. Аспергер, А. Ретта, К.С. Лебединская сынды ғалымдар қарастырған. Қазіргі кезеңде аутизмді зерттеу өрісі кеңейіп отыр. Аутизм бала дамуындағы ауытқушылықтың ауыр түрі, ол әлеуметтік ортамен қарым-қатынастың жоқтығын білдіреді. Симптом ретінде аутизм көптеген психикалық ауруларда кездеседі, бірақ кейбір жағдайларда ерте жастан байқалып, бала дамуына кері әсерін тигізеді. Бұл жағдайды ерте балалық аутизм (ЕБА) синдромы дейді. Ол болса психикалық даму зақымдалуының бір нұсқасы ретінде қарастырылады. Сонымен қатар бала бойында аутизмнің кейбір клиникалық көріністері байқалса, оны аутистикалық тұлғалық қасиеттер деп атайды. Нақты симптом ретінде 2-3 жасқа қарай қалыптасуы мүмкін.

Осы уақытқа дейін аутизмнің пайда болу себептері толық және анық емес. Синдромның негізінде генетикалық факторларының маңызы зор. Сондықтан қазір көптеген зерттеушілер аутизм тұқым қуалау арқылы тарайтын ауру екендігін дәлелдеп отыр. Тұқым қуалау арқылы тарау механизмі толық белгісіз, бірақ симптомның дамуы бір геннан емес гендік топқа байланысты. Бұл жағдайда гендік топтама ауытқудың өзін емес оның дамуына бейімталдығы арқылы дамиды және арнайы емес факторлардың барында ол экзогенді(жарақаттану, инфекция, улану, психикалық жарақаттану т.б.) және эндогенді(ішкі жастық криз, конституциялық ерекшеліктер т.б.). Бірақ оны дәлелдеу, қортынды жасау үшін жиналған ғылыми медициналық деректер аз. Отандық әдебиетте психогенді аутизм болуы жөнінде пікірлер болған, бірақ бұл түрге нақты тұжырымдар жоқ.Елімізде аутизм туралы ақпарат аз, ал онымен күресіп жүргендер көп. Әлем бойынша 67 миллион адам аталған дертпен арпалысса, қазақстандықтардың үлес салмағы мыңнан асып жығылады.

Қазақстанда мұндай дертке қанша баланың тап болғанын нақты басып айту қиын. Себебі елімізде аутизмге шалдыққандарды анықтау жұмыстары дұрыс қолға алынбаған. Бұл мәселемен көбіне психологиялық-медициналық-педагогикалық консультациялар (ПМПК) мамандары, ПМПК жанындағы түзеу диагностикалық топтар(ТДТ) мамандары, аудан орталықтарындағы психологиялық-педагогикалық түзеу кабинеттері(ППТК) мамандары айналысуда.

Қазақстан Республикасында психикалық ауруға шалдыққан балалардың саны күн өткен сайын артып келеді. Бала аутизмі деп аталатын осы дерттің салдарынан жүздеген емес, мыңдаған бүлдіршіннің тағдыры қыл үстінде тұр. Бұлай деуімнің себебі, елімізде бұл қатерлі кеселді емдейтін психиатрлар тапшы. Кейбір дәрігерлер оны қатерлі ауру ретінде қарастырмай, жай ғана психологиялық дерттің түріне жатқызады, сөйтіп, психикалық ауруларға тек кеңес берумен шектеледі. Мұның соңы балалардың өсе келе әлеуметтік ортаға бейімделуін қиындатады, айналадағы адамдардың өзіне деген түсінбеушілігін тудырады.

Кейде аутист бала туған кезде ерекше болады: солғын, тамақ сұрап мазаламайды, жөргек суланса және бір жері ауырса да дыбыс шығармайды, үндемейді, өскен кезде ештеңеге қызықпайды, кейбір сөздерді немесе сөйлемдерді қағып алып, түсінбей қайталай береді. Жақын адамдармен, анасымен байланысы симбиотикалық, сондықтан жақын адамдарды түсіну, аяу, көну деген ұғым жоқ. Деректерге қарасақ, қазіргі кезде әлемде миллиондаған адам аутизм сырқатына шалдыққан екен. Көптеген елдерде мұндай сырқатпен ауыратындар саны қатерлі ісік, қант диабетінен де жиі кездеседі. Ғалымдардың мәліметтері бойынша уақытымен медициналық, әлеуметтік, психологиялық, педагогикалық түзеу көмектеп көрсетілген жағдайда аутист балалардың 60 пайызы жалпы білім беру бағдарламалар бойынша, 30 пайызы арнайы білім беру бағдарлама бойынша оқуға қабілетті, ал 10 пайызы отбасын құрып өмір сүруге мүмкіндіктері бар. Бірақ, түзеу көмегінсіз қалған жағдайдағы балалардың 75 пайызы әлеуметтік ортаға бейімделе алмайды, 22 пайызы шамалы бейімделеді, тек 3 пайызы ғана әлеуметтік бейімделудің деңгейіне жетеді [2;с.22].

Қазақстан Республикасының 11.07.2002 жылғы «Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық – педагогикалық түзеу арқылы қолдау туралы» № 343 Заңын іске асыруда дамуында ауытқушылығы бар балалардың диагнозын анықтау, емдеу, оңалту, оқу-тәрбие үрдісін жан-жақты қарастырудың қажеттігі маңызды. Осыған орай мүмкіндігі шектеулі балаларды терең тексеріп, нақты диагноз қоюға, баланың жеке дамуы жағдайына байланысты тәрбиелеу мен оқыту мақсатында облыстық ПМПК жанынан :

а) күрделі ауытқушылығы бар балаларға;

б) эмоционалды ерік-жігерінде ауытқушылығы бар балаларға, оның ішінде баланың ерте жастағы бала аутизмі мен мінез-құлығында ауытқушылығы бар балаларға арналған екі ТДТ құрылды.

Бала аутизміне шалдыққан балаларды неғұрлым ертерек анықтап, ем алса, медициналық, әлеуметтік, психологиялық-педагогикалық түзеу көмектерді дер кезінде беруге болады. Ата-аналар балаларының қылығында өзгешелік, яғни сөйлесудегі қиындықтар, тіке қарамау, адамдармен араласа алмау және қайталана беретін қимыл-қозғалыс, баланың ұзақ уақыт бойы тек бір нәрсемен айналысып отыра беруі, өзіншіл әрекет жасауын байқаса, бірден бала дәрігеріне тексеруден өткізгендері дұрыс. Бала дәрігерлері ата-аналарға түсіндіріп айтып, психиатр дәрігерге көріну қажеттігін ұғындырулары керек.

Аутизм балалармен оқу-тәрбие жұмысында зейіннің маңызы өте зор. Сондықтан да, оқу жұмысында осы психикалық үрдісті дұрыс ұйымдастырып, дамытып отыру қажет. Зейін - таным процесінің басты факторы. Аутизмі бар балалармен жұмыс барысындағы ең күрделі мәселе – оның зейінін аударуы мен тұрақтылығы.

Зейін үш түрге бөлінеді. Олар:

1. Ырықты зейін. Оның әрекеті саналы түрде белгілі ерік күшін жұмсау арқылы жүзеге асырылады.

2. Ырықсыз зейін. Бұл да адам өмірінде елеулі орынға ие. Оған әртүрлі жағдайлар мен себептер әсер етеді.

3. Үйреншікті зейін. Мұны адамның күнделікті әдетіне айналып кеткен зейін деп те атайды.

Аутизмі бар баланың әлеуметтік табыстылығы көп жағдайда, оның отбасының психологиялық қолдауына байланысты. Сонымен бірге баланың проблемаларын дер кезінде анықтап, оған дәрігерлер, психологтар, педагог-дефектологтар, әлеуметтік қызметкерлер, тәрбиешілер тарапынан көрсетілетін көмектер және қолдауды ерте жастан қажет болған уақытта көрсету және ата-аналардың қолдауы, келісімі, үйден қайталауы маңызды. Аутизмі бар балалар өздерінің мүмкіндіктеріне және мінез-құлықтарының ерекшеліктеріне қарай, жалпы білім беру бағдарламаларымен бірге арнайы(түзеу) білім беру ұйымдарының бағдарламалары бойынша тәрбиелене алады. Бірақ медициналық көмектер қатар орындалуы керек. Аутизмі бар балаға өзінің басты проблемаларын, яғни қарым-қатынастағы және өзара әрекеттік жағдайдағы қиындықтарды жеңу үшін қатарларының, құрбыларының, құрдастарының, кластастарының, достарының әдеттегі ортасы ауадай қажет екенін ескерген жөн. Балабақша мен мектеп оған тек тәрбие мен білімді ғана беріп қоймайды, сонымен бірге ең алдымен, басқа адамдармен бірге өмір сүру мүмкіндігін де үйретеді. Сондықтан, мұндай балаларды үйде оқу түріне көшірмей, мектепте қалдыру, яғни инклюзивті оқыту өте маңызды.

Аутизмі бар баланы ауру немесе ауырады деп санаудың орнына, оның дамуы мен оқуына белгілі бір жайлы жағдай мен тәсіл қажеттіктен «өзгеше бала» деп санаған дұрыс. Қоғамның міндеті – аутист балалардың құрдастарынан қалмай балабақшада тәрбиеленуіне, мектепте мүмкіндігіне қарай оқуына және оған қажетті тәсілдерді пайдалануына жағдай тудыру қажеттілігіне түсіністікпен қарау.

Қорыта келгенде, аутизмі бар балаларға түзету-педагогикалық көмек көрсету, оларды қоғамдық ортаға бейімдеу, өзінің қатарлас құрбыларымен қарым-қатынасқа жиі түсуін бақылау, отбасымен, арнайы мамандармен қарым-қатынасын, әлеуметтік педагог, психолог, логопед тарапынан қолдау табуы қажет. Балаларға түзету-педагогикалық көмек көрсету шараларын жүргізуде кешенді түзете-оқытудың, заманауи әдістердің маңызы зор. Аутизм диагнозы бар балалардың қоғамда өздерін ұстай алуын, достарымен қарым-қатынасқа түсуге әзірлігін арттырудың маңызды тәсілі арнайы таңдап алынған түзету-педагогикалық көмек көрсетуді қолдану болып табылады.

Әдебиеттер:

1. «Бала Аутизмі» жөніндегі мақала: ай сайын шығатын республикалық түрлі-түсті суретті ғылыми-көпшілік ДЕНСАУЛЫҚ журналы №4, 2013 жыл, 9-10 б.
2. «Бала Аутизмі» жөніндегі мақала: ай сайын шығатын республикалық ғылыми-көпшілік ОТБАСЫ және ДЕНСАУЛЫҚ журналы №6, 2018 жыл, қазан айы, 20-23 б.
3. Щипицина Л.М. Детский аутизм. Хрестоматия: учеб. пособие для студ. высш. и средн. пед. психолог. и мед. учеб. заведений. СПб.: Дидактика Плюс, 2001. 225 с.

«Әлеуметтік және жасерекшелік педагогика» секциясы Секция «Социальная и возрастная педагогика»

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО ПРОФИЛАКТИКЕ ДЕЛИНКВЕНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Барчан А.С.

Научный руководитель: Кудабоева Н.С., магистр педагогики и психологии, ст.преподаватель
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
Vvv.alina18@mail.ru

Проблема делинквентного поведения давно уже изучается многими исследователями а именно в современных о исследованиях проблема делинквентного поведения отражена в трудах таких авторов как: В. Д. Менделевич, Е. В. Змановская, С. А. Кулаков, А. Е. Личко, Е. Н. Кондрат, В. И. Добренев и А. И. Кравченко и др. В частности, В. И. Добренев и А. И. Кравченко пишут о том, что в социологии делинквентное поведение понимается как комплекс противоправных поступков или преступлений [1].

Делинквентное поведение – действия конкретной личности, отклоняющееся от установленных в данном обществе и в данное время законов, угрожающие благополучию других людей или социальному порядку и уголовно наказуемые в крайних своих проявлениях

Делинквентное поведение – это одна из форм девиантного поведения, которое не может быть положительным явлением, оно всегда осуждается и наказывается, такое поведение регулируется специальными социальными институтами: судами, следственными органами, местами лишения свободы [2].

Началом делинквентного поведения являются прогулы занятий в школе, приобщение к асоциальной группе сверстников. Далее следует мелкое хулиганство, издевательство над более слабыми.

Подростковый возраст обычно характеризуется как переломный, переходный, критический, трудный, возраст полового созревания. Подростковый период в развитии ребенка считают обычно особенно трудным как для родителей и педагогов, так и для самих детей. В основе такой оценки лежит обилие критических, психологических и физиологических состояний, объективно возникающих в процессе развития, которые иногда именуются "критическими периодами детства".

Как известно, делинквентное поведение тоже является одной из форм девиантного поведения. Как ни различны формы девиантного поведения, они взаимосвязаны. Пьянство, употребление наркотиков, агрессивность и противоправное поведение образуют единый блок, так что вовлечение юноши в один вид девиантных действий повышает вероятность его

вовлечения также и в другой. Противоправное поведение, в свою очередь, хотя и не столь жестко, связано с нарушением норм психического здоровья. Девиантное поведение возникает прежде всего тогда, когда общественно принимаемые и задаваемые ценности не могут быть достигнуты некоторой частью этого общества. К девиантному поведению склонны люди, социализация которых проходила в условиях поощрения или игнорирования отдельных элементов девиантного поведения (насилие, аморальность).

Делинквентное поведение направлено на причинение вреда социуму, соответственно, наказывается государством. В зависимости от противоправности проступка, подростка наказывают через суд либо административными штрафами. Если подросток совершает делинквентные поступки, достигая совершеннолетия, то его называют асоциальной личностью. Если его поступки не наказываются законом, то он просто является антисоциальной личностью. Кажется, что все подростки являются преступниками. Однако следует отличать разные модели поведения. Есть подростки, которые просто ярко одеваются, делают экстравагантные прически, громко смеются и слушают музыку по ночам. Однако другой категорией подростков являются те, кто имеет беспорядочные связи, употребляют наркотические средства, совершают преступления. Делинквентное поведение всегда связано с законом. Подросток или группа лиц выступает против всего общества. Главной проблемой остается то, что разные поступки могут как поддаваться, так и не поддаваться уголовному наказанию. Подросток совершает поступки, которые граничат с законом. Когда он переходит эти границы, тогда наказывается по всем правилам закона

Подростки очень болезненно относятся ко всему, что касается не только оценки их личных качеств, но и оценки достоинств и недостатков их семьи, родителей, друзей, любимых учителей. На этой почве подростки могут вступить в глубокий конфликт с обидчиком. На потерю авторитета родителей или кого-то другого, ранее значимого, они могут отреагировать самым крайним и неожиданным образом: замкнуться в себе, стать грубым, упрямым, агрессивным, демонстративно противоречить, начать курить, употреблять спиртное или наркотики, заводить сомнительные знакомства, уходить из дома и т.д. [3]

Одной из форм отклоняющегося поведения подростков является делинквентное поведение. Но часто делинквентное поведение путают с девиантным, являющимся более широким понятием отклоняющегося поведения и включающим в себя такие формы отклонений как наркомания, алкоголизм, проституция и т.д. Поэтому, прежде чем рассматривать делинквентное поведение подростков, необходимо кратко охарактеризовать и девиантное поведение, чтобы иметь представление о различии этих двух форм отклоняющегося поведения подростков[4]

Девиантное поведение - это система поступков, отклоняющихся от общепринятой или подразумеваемой нормы (психическое здоровье, права, культура, мораль). Девиантное поведение качественно отличается (своей общественной опасностью) от правомерного поведения. Поэтому необходимо знать, какие особенности личности подростка обуславливают осознанное предпочтение именно данного варианта поведения. Девиантным (отклоняющимся) поведением называют поведение, в котором устойчиво проявляются отклонения от социальных норм, включая отклонения как корыстной, агрессивной ориентации, так и отклонения социально пассивного характера.

Делинквентность обычно начинается со школьных прогулов и приобщения к асоциальной группе сверстников. За этим следует мелкое хулиганство, издевательство над младшими и слабыми, отнимание мелких карманных денег у малышей, угон (с целью покататься) велосипедов и мотоциклов. Реже встречаются мошенничество и мелкие спекулятивные сделки, вызывающее поведение в общественных местах. К этому могут присоединиться "домашние кражи" небольших сумм денег. Все эти действия в несовершеннолетнем возрасте не являются поводом для наказания [5].

Развитие личности подростка проходит очень интенсивно, поэтому, для выявления и предупреждения социальных и психологических отклонений в поведении ребенка педагогу следует проявлять особую тонкость в работе с такими детьми. При проведении профилактической работы с подростками важно научить их психогигиеническим навыкам поведения, умению делать здоровый выбор, чтобы стать социально-компетентными людьми.

Формирование личностной и социальной компетентности подростков, коррекцию их негативных поведенческих проявлений важно начинать с развития у них позитивного образа "Я", чувства самоуважения, развития способности критически мыслить, умения ставить социально значимые цели и принимать ответственные решения.

Для того, чтобы подросток умел делать здоровый выбор, его следует обучить умению владеть эмоциями, справляться со стрессами, тревожностью, конфликтами; научить неагрессивным способам реагирования на критику, самозащиты, сопротивления давлению со стороны других людей, умению противостоять вредным привычкам, одновременно формируя у него ценности, позволяющие делать здоровый выбор и решать возникающие проблемы социально - позитивными средствами[6].

Работа по профилактике отклонений в развитии личности и поведении подростков имеет смысл лишь в том случае, если осуществляется на основе:

- успешности учебной деятельности (учения);
- эмоционально положительной, удовлетворяющей учащихся системы их взаимоотношений (со сверстниками, учителями, родителями);
- психологической защищенности.

В совокупности оказываемая подросткам помощь при соблюдении названных выше требований и условий позволяет обеспечить им равномерное гармоничное развитие личности, ее базисных структур и их проявлений в деятельности, поведении с учетом индивидуальных темпов и вариантов личного развития [7].

Под профилактикой в социальной педагогике понимаются, прежде всего, научно обоснованные и своевременно предпринятые действия, направленные на:

- предотвращение возможных физических, психологических или социокультурных обстоятельств у отдельного подростка или несовершеннолетних, входящих в группу социального риска; сохранение,
- поддержание и защиту нормального уровня жизни и здоровья несовершеннолетнего;
- содействие подростку в достижении социально значимых целей и раскрытие его внутреннего потенциала

Сам термин "профилактика" обычно ассоциируется с запланированным предупреждением какого-либо неблагоприятного события, т. е. с устранением причин, способных вызвать нежелательные последствия [8].

В целом, процесс профилактики делинквентного поведения подростков можно обозначить двумя основными движущими силами благотворного воздействия на становление личности несовершеннолетних - это воспитание и образование.

В процессе получения систематического образования формируются основные жизненные позиции личности, мировоззренческие установки, практически-действенное отношение к обществу, к нормам права, к доминирующим в обществе формам поведения. Само по себе образование не может дать рецепт нравственного поведения человека на каждый случай. Оно внедряет относительно устойчивый и в то же время гибкий способ поведения, закрепляет в сознании принципы адекватного реагирования на требования, существующие в обществе, что помогает человеку соизмерять поведение с собственными личными убеждениями и конкретной социальной ситуацией, выбирать приемлемую линию поведения. Форма, структура поведения - это не каталог заученных предписаний, приобретенный личностью в процессе воспитательного воздействия и индивидуального

опыта, а "внутренне воспринятый и реализуемый индивидом способ поведения. Это и есть главный результат воспитания, результат сформировавшегося мировоззрения".

Воспитание, как и образование, - сила, способная сформулировать и дать обществу полноценную личность. "Эффективность воспитательного воздействия достигается целенаправленным, систематическим и квалифицированным руководством этим процессом. Такой подход резко повышает эффективность процесса воспитания". Помимо нравственно-психологических качеств, на изменение которых рассчитано воспитание, подросток должен приобрести социальные качества личности: знания, профессиональное умение, трудовые навыки, привычки и потребности в культурных формах досуга, опыт нормального социального общения. В социологии этот процесс называется социализацией личности. При этом воспитание рассматривается как одно из главных средств социализации.

Литература:

1. Гонеев и др. Основы коррекционной педагогики / Под ред. В. А. Сластенина. — М., 2002.
2. Змановская Е.В.- Девиантология (психология отклоняющегося поведения).- М.: Академия, 2003.
3. Курганов С.М. Мотивы действий несовершеннолетних правонарушителей // Социс. 1989. № 5. С.61
4. Ланцова Л.А., Шурупова М.Ф. Социологическая теория делинквентного поведения // Социально-политический журнал. – 1993. - № 4.
5. Осипова О.С. Делинквентное поведение: благо или зло? // Социс. – 1998. - № 9.
6. Вахрамов Е. Психологическая коррекция аномального поведения подростков: побег из дома // Прикладная психология и психоанализ. - 2000. - №3. - С.52-60.
7. Гурьева В.А., Семке В.Я., Гиндикин В.Я. Психопатология подросткового возраста. - Томск, 1994. - 310 с.
8. Горьковая И.А. Влияние семьи на формирование делинквентности у подростков // Психологический журнал. - 1994. - Т.15, № 2.

ОҚУШЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ДЕҢГЕЙІН ЖЕТІЛДІРУДЕГІ СЫН ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ӘДІСІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Көшкінбай Г.Н.

Ғылыми жетекші: Зулкарнаева Ж.А., педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

III.Уалиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.

Gulaiym.0202@mail.ru

Қазақстан Республикасы тәуелсіз мемлекеттер қатарына қосылғаннан бері қоғамды ақпараттандырудан туындаған өзгерістер оның барлық салаларымен қатар білім беру мекемелеріндегі ұстаздар мен білім алушы оқушылардың танымын жетілдіруге деген талаптану деңгейін туғызды.

Білім беру үдерісін бүгінгі күн талабына сай жаңаша ұйымдастыру ғалымдардан оның философиялық, педагогикалық-психологиялық негіздерін, теориясы мен тәжірибесін терең зерттеуді, заманауи талаптарына қарай білім беру технологиялары мен әдістерін, дүниетанымның ұстанымдарын қайта қарастыруды, рухани-адамгершілік құндылықтарға бетбұрыс жасауды талап етеді.

Қазіргі кездегі білім берудің жаңа парадигмасы жағдайында оқушының шығармашылық бағыттылығы мен шығармашыл тұлғасын қалыптастыру мәселесіне қызығушылықтың артуы осы міндеттерді шешудің бағдары ретінде қарастырылып отыр.

Тұлғаның шығармашылық қабілеттілігінің дамуы мәселенің әлеуметтік мағынасын тану, сөзсіз оның дамуына және шешіміне маңызды қадам[1. 57-бет].

Әрбір балада қабілеттілік пен талант бар екендігі белгілі. Балалар табиғатынан білімқұмар және оқуға ынталы болады. Бұл тақырыптың өзектілігі төмендегі жағдайлармен түсіндіріледі:

Біріншіден, білімнің негізгі мақсаты өсіп келе жатқан буынды болашаққа, өмір жіберетін жаңа мүмкіндіктердің туындауына дайындау болып табылады. Біздің пікіріміз бойынша, осы мақсатты тиімді жүзеге асыратын шығармашылық ойлау, жасампаздық болып табылады.

Екіншіден, біз ақпарат ғасырында өмір сүреміз; қысқа уақыттың ішінде қоғамда қарқынды өзгерістер болды. Осы өзгерістерге сай адам әсерін тигізу үшін, адам өзінің шығармашылық қабілеттілігін жандандыру керек, өзінде шығармашылықты дамыту керек.

Яғни қазіргі қоғам талабына сай әлеуметтік бейімділігі жоғары, мәдениетті, ұлттық тәлім-тәрбие алған, білімі мен біліктерін өмірде пайдалана алатын, жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру мәселесі тұр. Білім беру жеке тұлғаға бағытталып, педагогикалық үрдісте оқушыны үнемі даму үстіндегі әрекет иесі - субъект ретіндегі орынға қойып отырғаны белгілі.

Білім беру үдерісінде ұстаз бен мен оқушы арасында тығыз байланысты туындататын интерактивті жағдай болуы керек. Ол үшін ұстаз төмендегідей міндеттерді тиімді орындауға күш салуы керек:

- қарастырылатын тақырып бойынша оқушының шешім қабылдау дағдыларын дамыту, шығармашылық қабілеті мен қиялын жетілдіру;
- оқушының даму ерекшеліктері негізінде ойлауды жүйелі дамыту;
- жекелік және топтық жағдайда білімді меңгерту;
- танымдық деңгейлерін синтездік бақылау;
- эмоционалды қарым-қатынас стилін қадағалау;
- «ұстаз» бен «шәкірттің» позициясын «ұйымдастырушы» және «көмекші» позиция ретінде ұстану.

Кез келген сабақ құрылымы саналы және жүйелі түрде ұстаздың қандай мақсатқа жеткісі келетіндігіне негізделуі керек. Қойылған мақсатқа жетудің құралдары айқындалып, содан кейін ғана ұстаз мақсатқа жету үшін қандай әрекет жасауды жоспарлау керек.

Әр сабақ-бүтін оқу үрдісінің тіркесі. Сондықтанда кез келген сабақ 3 деңгейге сәйкес болуы керек:

1. Қабылдау, түсіну, меңгеру.
2. Білімді үлгі бойынша қолдану.
3. Білімді жаңа ситуацияда қолдану.

Сабақтың нәтижелі өтуі ұстаздың сабаққа дайындық деңгейіне байланысты. Дайындықтың өзі сабақтың пәнаралық байланыс бойынша бір ізділігін жоспарлайды.

Сабаққа дайындық барысында мынандай жағдайларды нақтылау керек:

- оқушы нені меңгеруі тиіс;
- оқылатын білім шеңберу қандай басқа пәндермен байланысты;
- материалды қалай ұстау керек;
- оқушыларға нақты түсінікте, материалды жеңіл меңгеруі үшін қойылатын сұрақтардың мәнділігі.

Сабақты төмендегідей жағдайда ұйымдастыруға болады:

- материалды ұсыну барысында «негізгі тірек» сөздерге назар аудару;

- аналитикалық жағдайларға баса назар аудару, түрлі факторлардың өзара байланысы;
- оқушылардың қызығушылығын ояту;
- ашық сұрақтар қою;
- бағдарлы шолу мен қорытынды жасау.

Ол үшін оқушының шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселесін сабақ барысында басты қағида ретінде ұстану керек.

Шығармашылық педагогикаға байланысты философиялық ойларға, теориялық еңбектерге, зерттеулерге талдау жасау арқылы нақты жағдайларда шығармашылық іс-әрекеттің төмендегідей белгілерінің көрінетіндігі айқындалды:

- білім, білікті жаңа жағдайларда өз бетінше қолдана алуда;
- объектінің жаңа қызметін көре білуде;
- таныс әрекет түрлерін өздігінше құрастыру арқылы жаңалық жасауда;
- мәселені шешудің қалыптан тыс жолдарын ашуда.

Бұл шығармашылық күш-қуаты жаңа жағдайға сәйкес әрекет түрлерін өзгертуге, білім, білікті жаңа жағдайға тасымалдауға көмектесетін, ақылдың алғырлығы, ойдың оралымдылығы, өнертапқыштық, жаңалыққа ашықтық деп қорытынды жасауға негіз болды. Жеке тұлғаны адамзат баласының тәжірибесін өз әрекеті арқылы үйрену жағдайына қою-өзін-өзі тану, өзінің ішкі ақыл-ой, рухани күштерінің оянуына әкеледі [2. - 28бет].

Шығармашылық - бұл адамның өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі. Өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігінен сапалы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі қажет. Адам бойындағы қабілеттерін дамытып, олардың өшуіне жол бермеу оның рухани күшін нығайтып, өмірден өз орнын табуға көмектеседі. Өйткені адам туынды ғана емес, жаратушы да. Ол өзін-өзі жетілдіруге де, сонымен қатар өзінен-өзі жойылуға да қабілетті. Адамның өз болмысын тануға ұмтылысына көмектесіп, тереңде жатқан талап-тілегін, қабілеттерін дамыту, сол арқылы оған толыққанды өмір сүру үшін рухани күш беру - білімнің басты мақсаты. Бұл үлкен жауапкершілік артатын күрделі мақсат. Оны шешу үшін ең алдымен оқыту мазмұны жаңартылып, әдіс-тәсілдің озығы өмірге келуі, олар әрбір азаматтың жеке басының қасиеттерін, қабілеттерін дамытып, шығармашылығын, талантын ұштайтындай болып ұйымдастырылуы қажет. Сонда ғана өз өміріне өзгеріс енгізе алатын, өз бетінше өмір сүру жолдарын тандай алатын азаматтар тәрбиеленіп шығады. Шығармашылық сөзінің төркіні этимологиясы «шығару», «ойлап табу» дегенге келіп саяды. Демек, жаңа нәрсе ойлап табу, сол арқылы жетістікке қол жеткізу деп түсіну керек. «Шығармашылық» - жаңару рухани және материалдық құндылықтарды жасау жолындағы адам әрекетінің нәтижесі, жемісі. Демек, шығармашылық ұғымын бұрын болмаған жаңа нәрсені әрекет нәтижесінде тудыру, яғни жеке тұлғаның шығармашылығының туындысы деп және жеке тұлғаның қабілеті ғылым, өнер, білім, өндірісі, техника, тұрмыс мәдениеті, саясат және т.б салаларда жаңалық ашу, жаңаны жасау деп түсінеміз.

Оқушының шығармашылық қабілеттерін дамытудың жолдарын, құралдарын анықтау психология мен педагогика ғылымдарында өте ертеден зерттеліп келеді. Шығармашылық әлемдік мәдениеттің барлық дәуіріндегі ойшылдардың назарында болғандығын "шығармашылық теориясын" жасауға деген көптеген ізденістердің болғандығынан байқауға болады. Бұл әрекеттер өзінің логикалық шегіне жеткен деп айтуға болмайды.

Сондықтан шығармашылық педагогикасының негізгі мақсаты — бүгінгі күн талаптарынан туындаған, озық қоғамға лайықты жаңа сана, рухани сапаны қалыптастыру және дамытуда тың жолдар мен соны шешімдер іздестіру болып табылады[3. - 49бет].

Сонымен бірге оқушының шығармашылығын дамытуда сын тұрғысынан ойлау әдісінің маңыздылығы зор екендігін байқауға болады. Сын тұрғысынан ойлауға американдық профессор Дэвид Клаустер төмендегідей анықтама береді. Оның анықтамасы бес пункттен тұрады:

1.Сыни тұрғыдан ойлау өзіндік және жеке ойлау болып табылады. Сыни тұрғыдан ойлауда идеяның ерекше болуы міндетті емес, ойлау өзіндік сипатта болу қажет. Ең негізгісі - оқушы нені ойлау керектігін өзі шешу керек.

2. Берілген ақпарат сыни тұрғыдан ойлаудың соңы емес, бастапқы пункті болып табылады.Терең ойлау үшін фактілер мен идеялар, мәтіндер мен теориялар, мәліметтер мен концепциялар секілді көптеген шикізаттарды өңдеу керек болады. Тек сыни тұрғыдан ойлаудың арқасында дәстүрлі таным процесі жекелік сипат алып, саналы, үздіксіз әрі өнімді бола бастайды.

3.Сыни тұрғыдан ойлау сұрақтар қойып, шешімін табуды қажет ететін мәселені анықтаудан басталады. Америка педагогі әрі философы Джон Дьюи «сыни тұрғыдан ойлау оқушылар тек нақты бір мәселемен айналысқанда ғана пайда болады. Мәселелерге ерекше көңіл аудару оқушылардың табиғи әуесқойлығын оятып, оларды сыни тұрғыдан ойлауға итермелейді.»

4.Сыни тұрғыдан ойлау көңілге қонымды, дәлелге ұмтылады. Бұлай ойлайтын адам мәселені шешудің жолын өзі іздеп табады да, сол шешімді негізі бар саналы дәлелдермен нақтылай түседі.

5.Сыни тұрғыдан ойлау әлеуметтік ойлау болып табылады. Барлық ойлар ортаға салынғанда тексеріліп, өткірлене түседі, әрі шыдамдылық, басқаны тыңдай білу және өз көзқарасына деген жауапкершілік секілді өнімді ой алмасуға өте қажет болатын сапалы өңдеулер жүріледі.Сын тұрғысынан ойлау әдіснамалық жағынан философияға негізделіп құрылса, оны жүзеге асыруда жүздеген стратегиялар қызмет атқарады.

Сыни ойлау әдісінің сабақты жүргізу құрылымы дәстүрлі құрылымнан өзгеше болып келеді. Мұнда:

1.Ой шақыру стартегиясы немесе қызығушылығын ояту (мотивация)

2.Мағынаны тану (жаңа ақпарат)

3.Ой толғанысы немесе ой қорытындысы (рефлексия) деп аталатын үш құрылымынан тұрады. Әр кезеңде жеке, жұпта, топта, ұжымда жұмыс жасалады.

Сыни ойлау технологиясын пайдалану арқылы оқушының шығармашылығы мен біліктілігін жетілдіруде негізгі күш болып табылатындығы сөзсіз. Оқушының танымдық қызығушылығын қалыптастырудағы басты мақсат – қазіргі білім берудің жаңа парадигмасы жағдайындағы оқушылардың жеке тұлғалық сапалық қасиеттерін дамыту, шығармашылық ойлауын дамыта отырып, заман талабына сай құзырлылығын қалыптастыру және рухани жан дүниесінің дамуына жағдай жасау [4. - 14бет].

Қоғамның дамуы жас ұрпақтың меңгерген білімі мен машықтық қалыпқа түскен іскерлік дәрежесіне байланысты. Ұлтты ұлт етіп дүниежүзілік деңгейге көтеретін оның саналы да дарынды, талантты ұрпағы. Ал білімді ұрпақ, болашақ ел тірегін тәрбиелейтін, оқытатын- ұстаздар екені белгілі. Ендеше заман талабына сай оқыту, білім беру, бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыру –ұстаздың басты қағидасы.

Әдебиеттер:

1. Өтепбергенова З.Д. Педагогикалық психология. Оқу құралы. - Алматы: Нұр-Принт, 2015ж

2. Богоявленская Д.Б. «Психология творческих способностей» – М.: «Академия» баспасы, 2002ж

3. Морозов А.В., Д.В. Чернилевский Д.В., Креативная педагогика и психология. М., Академический проект, 2004ж

4. Мирсеитова С., «Оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамыту нысандары мен әдістері », 2011 ж.

КОРРЕКЦИЯ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОЦИАЛЬНОГО ПЕДАГОГА

Мускен М.Е.

Научный руководитель: Кудабаяева Н.С., магистр педагогики и психологии, ст.преподаватель
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
mmuskenova@gmail.com

Девиантные проявления не являются уникальными и новыми, однако их исследование становится особенно актуальным в настоящее время, в переломный период развития нашего общества. В современном обществе взаимодействие личности, семьи и социума осуществляется в условиях качественного преобразования общественных отношений, которые вызывают не только позитивные, но и негативные изменения в различных сферах социальной жизни. Различные трудности, возникающие в процессе адаптации представителей тех или иных социальных групп к рыночной экономике, порождают деформацию межличностных связей, разобщение поколений, утрату традиций.

Возрастающие в массовых масштабах многообразные формы социальной патологии (наркомания, проституция, алкоголизм и др.), криминализация социальной среды, резкое ослабление нормативно-нравственной регуляции общественных отношений, — эти и другие негативные тенденции в развитии современного общества ставят перед социологической наукой исключительно важную задачу по изучению природы, закономерностей девиантного поведения и его субъектов - девиантной личности (девианта) и асоциальных объединений (криминальных групп, организаций и т.д.).

Наибольшие трудности в приспособлении к требованиям современной сложной экономической, политической, духовной жизни испытывают подростки. Девиантное поведение подростков является, с одной стороны, результатом разнонаправленных по содержанию и формам реализации процессов, происходящих в обществе в целом, с другой стороны, тех изменений, которые происходят в среде ближайшего окружения: в семье, школе. Изучение влияния семьи и школы на проявление подростковых девиаций позволяет нам лучше понять природу этого явления, выявить основной механизм и тенденции функционирования и развития девиантного поведения как социального феномена.

Девиантное поведение (от англ. deviation — отклонение) — социальное поведение, отклоняющееся от принятого, социально приемлемого поведения в определенном обществе.

Приводит к изоляции, лечению, исправлению или наказанию нарушителя. Девиантное поведение — это совершение поступков, которые противоречат правовым или нравственным нормам социального поведения в том или ином сообществе. К основным видам девиантного поведения относятся прежде всего преступность, алкоголизм и наркомания, а также самоубийства, проституция.

К основным видам девиантного поведения относятся прежде всего преступность, алкоголизм и наркомания, а также самоубийства, проституция. Связь между этими видами девиантного поведения заключается в том, что совершению правонарушений нередко предшествует ставшее привычным для человека аморальное поведение. В исследованиях девиантного поведения значительное место отводится изучению его мотивов, причин и условий, способствующих его развитию, возможностей предупреждения и преодоления. В происхождении девиантного поведения особенно большую роль играют дефекты правового и нравственного сознания, содержание потребностей личности, особенности характера, эмоционально-волевой сферы.

Девиантное поведение также в значительной степени определяется недостатками воспитания, приводящими к формированию более или менее устойчивых психологических свойств, способствующих совершению аморальных поступков. Первые проявления

девиантного поведения иногда наблюдаются в детском и подростковом возрасте и объясняются относительно низким уровнем интеллектуального развития, незавершенностью процесса формирования личности, отрицательным влиянием семьи и ближайшего окружения, зависимостью подростков от требований группы и принятых в ней ценностных ориентации. Девиантное поведение у детей и подростков нередко служит средством самоутверждения, выражает протест против действительной или кажущейся несправедливости взрослых. Девиантное поведение может сочетаться с достаточно хорошим знанием нравственных норм, что указывает на необходимость формирования в относительно раннем возрасте нравственных привычек.

Как ни различны формы девиантного поведения, они взаимосвязаны. Пьянство, употребление наркотиков, агрессивность и противоправное поведение образуют единый блок, так что вовлечение юноши в один вид девиантных действий повышает вероятность его вовлечения также и в другой. Противоправное поведение, в свою очередь, хотя и не столь жестко, связано с нарушением норм психического здоровья. Девиантное поведение возникает прежде всего тогда, когда общественно принимаемые и задаваемые ценности не могут быть достигнуты некоторой частью этого общества. К девиантному поведению склонны люди, социализация которых проходила в условиях поощрения или игнорирования отдельных элементов девиантного поведения (насилие, аморальность).

Отклоняющееся поведение имеет сложную природу, обусловленную самыми разнообразными факторами, находящимися в сложном взаимодействии взаимовлиянии.

Человеческое развитие обусловлено взаимодействием многих факторов: наследственности, среды, воспитания, собственной практической деятельности человека. Можно выделить пять основных факторов, обуславливающих девиантное поведение.

Биологические факторы выражаются в существовании неблагоприятных физических или анатомических особенностей организма человека, затрудняющих его социальную адаптацию. Причем здесь речь идет, конечно, не о специальных генах, фатально обуславливающих девиантное поведение, а лишь о тех факторах, которые наряду с социально-педагогической коррекцией требуют также и медицинской. К ним относятся:

- генетические, которые передаются по наследству. Это могут быть нарушения умственного развития, дефекты слуха и зрения, телесные пороки, повреждения нервной системы. Данные поражения приобретаются, как правило, еще во время беременности матери в силу неполноценного и неправильного питания, употребления ею алкогольных напитков, курения; заболеваний матери (физические и психические травмы во время беременности, хронические и инфекционные соматические заболевания, черепно-мозговые и психические травмы, венерические заболевания); влияние наследственных заболеваний, а особенно наследственности, отягощенной алкоголизмом;

- психофизиологические, связанные с влиянием на организм человека психофизиологических нагрузок, конфликтных ситуаций, химического состава окружающей среды, новых видов энергии, приводящих к различным соматическим, аллергическим, токсическим заболеваниям;

- физиологические, включающие в себя дефекты речи, внешнюю непривлекательность, недостатки конституционно-соматического склада человека, которые в большинстве случаев вызывают негативное отношение со стороны окружающих, что приводит к искажению системы межличностных отношений в коллективе, особенно у детей в среде сверстников.

Психологические факторы включают в себя наличие у ребенка психопатии или акцентуации отдельных черт характера. Эти отклонения выражаются в нервно-психических заболеваниях, психопатии, неврастении, пограничных состояниях, повышающих возбудимость нервной системы и обуславливающих неадекватные реакции. Люди с явно выраженной психопатией, которая является отклонением от норм психического здоровья

человека, нуждаются в помощи психиатров. Люди с акцентуированными чертами характера, что является крайним вариантом психической нормы, чрезвычайно уязвимы для различных психологических воздействий и нуждаются, как правило, в социально-медицинской реабилитации наряду с мерами воспитательного характера.

Очевидно, что раннее выявление как физиологических особенностей ребенка, так и неблагоприятных ситуаций воспитания могло бы способствовать коррекции его поведения прежде всего созданием социальных условий, необходимых для формирования полноценной личности. И здесь возрастает роль медико-психолого-педагогической диагностики. Для диагностики отклоняющегося поведения используют клинический и психологический методы. Клинический метод является наиболее распространенным и пока наиболее точным, т.к. строится из опроса подростка, опроса родителей и сведений от других лиц, осмотра подростка и наблюдения за его поведением. Психологическая диагностика заключается в привлечении экспериментально – психологических методов (тестов.) Определенное представление о психологической оценке особенностей характера дают такие личностные методики, как ММРІ, опросник Айзенка, опросник Баса – Дарки, методики определения уровня тревожности, ПДО – патохарактерологический диагностический опросник и др.

ПДО, кроме определения типа акцентуации, позволяет определить склонность к алкоголизму, делинквентности, оценивать риск формирования психопатии, развития депрессии и социальной дезадаптации, измерить степень проявления реакции эмансипации в самооценке, уровень конформности, а также степень проявления черт мужественности и женственности в системе отношений. Если отклоняющееся поведение связано с аномалиями нервной и психической деятельности, то ребенок должен быть осмотрен психиатром и пролечен всеми необходимыми средствами. При этом обязательно должна быть оказана психологическая и психотерапевтическая помощь семье. При проведении реабилитационных и лечебно-коррекционных мероприятий усилия врачей, психологов и педагогов объединяются. Поэтому выделяют педагогическую, психофармакологическую, психотерапевтическую и психологическую коррекцию, направленную на развитие отдельных психических процессов.

В деятельности социального педагога коррекция включает в себя комплекс мер, направленных на выявление системы ценностей школьника (ценность знания, учебной деятельности, отношений, самооценности); формирование положительной мотивации деятельности; действия учителя, направленные на помощь ученикам в осознании ими жизненной цели, своих возможностей, интересов, соотношении "идеального и реального"; помощь в выборе профессии. Эта деятельность будет более эффективной, если учитель работает в тесном контакте с родителями. Педагогическое просвещение родителей по наиболее актуальным проблемам воспитания ребенка способствует повышению их заинтересованности в ребенке; осознанию стиля отношений в семье; предъявлению целесообразных требований к ребенку.

Акцентирование внимания позволит им осуществить превентивные меры, направленные на предупреждение отклоняющегося поведения детей, особенно в подростковом возрасте.

Существуют также методы индивидуальной и групповой психологической коррекции отклоняющегося поведения. Коррекция в этом случае не должна быть направлена только на сглаживание поведенческих проявлений. Необходимо, чтобы подросток осознал особенности своего характера, специфические его проявления в ситуациях и отношениях, в которых он непосредственно принимает участие, так же свою уязвимость и причины, приводящие к ней. Осознание увеличивает широту и гибкость восприятия указанных ситуаций и себя в этих ситуациях. Таким образом, при коррекции и профилактике девиантного поведения следует учитывать не только причины появления определенного вида девиантного поведения, но и индивидуальность каждого подростка.

Литература:

1. Бабаева, ММ. Социальные нормы и регуляция поведения. / М.М.Бабаева. - М.: Просвещение, 1978.
2. Беличева, С.А. Основы превентивной психологии. / С.А.Беличева. - М.: Редакционно-издательский центр Консорциума «Социальное здоровье
3. Буянов, М.И. Ребенок из неблагополучной семьи. / М.И.Буянов. - М.: Просвещение, 1988. - 207с.
4. Василькова, Ю.В. Лекции по социальной педагогике. / Ю.В.Василькова. - М.: Академия, 1998.
5. Василькова, Ю.В. Методика и опыт работ социального педагога. / Ю.В.Василькова. - М.: Академия, 2002. - 245 с.
6. Выготский, Л.С. Педология подростка. / Л.С.Выготский. - Собр.соч.: в 6т. - М., 1984.
7. Галагузова, М.А. Социальная педагогика: курс лекций, учебное пособие для ВУЗов. / М.А.Галагузова, Ю.Н. Галагузова, Г.Н. Штилова - М: «Владос», 1999.
8. Грищенко, Л.А., Алмазов, Б.Н. Психология отклоняющегося поведения и задачи педагогической реабилитации трудновоспитуемых учащихся. / Л.А.Грищенко, Б.Н.Алмазов. - Свердловск, 1987.
9. Дубровина, И.В. Диагностическая и коррекционная работа школьного психолога. / И.В. Дубровина. - М., 1987.
10. Мустаева, Ф.А. Основы социальной педагогики. / Ф.А.Мустаева. - М., 2007

ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ СЕМЬИ НА ПРОЦЕСС ОБУЧЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Насибуллина З.И.

Научный руководитель: Мажитова С.С., магистр педагогики и психологии, ст. преподаватель
Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова, г.Кокшетау
zulya_98_16@mail.ru

Традиционно главным институтом воспитания является семья. То, что ребенок в детские годы приобретает в семье, он сохраняет в течение всей своей жизни. Важность семьи как института воспитания обусловлена тем, что в ней ребенок находится в течение значительной части своей жизни, и по длительности своего воздействия на личность ни один из институтов воспитания не может сравниться с семьей. В ней закладываются основы личности ребенка, и к поступлению в школу он уже более чем наполовину сформировался как личность. Вопросы семьи и семейных отношений изучались многими учеными.

Семья формирует личность или разрушает ее, она может укрепить или подорвать психическое здоровье ее членов. Семья указывает границы идентификации, способствует появлению у личности образа своего “Я”. Родители - первые воспитатели - имеют самое сильное влияние на детей. Еще Ж.-Ж. Руссо утверждал, что каждый последующий воспитатель оказывает на ребенка меньше влияния, чем предыдущий. Родители являются предыдущими по отношению ко всем остальным: воспитателю детского сада, учителю начальных классов и учителям-предметникам. Им самой природой отдано преимущество в воспитании детей. Обеспечение семейного воспитания, его содержательные и организационные аспекты являются вечной и очень ответственной задачей человечества.[1]

Влияние семейного воспитания на развитие личности ребенка изучали К. Д. Ушинский, В. А. Сухомлинский, А. С. Макаренко, Я. А. Коменский, А. Я. Варга, В. В.

Столин, Н. И. Дереклеева, А. И. Захаров, Щукина, Н. А. Добролюбов, А. Кунанбаев, К. Нургалиев, Д. Б. Коянбаев, М. Габдуллин, другие.

Участие родителей в воспитании и развитии личности ребенка, в его адаптации к школьному обучению и повышению успешности обучения незаменимо. Семья закладывает и многие другие качества, которые приобретает ребенок в процессе своего развития. В семье дети постигают все сферы человеческих взаимоотношений, подражая своим родителям и ближайшим родственникам. Особое значение имеет мировоззрение, воспитание, образование, увлечения родителей. Важным является образ жизни родителей, их ценности, поведенческие стороны, смысл жизни. Все это имеет огромное влияние на детскую личность в будущем, когда ребенок станет обучаться в начальной школе и далее на всю его дальнейшую жизнь.

Степень изученности проблемы: в настоящее время вопросами мотивации обучения младших школьников занимались такие ученые как А. Ф. Лазурский, Н. Н. Ланге, А. Н. Леонтьев, С. Н. Рубинштейн. Все ученые, занимавшиеся проблемой мотивации учебной деятельности, подчеркивают большую значимость ее формирования и развития, так как именно она является гарантом формирования познавательной активности учащегося, и как следствие развивается мышление, приобретаются знания, необходимые для успешной деятельности личности в последующей жизни.

Семья – это определенный морально-психологический климат, для ребенка это первая школа отношений с людьми. Именно в семье складываются представления ребенка о добре и зле, о порядочности, об уважительном отношении к материальным и духовным ценностям.

Если в семье нет должной гармонии чувств, если ребенок подвержен влиянию безнравственной атмосферы, эмоционально отрицательных проявлений в отношении к самому ребенку, то нередко в таких семьях развитие ребенка осложняется, семейное воспитание переходит в неблагоприятный фактор формирования личности. Ребенок, который не получил достаточное количество родительской любви вырастает недоброжелательным, озлобленным, черствым к переживаниям других людей, дерзким, неуживчивым в коллективе сверстников.

Анализируя опыт семейного воспитания, можно прийти к такому выводу: далеко не все родители понимают значение собственного авторитета в воспитании детей.

В современной начальной школе огромное внимание уделяется вопросу о воздействии семьи на процесс обучения младших школьников.

Существуют различные способы и пути формирования интереса к процессу обучения: в школе одни методы, дома другие. Поэтому для формирования устойчивых интересов у детей необходимо тесное сотрудничество семьи и школы.

Воспитание интереса невозможно в отрыве от воспитания всей личности человека. Для формирования познавательного интереса у ребенка необходима «почва», которую и должны подготавливать родители с самого детства у своих детей.

Интерес к обучению надо специально воспитывать: вызывать положительное отношение к деятельности и предметам. Это возможно только при наличии у ребенка эмоционального отношения к делу. Родители, в свою очередь, должны постараться обеспечить развитие у ребенка того самого эмоционального отношения. Этому способствуют:

- пример матери и отца, старших сестер и братьев;
- совместная деятельность;
- беседы о роли знаний;
- активный отдых, походы, семейный выезд за город, на природу (красота природы, ее необычность и смена обстановки активизируют эмоциональную сферу личности, что приводит к стремлению узнавать что-то новое об окружающем мире);

- экскурсии, в результате которых дети воспринимают и усваивают знания путем выхода к месту расположения объектов и непосредственного ознакомления с ними. С помощью экскурсий растет уровень научности, укрепляется его связь с жизнью, практикой, а также формируется учебно-познавательный интерес;
- положительный результат, успех (чувство гордости и радости, которые возникают у ребенка в связи с осознанием им своего продвижения в деятельности, в том числе и в умственной, укрепляются у них с каждой новой удачной работой. Успех имеет стимулирующее значение в учебной деятельности школьника, активизирует ее и в то же время является весьма значительным побудителем познавательных интересов) [2].

Создание эмоциональной обстановки вызывает у ребенка желание узнать что-то новое, интересное, стремление совершенствовать свою умственную деятельность. В эмоциональной обстановке познавательный интерес выступает как отношение и мотив. Эмоциональная обстановка, «настраивающая» ребенка на познавательную деятельность, складывается из самых разнообразных моментов, имеющих отношение и к содержанию учебного материала, и к процессу деятельности, и к коллективу учащихся. Совокупность всех этих условий создает соответствующий эмоциональный тонус деятельности и в подкреплении познавательного интереса имеет чрезвычайно большое значение.

Как воспитать сознательность, ответственное отношение к делу? Решающую роль играет, конечно, школа, но от родителей зависит понимание ребенком значения тех видов деятельности, с которыми он знакомится помимо школы.

Общественная направленность труда ребенка, уважение к нему, понимание – в сильной степени зависит от родителей.

Их собственная сознательность, ответственность по отношению к своим обязанностям, строгое их выполнение, добросовестное отношение к работе воспитывает и в детях чувство ответственности.

Показ практического применения знаний в связи с жизненными планами, показ достижений стимулирует познавательную активность, желание достичь такого же уровня, стремление к самосовершенствованию. Чрезвычайно важным является побуждение высказать свое отношение к предмету, к теме, изучаемой проблеме, ответу. Тем самым обогащается эмоциональный опыт ребенка, вызывает осознание его и подкрепляет познавательный интерес.

Весь уклад жизни семьи, распределение обязанностей и требований к их выполнению закладывают основы сознательного, ответственного отношения к труду, к учению, к любому порученному делу.

Иногда родители полагают, что с приходом ребенка в школу снижается роль семьи в его воспитании, ведь основное время теперь дети проводят в стенах школы. Однако влияние семьи не только не снижается, но и возрастает.

Выдающийся педагог В.А. Сухомлинский говорил о том, что семья берет на себя весомую долю заботы о всестороннем развитии ребенка. Родителям нужно хорошо понимать, какой вклад вносит семья в процесс влияния на младшего школьника, каковы требования учебного заведения к уровню образованности, воспитанности ребенка. Это важно для того, чтобы не возникли ситуации, когда в школе требуют одно, а в семье – другое. Если у родителей появляются сомнения в правильности требований учителя и методике обучения, следует поговорить об этом с педагогом, а не пытаться дома переучить ребенка.

Однако при всем этом ведущая роль должна возлагаться на родителей, которые обязаны нести ответственность за полноценное воспитание личности каждого ребенка. По этому поводу М. Габдуллин писал: «Воспитание молодежи зависит не столько от общественных организаций, сколько от родителей. Таким образом, воспитание подрастающего поколения должно проводиться не только в школе, но и в каждой семье.

Чтобы ребенок рос полноценно духовно и физически развитым, требуется активное участие родителей, школы, общественных организаций. Это и есть на сегодня главная задача в воспитании детей...» [3].

М. Файн в своих трудах дает советы родителям детей, начинающих обучение в школе:

1. Воспитывайте у ребенка отношение к учебе не как к тяжелой повинности, навязываемой взрослыми, а как к познанию мира, проявляйте сами уважение к учителю, раскрывайте детям особенности и значение его труда, воспитывайте интерес к одноклассникам. Имейте в виду, что информация о школе, учителе, детях, которую вы получаете от своего ребенка, может быть искаженной. Необходимо самим быть ближе к школе, чтобы иметь реальные представления о том, в какой помощи нуждается ребенок.

2. Терпимо относитесь к тому, что ребенок не сразу усваивает новые знания, овладевает учебными навыками, не впадайте от этого в панику и не делайте преждевременных выводов. Старайтесь избегать таких оценок: «не думал», «не стараешься», «не выучил».

Если ребенок все время боится, что его будут ругать за плохую успеваемость, накажут, это не только не способствует желанию учиться, интересу к знаниям, но и вызывает отрицательное отношение к школе и учителю, разрушает взаимопонимание детей и родителей. Страх - плохой помощник, как в воспитании, так и в обучении.

3. При возникших у ребенка трудностях в обучении не обвиняйте в них его самого. Чрезмерная строгость, осуждение, угрозы не только не стимулируют желание преодолевать трудности учения, но и лишают ученика уверенности, что он с ними справится, формируют чувство вины, сознание собственной неполноценности. Постарайтесь вместе с учителем разобраться в причинах возникших трудностей и помогите устранить их.

4. Ни в коем случае ребенок не должен ощутить, что неуспехи в школе могут лишить его любви родителей. Если члены семьи ставят свое отношение к школьнику в зависимость от полученных им оценок («я не могу и не хочу любить двоечника»), то они отдаляют его от себя, а значит, уменьшают возможность своего влияния на него.

5. Чаще хвалите ребенка, особенно в первый год школьной жизни. Он должен ощущать, что в него верят: «Я знаю, ты этому обязательно научишься, у тебя уже стало лучше получаться». Только уверенность ребенка в том, что он любим, принят родителями таким, какой есть, помогает ему добиться успеха [4].

Таким образом, чтобы вырастить полноценную, культурную, творческую, социально зрелую личность, крайне необходимо, чтобы родители делились со своими детьми добротой, знаниями, умениями, жизненным опытом. Обстановка в семье должна способствовать успешному обучению младшего школьника, а не отвергать его от учения.

Литература:

1. Куликова Т.А. Семейная педагогика и домашнее воспитание: Учебник для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений, М.: Издательский центр «Академия», 1999.
2. Макаренко А.С. Цель воспитания: Учебное пособие / А.С. Макаренко - М.: Педагогика, 1984.
3. Габдуллин М. Родители о воспитании детей. - Алма-Ата, 1989.
4. Файн М. Дж. Помощь родителям в воспитании детей./ В.Я. Пилиповский. — М., 1999.

ИДЕИ ПРЕДМЕТА «САМОПОЗНАНИЕ» ДЛЯ СОЗДАНИЯ КОЛЛАБОРАТИВНОЙ СРЕДЫ В УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Никоненко Т.И.

Научный руководитель: Черненко Ю.В., магистр педагогики, ст.преподаватель
Кокшетауский государственный университет имени Ш.Ш.Уалиханова, г.Кокшетау
yulchikxx@mail.ru

Современная система образования в Казахстане – это обновленная программа, требующая не только новых знаний и методов обучения, но и обновленных учителей и благоприятной среды для учебно-воспитательного процесса.

Благодаря Национальным центрам повышения квалификации «Өрлеу» и Центрам педагогического мастерства педагоги всех ступеней образования учатся и выходят на высокий уровень работы, где главное это использование новых подходов в образовании и обучении [1, с 71].

В современном мире, в его изменяющемся каждый день облике, меняется все, а в особенности система образования. Педагоги университетов и колледжей не могут учить будущих учителей по старинке, ведь завтра именно им идти в школу и нести новые знания детям, которые будут послезавтра строить новый мир.

Новые подходы – это в первую очередь создание коллаборативной среды, где коллаборация выступает как сотрудничество и совместная деятельность людей для достижения общих целей, при которой происходит обмен опытом, знаниями. Все это позволяет организовывать учебно-воспитательный процесс так, чтобы все его участники в полной мере могли получать знания.

Сотрудничество, совместная деятельность и создание положительной атмосферы – все это вошло в нашу школу с появлением курса «Самопознание». Именно Самопознанию принадлежит ведущая роль, и именно благодаря Самопознанию процесс коллаборации происходит органично и продуктивно.

Конечно же нельзя назвать новой формой групповую работу или использование компьютерных технологий, или же индивидуальный подход, но сегодня меняется отношение учителей к этим методам и меняется в первую очередь сам педагог. Учителя используют основные принципы Самопознания, иногда даже не задумываясь о них, на многих занятиях, если хотят организовать продуктивный учебно-воспитательный процесс.

Групповая работа отражает основные идеи обновленной программы обучения и программы Самопознания, это дает возможность вести диалог не только с педагогом, но и с одноклассниками или однокурсниками, что в свою очередь, как отмечают в своих исследованиях Мерсер и Литлтон (2007), способствует интеллектуальному и когнитивному развитию обучаемых, повышению результативности процесса обучения [2, с 35].

Человек – существо социальное, он не может развиваться, в полной мере, не общаясь между собой, а зачастую с более способными одноклассниками, иначе говоря, это зона ближайшего развития. Огромное внимание ЗБР уделяется в работах Л.Выготского, по мнению которого развитие речи и мышления происходит именно в результате социального взаимодействия, и опять же Самопознание, это предмет, где обучающиеся могут смело говорить, именно здесь они учатся высказываться и вести диалог.

Знания всегда осуществляются в двустороннем процессе, во-первых, обучается не только ученик, но и педагог, эта своеобразная рефлексия, позволяющая проследить успешность учебно-воспитательного процесса и определить спорные или неусвоенные моменты. Во-вторых, только профессиональный педагог, задумывающийся о том, как и чему он учит, будет обращать внимание и на ученика, на его «голос».

Диалоговое обучение - это чаще всего вызов ученику, который нуждается в обсуждении, в обдуманных аргументах, в доказательстве своего мнения или изучение ранее неизвестной информации, но это всегда повышенный интерес как со стороны обучающихся, так и со стороны педагога. У преподавателя появляется возможность наблюдения за всеми ребятами, и зачастую это новая информация об учениках, которые иногда чрезмерно стесняются высказываться перед всей аудиторией, а вот в маленькой группе или паре это возможно. Беседа – это всегда комфортный настрой, коллаборативная среда, располагающая к сотрудничеству, дающая возможность для развития зоны ближайшего развития, это взаимообучение и взаимопонимание. И опять же идеи Самопознания находят здесь свое отражение.

Проводя самоанализ, оглядываясь на то, что сделано, учителя отмечают, что каждое занятие, почти каждое задание в ходе обновленной программы обучения, строится на принципах диалогового обучения. Мы слышим друг друга, наши голоса позволяют проникнуть гораздо глубже, и это двусторонний процесс.

Сегодня, с развитием современных технологий вокруг очень много полезной информации, которую педагоги могут подчеркнуть практически везде, для учителей созданы все условия, что позволяет разнообразить учебный процесс, как на отдельных предметах, так и на учебно-воспитательном процессе в целом.

Рассматривая любой вопрос, необходимо анализировать все стороны, как положительные, так и отрицательные. Расстраивает то, что, теперь, обладая новыми знаниями, анализируя систему образования, убеждаемся в том, что педагоги и администрация в большинстве своем, прошедшие уровневые курсы не следуют основным положениям, что ведет к негативным отзывам и снижению качества обучения.

Самым главным доказательством актуальности современной системы обучения можно считать, что несмотря на то, что многие методы использовались и ранее в учебно-воспитательном процессе, именно актуализация и систематизация информации сегодняшней программы образования, позволяет последовательно идти к высоким результатам, чему способствуют идеи предмета «Самопознание».

Литература:

1. Руководство для тренера Центр педагогического мастерства, АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2015 г.
2. Программа дополнительного профессионального образования для студентов выпускных курсов высших учебных заведений, осуществляющих подготовку педагогических кадров, разработанная на основе уровневых программ повышения квалификации педагогических работников Республики Казахстан. Центр педагогического мастерства. АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2015 г.

ӘЛЕУМЕТТІК ДАҒДЫЛАР ТҮЛҒААРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫ ДАМУ КӨРСЕТКІШІ

Суиндикова А.Қ.

Ғылыми жетекші: Ахметова Б.А., академиялық доцент

Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.

kuandikbiba1528@mail.com

Жалпы тұлға дегеніміз - индивидтің әлеуметтік мәнді қасиеттерінің жүйесі. Адам дайын қабілеттермен, қызығушылықтармен, мінезбен тағы басқа ерекшеліктермен

туылмайды. Бұл қасиеттер нақты әлеуметтік жағдайлардағы адамның өмір сүру кезінде қалыптасады. Адамның тұлға ретінде қалыптасуы нақты бір қоғамдық жағдайларда туады. Қоғамның талаптары адамдардың мінез-құлқының моделін, ал бағалау белгілері оның мінез-құлқын анықтайды.

Республикамызда жүріп жатқан іргелі әлеуметтік-экономикалық жаңарулар жеке тұлғаны әлеуметтендіру үрдісіне, жас ұрпақ өмірінің барлық қырларына едәуір әсер етуде. Жеке тұлға көп уақыттан бері тәрбиенің объектісі ретінде қаралып келсе, бүгінде ол өзін-өзі ұйымдастырушы және өзін-өзі жетілдіруші субъект ретінде көрініп келеді.

Қазіргі таңда осы тұлға мәселесін, дәлірек айтқанда индивидті жетілген тұлға ретінде қалыптастыру мәселесін әрбір психолог, әрбір педагог сонымен қатар белгілі әлеуметтанушы мамандар жан-жақты қарастырып жатыр десек қателеспеспіз. Себебі әрбір қоғамдағы көкейкесті мәселе жас ұрпақтың тұлға болып қалыптасуына әкеліп тіреледі. Сонымен әрбір индивидтің тұлғалық қасиеттерін арттыруда әлеуметтендіру барысы аса маңызды.

Әлеуметтену ұғымы қоғаммен бірігуді, соған қатыстылықты білдіреді. Әлеуметтену процесінің мәні тұлғаның қоғам қозғаған және оның тұрақтануы мен қалыпты өмір сүруіне бағытталған әлеуметтік нормаларды, құндылықтарды, ролдерді игеруінде болып келеді. Осы әлеуметтену барысында әрбір тұлға, жеткіншек, жасөспірім жалпы мектеп оқушысы әлеуметтік дағдыларды игереді, дамытады және өмір бойына қолдана алады.

Дағды - автоматты түрде жасауға дейін жеткізілген әрекет. Ол көп рет қайталау жолымен қалыптасады. Дағдының бірнеше түрі белгілі. Атап өтсек: қозғалыс дағдысы, зияткерлік дағдысы, перцептивті немесе сенсорлық дағды және әлеуметтік дағдылар. Осы тұста біз адам өмірінде елеулі орын алып тұрған, алайда көп жағдайда аса мән берілмейтін әлеуметтік дағдыларды қарастырамыз.

Әлеуметтік дағды - әлеуметтік мақсаттарға жету үшін адамның басқа адамдармен тиісті байланыс орната білу қабілеті. Оған кез-келген адаммен қарым-қатынас орната білетін, түрлі жағдайларда өзін-өзі басқара алатын, эмпатиялық қабілеті дамыған тұлғаны жатқызуға болады. Жалпы әлеуметтік дағды ұғымы кең ауқымды, дегенімен жеке тұлғаға қажетті түрлері: қарым-қатынас жасау, ынтымақтастық, әлеуметтік белсенділік, өзін-өзі басқару, сенімділік, білмекке құмарлық, дербестік және эмпатия.

Ынтымақтастық - іс-әрекет процесіндегі адамдардың өзара қарым-қатынасының түрі. Оқу-тәрбие үдерісінде оқушылар мен мұғалімдер арасындағы қарым-қатынас дәл осындай болуы тиіс. Тәрбие мен оқыту тәрбие қатынастарын жүзеге асыру процесі болғандықтан, онда ынтымақтастық осы қарым-қатынастарды дамытудың жоғары деңгейінің көрсеткіші болып табылады. Бұл жерде ынтымақтастық екі тараптың – мұғалім мен оқушылардың күш-жігерін біріктіруде көрінеді. Мұндай ынтымақтастық тек рухани-адамгершілік бірлік негізінде ғана мүмкін болады, ол сыртқы түрде өзара мейірімділік, өзара сенім және бір-бірінің абыройын мойындауда көрінеді. Сонымен қатар ынтымақтастықта болуды жөн көрген жас тұлғаның топтағы мақсаты айқын, өзін-өзі құрметтеуі өте жоғары болып табылады. Оқушылар ынтымақтастықта болуды мектеп қабырғасында меңгермесе, болашақ жұмыс орнында меңгеруі екіталай. Ал бұл дегеніміз өзге адамдармен қарым-қатынаста түсініспеушілікке, кикілжің жағдайлардың тууына әкеліп соқтырады.

Келесі әлеуметтік дағды түрі, ол әлеуметтік белсенділік. Адам біліммен, ғылыммен, өнермен айналысуы үшін ол әуелі ішіп-жеуі, киінуді, басында баспанасы болуы керек деп уақытында К.Маркс айтқан болатын. Адамдар өздерінің материалдық қажеттілігін өтеу үшін өндірісте еңбек етіп, өмірінің үштен бірін соған жұмсайды. Оның үстіне адам саналы тіршілік иесі болғандықтан, олар бір-бірімен қоғамдық қатынасқа түсіп, өздерінің рухани мәдениетін дамытып өнермен, ғылыммен айналысады. Ал бұл дегеніміз көптеген еңбекті, соның ішінде әлеуметтік белсенділікті талап етеді. Әлеуметтік белсенділік - мәселелерді шешуге саналы түрде бағытталған іс-әрекет. Әлеуметтік белсенділік арқылы жеке адамның мәдени дәрежесі, білім деңгейі мен икемділігі артып, қоршаған ортамен қарым-қатынасқа

түсуі өте жеңіл түрде жүретін болады. Әлеуметтік белсенділігі төмен адамдар қоғамдық ортақ іс-әрекеттерден тыс қалып, білімсіздігін және жігерсіздігін көрсетеді. Қоғамдағы өзгерістер адамдардың әлеуметтік белсенділігіне тікелей байланысты болып келеді.

Өзін-өзі басқару - қоғамдық қарым-қатынастарға қатысушылардың өзін-өзі ұйымдастыруына, өзін-өзі реттеуіне негізделген әлеуметтік басқару түрі. Өзін-өзі басқару объектісі мен субъектісі сәйкес келеді, яғни адамдар өз істерін өздері басқарады, шешімдер қабылдайды және қабылданған шешімдерді іске асыру мақсатында әрекет етеді. Өзін-өзі басқару жағдайында оның қатысушылары тек өз бірлестігінің билігін мойындайды. Қазіргі таңда әрбір жеке тұлға өзін басқара білуі өте маңызды. Күделікті өмірде қоғамдағы әр түрлі жағдайларда адамдардың шеттен тыс эмоцияға беріліп жатады, өзін-өзі басқарудан бастартып қоймай өзге адамдардың қатысуына тиіп оның жайсыз эмоцияға берілуіне жайдай жасап отырады.

Өзіне сенімді адам болу жақсы, жай ғана жақсы емес, өте жақсы. Сенімділік әрбір адамға, әсіресе болшаққа қадам басып жатқан жас ұрпаққа тиімді, қызықты және жеткілікті түрде перспективалы. Өзіне сенімді адамдар осы өмірде үлкен жетістіктерге жетеді, өйткені олардың сенімділігі адамдардың өмірі бойына белсенді болуға және өзіне сенімсіз адамдарға үлгі болып, әрекет етуге мүмкіндік береді.

Білемке құмарлық – бұл кез-келген жаңалыққа құштар болу, таңғала білу қабілетімен тікелей байланысты. Жаңа дүниеге келген бала көзіне түскен затқа, құбылысқа қандай қызығушылық танытса, адам баласы күнделікті өмірде жанында болып жатқан өзгерістерге сондай қызығушылық таныту. Жеке тұлға жан-жақты дамыған тіршілік иесі атануы осы білемке құмарлығы арқылы. Өмір жолында кезіккен жайттарды қараусыз қалдырмау арқылы, білімді, алғыр болу.

Дербесті - өз мақсаттарын өзі қоюы және оларға қол жеткізу, өз мәселелерін өз есебінен шешу қабілеті. Дербестіктің екі басты жағы-бұл өз таңдауының еркіндігі және осы еркіндікті қанағаттандыра қабілеті.

Эмпатия дегеніміз – өзге адамдардың танымдық ортасына ене білу және түсіну, көңіл-күйін сезе білу қабілеті. Эмпатия- өзге адамдардың жан-дүниесінің сыры мен күй-жайын білу қажеттілігі және оған жанашырлық білдіру. Эмпатия адам бойында жиі кездесетін, өзіндік мән-мағынасы бар ерекше сезім. Эмпатияның айқын көрінісі – сәйкестендіру, адамдар біреулер қайғы-қасіретті жағдайлар мен қиыншылықтарға ұшырағанда, оларға жанашырлық білдіріп, солардың ауыр психологиялық жай-күйін өз басынан кешіргендей халде болуы. Эмпатияны алғаш америкалық психолог Э.Титченер ашып көрсетті. Ол философиядағы ұнату сезімінің теориялық негіздеріне сүйене отырып, жанашырлық сезімінің эмоциялық, салыстыру мен ұқсату тәсілдерімен түсіндірілетін танымдық және адамның жанкүйзелісіне душар болу, себептерін алдын ала сезе білу сияқты түрлері болатынын көрсетті.

Аталған әлеуметтік дағдылардың негізін құрайтын, олардың көшін бастап тұрған жеке тұлғаның басты белгісі қарым-қатынас, яғни тұлғаралық қатынасқа түсе булуі. Қарым-қатынас барысында адам қоғамда қандай орын алатынын, әлеуметтенудің қай дәрежесіне жеткендігін аңғаруға әбден болады.

Әрбір саналы тіршілік иесінің басқа адамдармен дұрыс қарым-қатынасқа түсе білу қабілеті оның жан-жақты жетілген тұлға болып қалыптасуына елеулі әсер етіп, қоғамда өз орнын ойып тұрып табуына жағдай туғызады. Бір адамның басқа адамды қабылдауы қарым-қатынастың негізгі бөлімі. Адам қарым-қатынасқа тұлға ретінде түсетіндіктен, оны басқа адамдар тұлға ретінде қабылдайды.

Адам қоғамнан тыс өмір сүре алмайды. Өйткені оның психикасы тек айналасындағылармен қарым-қатынас жасау процесінде ғана қалыптасады, қоғамдық тәрбие арқылы адам белгілі мазмұнға ие болады. Адам санасының дамуы қоғамның дамуымен байланысты. Қоғамнан тыс адам өмірінің болуы мүмкін емес.

Кез-келген адам дүниеге келісімен екінші бір адаммен қарым-қатынасқа түсуді қажетсінеді. Мәселен, нәрестенің анасымен “тілдесу” қажетін қанағаттандырмау – біртіндеп оның қасаң сезімді, мейірімсіз болып өсуіне, кішкентайынан айналысына деген сезімнің азаюына әкеліп соқтыратыны байқалып жүр. Сөйтіп, басқалармен қарым-қатынасқа түсу – қай жастағыларға болмасын, оған, баспана, ұйқы, демалу қандай қажет болса, айналадағы жұртпен араласып, дұрыс қарым-қатынас жасай білу де сондай қажет. Мәселен, адамды қамап, басқалармен араластырмай ұстау - жазаның ең ауыр түрі екендігіне шүбә келтіруге болмайды. Өзгелермен қарым-қатынас жасау - бұл тіршілікке аса маңызды ақпарат алмасу деген сөз. Адам қарым-қатынас арқылы айналасындағы дүние жайлы мәлімет алады, еңбек пен тұрмыс дағдыларына машықтанады, адамзат жасап шығарған түрлі құндылықтарды меңгереді. А.Линкольн: “Адам өміріндегі ең тамаша нәрсе – оның басқа адамдармен қарым-қатынасы”-деген екен. Ал америкалық педагог, психолог, жазушы Дейл Карнеги: “Адамдар арасындағы өзара қарым-қатынас ережелерін меңгеруге ынтық ниет жасаңыз”- деп қарым-қатынасқа түсудің жеңіл, аса күрлі емес жолын жазып кеткен болатын.

Сонымен қорыта келгенде, қарым-қатынас өзегі әлеуметтік дағдылардың даму деңгейіне тікелей байланысты. Тұлғалардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауын өмірдің мәні деп алсақ, ал әлеуметтік дағдылар сол өмірдің мәніне жету жолы. Адам баласы ең алдымен өзін-өзі басқара алмаса, өзіне сенімді болмаса, өзгелермен қатынаста түсіністік танытып, оның жан дүниесін сезіне алмаса қарым-қатынас жасаудың мәні де болмас еді. Ал қарым-қатынасты дұрыс орната білмеген адам ақырында адасып түрлі кедергілердің ортасына тап болады, тіпті қоғамнан шектеліп, түрлі ауруларға шалдығып қалады. “Қарым-қатынастың рахаты-достықтың басты белгісі”- деген екен Аристотель. Демек дос табу үшін жақсы қарым-қатынаста бола білген абзал !

Әдебиеттер:

1. Ахтаева Н.С., Абдигапбарова А.И., Бекбаева З.Н.Әлеуметтік психология - Алматы 2015 - 45с.
2. Айтбаева Ж. Жеке тұлғаны әлеуметтік ортада қалыптастыру: Әлеуметтік психология – 2016
3. Карнеги Д. Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей – Екатеринбург 1991-81с

«Болашақ мамандардың кәсіби бағытталған оқуында шет тілін қолдану» секциясы
Секция «Применение иностранного языка в профессионально-ориентированном обучении будущих специалистов»

MY FUTURE PROFESSION IS AN AGRONOMIST

Балташева А. С.

Научный руководитель: Тургумбаева А.Г., преподаватель кафедры иностранных языков
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
baltashevaal@mail.ru

Modern society, which lives and creates in the conditions of highly developed technologies, in the age of technical progress and modernization of all spheres of life, requires the implementation of special approaches to the issue of training future specialists. A special place in the process of preparing future specialists is given to the use of a foreign language in professional-oriented

training of future specialists. In the field of vocational education, the reason for the need for modernization and improvement is the need to adapt the higher education system to the socio-economic needs of society at a certain stage of development.

President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev noted in the «Strategy «Kazakhstan-2050»: «We must make a breakthrough in learning English. Possession of this “lingua franca” of the modern world will open new unlimited possibilities in life for every citizen of our country» [1].

Agronomy from Ancient Greek *agrós* means "field" and *nomos* means "law". It is the science and technology of producing and using plants for food, fuel, fiber, and land reclamation. Agronomy has come to encompass work in the areas of plant genetics, plant physiology, meteorology, and soil science. It is the application of a combination of sciences like biology, chemistry, economics, ecology, earth science, and genetics. Agronomists of today are involved with many issues, including producing food, creating healthier food, managing the environmental impact of agriculture, and extracting energy from plants. Agronomists often specialize in areas such as crop rotation, irrigation and drainage, plant breeding, plant physiology, soil classification, soil fertility, weed control, and insect and pest control. It is necessary to fully realize the potential of the agro-industrial complex. All measures of state support should be directed to the large-scale attraction of modern agricultural technologies in the country. We must use the best experience in managing the industry by introducing flexible, convenient standards and attracting “gray heads” - authoritative foreign experts in the field of agriculture. It is necessary to build a system of mass education for rural entrepreneurs with new business skills.[2, p. 3]

Agronomists study sustainable ways to make soils more productive and profitable throughout the world. They classify soils and analyze them to determine whether they contain nutrients vital to plant growth. Common macronutrients analyzed include compounds of nitrogen, phosphorus, potassium, calcium, magnesium, and sulfur. Soil is also assessed for several micronutrients, like zinc and boron. Agronomists will interpret the lab reports and make recommendations to balance soil nutrients for optimal plant growth. While learning the science of agronomy we also should learn English to make further findings and exchange experience with the foreign partners in future.

In addition, agronomists develop methods to preserve the soil and to decrease the effects of erosion by wind and water. For example, a technique called contour plowing may be used to prevent soil erosion and conserve rainfall. Researchers in agronomy also seek ways to use the soil more effectively in solving other problems. Such problems include the disposal of human and animal manure, water pollution, and pesticide build-up in the soil.

Agroecology is the management of agricultural systems with an emphasis on ecological and environmental perspectives. This area is closely associated with work in the areas of sustainable agriculture, organic farming, and alternative food systems and the development of alternative cropping systems. Theoretical production ecology tries to quantitatively study the growth of crops. The plant is treated as a kind of biological factory, which processes light, carbon dioxide, water, and nutrients into harvestable products.[3, p. 448]

Today in our country, the work of the agronomist is very popular. Agronomist is an extremely complicated and interesting profession. However, the main thing is that this work is creative. After all, if you summarize all the responsibilities of the agronomist, then its task is to feed the population of the planet, which is growing year after year. Agronomists know when and how to plant crops, how to fertilize, when to harvest, how to protect the crop and how to maximize it.

This profession existed from ancient times. Then the knowledge was passed from father to son. Even in ancient states, such as Egypt, China, India and Rome, people owned many techniques for improving yields, were able to properly cultivate land and grow crops. The agronomist was a very respected person.

Agronomist is the most important specialist in agricultureconomy. It is his task to develop new methods for increasing crop yields, cultivating species, developing new, previously uncharacteristic agricultural plants. In one person, the agronomist is a scientist-breeder and a team leader in agricultural work.

The agronomist must be well educated, since withoutspecial knowledge it is impossible to determine how factors such as rainfall, air temperature, soil composition, availability of mineral fertilizers, time of planting and harvesting affect the yield. Such a specialist is very interesting work. The agronomist is testing new species, new conditions and ways of cultivating the land. He plans agricultural works, which are carried out all year round. It is an ideal job for those who love nature, like experimenting with plants and watching their growth. In addition, the agronomist's responsibility is to develop the best fertilizer formulations for a given locality and for specific crops. He also controls the process of growing seeds and ensures the creation and proper storage of seed.

An agronomist is a researcher who analyzesmethods of pest control, develops and implements new ones. It is the agronomist who decides what and where to sow. The decision is made on the basis of observations of the average annual temperature, humidity. The geographical position of the terrain and the features of the ground are taken into account.

Along with the skills of a good manager, an agronomistshould also be well versed in natural processes, good knowledge of biology, chemistry, be able to adequately respond to rapidly changing conditions. Moreover, most importantly - to love nature, otherwise he risks to getnothing. The agronomist must constantly learn, write professional periodicals, improve in the profession. After all, both the chemical industry and machine building do not stand still. In large farms, the agronomist is the number one figure.

Agronomist can not be allergic, since it is notcabinet work, and will have to constantly be in the field, where to contact pollen, dust, chemicals. In addition, this work is not suitable for those who "crumbles", having drenched their feet or standing for a while in the wind. The work is hard physically, working day is not standardized. In addition, in our country, agronomists often earn little. There may be some financial support from the state in the form of premiums or grants, but it will not make an agronomist a wealthy person. But the demand for such specialists was and always will be, with any power, during any crisis. Here there is no place for a white collar, but the results of labor are visible, there is a sense of the importance of their business. [4, p. 192]

Already student practice of the agronomist can show which of the students is good. Sometimes a graduate of a technical school, hardworking and in love with his work, turns out to be not the worst, or even the best specialist, than a graduate of a university. In addition, it is possible to limit oneself to the courses of agronomists, if a related specialty has already been obtained: a biologist, a veterinarian, a livestock specialist.

Therefore, in conclusion I want to say that my future profession is my best choice, because I have these responsibilities:

- Ensure accurate knowledge or reliable referrals to make recommendations to growers to achieve efficient crop production
- Soil sample fields including multiple depth sampling, sampling by geo-reference and multiple site sampling in the event of changes in soil texture
- Manage field trials, plant physiology and irrigation practices
- Scout customer fields for weed, insects, disease and nutrition issues
- Ensure that application of seeding, fertility and pesticide occurs when weather conditions are optimal
- Gather, compile, analyze and interpret test results and prepare progress reports
- Analyze crop claim issues as necessary
- Document field evaluation of seed, chemical, specialty products and fertilizers
- Provide agronomic training for staff responsible for sales and marketing
- Assist with agronomic budgeting and cost monitoring

- Interact with suppliers, applicators and agronomy laboratories
- Remain up to date on crop nutrition and protection technology [5]

As a future agronomist, I can work for medium to large-scale farms, crop and seed production companies, crop protection companies, government agencies, research firms, environmental organizations, and even in colleges or universities.

Literature:

1. Message of the President to the people of Kazakhstan "Strategy" Kazakhstan-2050 "": New political course of the established state" <http://www.akorda.kz>.
2. Message of the President to the people of Kazakhstan October 5, 2018. http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-5-oktyabrya-2018-g
3. Farming systems. – М.: Colos, 2009. – p. 448
4. А.В. Советов. О системах земледелия. – М.: Либроком, 2010. – 192 с.
5. Agrocareers [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.agcareers.com/career-profiles/agronomist.cfm>

MY FUTURE PROFESSION OF A MINE SURVEYOR

Каратаева А.А.

Научный руководитель: Закирова Э.М., магистр педагогических наук, ст. преподаватель
Кокшетауский государственный университетим. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
karataevaaaidana070699@mail.ru

The mining industry plays an important role in the economy of the state, determines its independence. A distinctive feature of the mining industry is a large variety of mined minerals and, as a result, a large number of enterprises operating both directly in the field of exploration and exploitation of deposits, and in the field of material and technical support of subsoil use processes. As a result, the demand for qualified specialists in this field tends to increase.

These processes, in their turn, identified an increase in the requirements for vocational training of students enrolled in the specialty 5B070700 - "Mining", the formation of a set of professional competencies, including, inter alia, the ability to communicate professionally in other languages. As the President of the Republic of Kazakhstan NursultanNazarbayev noted in the «Strategy«Kazakhstan-2050»: «We must make a breakthrough in learning English. Possession of this “lingua franca” of the modern world will open new unlimited possibilities in life for every citizen of our country »[1].

It is necessary to mention that every successful person is devoted to his profession. Nowadays technical and mining professions are getting more and more popular. Let us try to find out the advantages and the peculiarities of a mine surveyor profession.

A mine surveyor is a professional engineer and architect who manages the design and future plans for a mining site. These professionals tend to come from various educational backgrounds, and they may work as independent consultants or with a mining operation. A mine surveyor has a tremendous responsibility to ensure the safety of a mine for workers through accurate assessment and careful management.

Mining surveyors are a type of surveyor or mapping scientist that use all the tools, technologies and methods at the disposal of the discipline to record details for mines. They will look at maps and GIS data to determine potential areas of new resources. They will also use similar data to determine the potential future use of an existing mine - i.e. whether it is worth the

investment to remove the remaining material or to close the mine. This is an essential role in efficient extraction of material and for determining the future viability on grounds of environmental protection and / or profitability [2; c.117]. This is a broad role requiring a multidisciplinary approach. It is also an applied science that utilizes many geoscience technologies - new (GPS and GIS for planning) and old (maps, on-the-ground measurements, property ownership documents) and image design programs such as AutoCAD.

It is not just about technologies. They will need to understand mining engineering, the legal aspects such as land boundaries and state law, and even about geology itself. They need to understand the properties of rocks and deposits to find associated materials, the size of the deposit and the potential for access. Some of these require education and training rather than technology[2;c.78]. They will also need to understand the scientific reports produced as part of the research and applied science community.

Becoming a mine surveyor usually requires an educational background that may include mathematics, engineering, or architecture. In addition to formal education, many surveyors receive extensive vocational and on-the-job training in their field[3;c.2]. Some surveying jobs require university degrees, but others may substitute sufficient work experience in place of a traditional education.

One of the biggest jobs that a mine surveyor will usually take part in is the creation of maps and plans for the mine. In this task, the surveyor must be able to take accurate measurements of the landscape, including height, depth, and other considerations, and turn the information into a usable map. Surveyors must also be able to research the clear boundaries of the mine area, to ensure that the operation does not encroach on other properties.

Getting the topographical information requires knowledge of surveying instruments, such as theodolites and GPS systems. Surveyors may spend most of their working days out of doors, taking exact and careful measurements of every dip and rise in the landscape. With raw measurement data in hand, a surveyor will then need to convert the information into data that can be used to create a topographical map that includes relative positions, elevations, and other critical measurement information [4].

In addition to building maps for both the surface and underground operations of a mine, a mine surveyor may need to provide detailed drawings, written explanations, and plans for future expansion. These documents may be very important to obtaining legal permits and insurance certification for the mining operation. Technical drawing, writing ability, and good communication skills are often helpful in this process.

Mining Surveyors are responsible for the calculated mathematical measurements that are involved in the safe creation and maintenance of mining sites. Topological measurements obtained aboveground and underground are used by the surveyor to produce detailed mappings of mining locations.

The skill set required for a Mining Surveyor includes:

- Possess a technical degree in surveying
- Ability to work within a team and efficiently independently as required by the job
- Capacity to take direction and report to a supervisor
- Perform work in extreme weather and environmental conditions; work sites often have steep slopes and rugged terrain
- Possess strong technical, oral and written communication skills
- Produce detailed mappings and mathematical measurements for multiple aspects of mining operations
- Adherence to safe work practices and wear personal protective equipment as required
- Perform surveying functions and produce maps of underground mines
- Locate utility lines and permanent structures through surveying
- Maintain and regularly calibrate surveying instruments and equipment

- Design emergency maps for the mine and measure ventilation throughout the mine

A Senior Mining Surveyor or Mining Surveyor Manager possesses extensive surveying experience and offers a great deal of expertise to the position [4]. The skills of a senior level position are comprised of the skills required for an entry-level position as well as:

- Possess varied experience in mining and surveying
- Use innovative methods for collecting accurate survey information
- Ability to respond to issues or concerns from surveyors and provide recommendations and mentorship
- Develop surveying work plans and assign job tasks
- Design project budgets and monitor project progress to determine any deviation from budget
- Knowledgeable in underground mining operations and procedures
- Possess excellent communication skills to present mappings and measurements of mining operations to management and clients at meetings and conferences
- Research the current mining methods and updates of equipment available, such as drone use and robotics
- Attend training seminars and train fellow surveyors at work sites
- Manage data reports and field observations and produce regular interval reports for stakeholders, management or clients[5; c. 207]

A mine surveyor may be needed to keep records of all mine activity, such as excavations. Mine surveys may need to be updated on a weekly or monthly basis to incorporate all changes to the mine. Any additions or changes to the surface landscape, such as new buildings added or permanent landscape alterations caused by an event such as an earthquake, may also trigger the need for updated surveys [6; c. 82]. With the busy aura of activity that usually surrounds a productive mine, the job of a mine surveyor may never fully be completed.

Литература:

1. Послание Президента народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства» // <http://www.akorda.kz>.
2. Журавлёва Р.И. Английский для горняков = English for Mining Technology: учебное пособие. М. : КНОРУС, 2016. — 202 с.
3. DaonY. English for Sciences and Technology. — Beer-Sheva: Kavim Ltd., 2002.
4. EnvironmentalScience [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.environmentalscience.org/career/mining-surveyor>
5. Графова Л.Л., Бабичев В.Т. Профессионально-ориентированный курс английского языка: Учебное пособие для вузов. – М.: Издательство «Горная книга», Издательство Московского государственного горного университета, 2010. – 490 с.
6. Русол И.Г., Закирова Э.М. English for Mining Engineers (профессионально-ориентированный английский язык): Учебное пособие- Кокшетау, 2018. –237 с.

THE ROLE OF ENGLISH LANGUAGE FOR DESIGNERS

Курал А.С.

Научный руководитель: Жунусова С.Е. преподаватель
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
altyn.kural@bk.ru

Entry of our state into the international community, development and strengthening of interstate political, economic and cultural ties, internationalization of all spheres of life in the country promotes that foreign languages become really demanded in modern society. We cannot imagine the modern expert in the field of design without knowledge of foreign languages. The big role in the successful solution of this task consists in ability to correlate language means to concrete situations, conditions and problems of communication. It is known that the learning of foreign language includes two major aspects – cognitive (ability to intellectual perception and processing of the external information) and communicative (an opportunity to enter communications). Without cognitive element, exactly without knowledge of words, set phrases and expressions, it is not impossible to pass to the subsequent communications or to talk in a foreign language. From construction of words we make phrases and sentences so therefore the more lexicon in a foreign language so it is easier to the student to understand the written text and to introduce the ideas [1; c.4].

English is extremely necessary for professional growth of designer. So historically, it developed that the English-language Internet gradually fills the whole world. All adherents in the sphere of design speak English. Literature is published in English; forums are in English-language, leading portals too. You want to grow, learn something new, to stay in the know of the main world trends, to derive inspiration from guru of a profession – learn to communicate with the world in English.

All information on resources are for the professional growth, which the designer cannot but knows -in English. It is necessary and important to use information of these resources.

Selection of English-speaking resources for inspiration and not only:

- tutsplus.com – here you can watch small videos on web-design, but for understanding of information it is necessary to know professional lexicon.

- ux.stackexchange.com –you can ask questions and receive answers from professionals on this resource, but only if you know English at the level not below Intermediate.

- smashingmagazine.com –there is a lot of relevant and useful information on this portal, but all it in English.

- oxforddictionaries.com- is the interesting test for designers for knowledge of names of colours in English

Knowledge of English, among other things, increases your cost in labor market. It is the interconnected process: you feel surely, entering all possible English-speaking communities, learn a huge number of new information, broaden professional horizons, and grow as the designer. Together with your professional growth, your salary increases too. And the speech does not even go that you can communicate directly with the foreign client or colleagues from abroad that is also too important. What language skills are necessary to the designer?[2; c.35].

Reading. First of all it is necessary to learn reading in English. Reading – your key to information treasury of the English-language Internet. Besides, thanks to reading, you will daily fill up a lexicon. Sometimes even the specification can be issued in English, and it means that you need to manage to read it and to understand.

Listening. Skill of perception of English-language information aurally – on the second place. It will help you to listen the podcasts and interesting videos on design, to understand audiocontent. Besides, regular listening of materials on design in English will create skills of pronunciation.

Writing. The skill of written English is important and necessary only if you are ready to enter active communication at forums and professional portals or are forced to conduct business correspondence in English.

Speaking. Informal conversation is necessary if you decided to live and work abroad or communicate directly with the client. Business correspondence for such communication is not enough, most likely it is necessary to resort to Skype calls. [3; c.139-145].

To develop these skills, it is regularly possible to read information, interesting to you, to watch video in English and to choose English language courses, convenient for you. The designer in the modern world is cannot afford not to know English.

The designer who knows English gets noticeable advantage in the market of services: search of clients will not be limited only to Russian or Kazakh speaking customers now, so, both international freelance exchange and other platforms for search of potential clients become more available. And it is not the only advantage which stimulates in the affirmative to answer the question "Whether It Is Worth Knowing English if You Are a Designer?". What the designer can be helped with by knowledge of language:

- Extension of the customer's base
- Increase in quantity of sources of information for professional development (not only periodical editions and literature, but also professional communities)
- Increases in number of interesting projects
- An opportunity to communicate with people from around the world, so – to broaden horizons
- Increase in level of compensation
- Certification abroad, confirmations of professional level international certificates[4].

All this list can seem predictable and banal, but you should not underestimate each point. Each person has incentives: someone is stimulated by high compensation, and someone – unique and really significant project which let so far and is not so well paid. And that, and other objectives you can achieve, having seized English, just because at you at once the audience of clients several times will increase. And here the mechanism of transition of quantity to quality works: you will be able to choose on what it would be pleasant to you to work from a large number of projects and, certainly, to receive worthy payment.

Whether it is worth saying that without knowledge of English you are doomed to work only with Russian or Kazakh speaking clients, in most cases – the compatriots. No, it is absolutely not so bad. But each designer can present a typical image of the domestic customer in paints:

- bore
  - he is sure that overpays to you
  - considers himself the best designer, than you
  - does not trust the designer, wants to control each stage of work
  - constantly climbs with councils and recommendations
  - at the final stage of work can tell that it is necessary completely to change the design
- Certainly, the same characteristics may have the foreigner customer, but also he can have:
- he is sure that does not overpay you (on foreign platforms the cost of our designers much lower, than representatives of this profession from Great Britain, the USA or Australia)
  - does not consider what can perform your work better then you. He can be sure that, if it necessary, he will find the best designer, than you
  - as a rule, he understands better what is necessary for it and what product he presents at the market, and guided better in that sphere which represents

How to improve English level to the designer? There are several advice which will help you to pump over colloquial and written English. First of all, establish the English-language version of the Photoshop program. Thus, you will be able to expand a lexicon at the expense of necessary professional terminology. Also it is worth looking through step-by-step video lessons on

professional resources. For example, on the tutsplus.com portal you can look through lessons of web-design, but for this purpose it is necessary to know professional lexicon. [5; c.26-29].

What level of English is necessary to the designer?

How can you use knowledge of English for effective work?

First, collect works in a portfolio. It is even better if you create the website (English-speaking, certainly). For this purpose it is necessary to know English at least at the level of Intermediate.

Secondly, be registered on the international platform on freelance. For designers it:

- Odesk.com
- Elance.com
- Projectlance.com

Why English is important for design English level for successful work on foreign freelance exchanges? Just because these exchanges, as well as clients whom you can find with their help – English-speaking. So it is necessary to communicate, advance the services and to conduct dialogue with the customer in English. The level Intermediate, Upper-Intermediate is for this purpose necessary.

Thirdly, learn to write quickly and competently cover-letters on different announcements. It will help to find quickly clients and new orders. Here you will need the quite good level of business English and knowledge at the level from Intermediate to Advanced.

Fourthly, ask questions and receive answers from professionals on the ux.stackexchange.com portal. Level from Intermediate is for this purpose necessary.

Fifthly, obtain a maximum of relevant information from the professional sphere on the smashingmagazine.com portal, knowing English at least at the level of Intermediate.

Whether knowledge of English influences the income of the designer? Certainly. Here only increase in income will depend not only on knowledge of language, and on its skillful use. English – only the tool which will help you to find new opportunities professionally to grow up and receive worthy payment of your work. To study terminology and to expand a lexicon you can be helped.

Литература:

1. English for designers. Английский язык для дизайнеров. Учебное пособие: Изд-во КНИТУ; Казань; 2012 стр.4
2. Федоришина Н.Д., Кузьмина Е.А. Значение английского языка в современном мире // Научное сообщество студентов: Междисциплинарные исследования: сб. ст. по мат. XXXV междунар. студ. науч.-практ. конф. № 24(35).
3. Камышева Е.Ю., Кравцова Т.В. Использование метода моделирования иноязычных коммуникативных ситуаций в образовательном процессе // Психология и педагогика: методика и проблемы практического применения. – 2013. - № 31. – С. 139–145.
4. Евгения Хохлова Английский для дизайнеров-зачем он им нужен и как лучше учить?<https://enguide.ua/magazine/>
5. Милованова Л.А. Универсальные учебные умения в обучении иностранному языку: сущность, структура, содержание // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. - 2012. - № 11. – С. 26–29.

DYNAMICS OF DEMOGRAPHIC INDICATORS OF THE AKMOLA REGION

Каримжанов М.А.

Scientific adviser: Abdrakhmanova KM, Master, Senior Lecturer

Kokshetau State University. Sh.Ualikhanov, Kokshetau

sh.zhibek@mail.ru

According to data provided by the Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan, today the population of the country is 18210004 people (26.03.2018). And this number is growing rapidly. The total population growth since the beginning of the year was 52541 people. And now we can see how the population has changed in recent years:

Table №1:[1]

Population	2012 y	2013 y	2014 y	2015 y	2016 y
Republic of Kazakhstan	16 673 933 2541	16 910 246	17 160 855	17 415 715	17 669 896
Akmola region	731 337	732 719	735 566	736 605	744 386

Diagram №1:

The above diagram shows that the region's population is in moderate growth. Population growth rates are rising: the jump in 2016 is closely linked to the growth of the previous four years. Let's look at the relationship between the factors that led to this jump:

Table №2: Natural movement of the population:[1]

Akmola	2012 y	2013 y	2014 y	2015 y	2016 y
--------	--------	--------	--------	--------	--------

region					
Fertility rate	13 437	12 857	12 803	12 674	12 496
Deaths	8 638	8 038	7 503	7 423	7 328

Diagram №2:

Table 2 and diagram 2 show a steady decline in the indicators of natural dynamics from year to year. It is known that the decrease in birth rate can have a negative effect on the population, but the birth rate and death rate are also decreasing. Accordingly, the relationship between them has not changed significantly. At the same time, the maximal degree of natural diversity falls to 2014. And the overall growth only leaped in 2016. While natural growth does not have a significant impact on the population, it can not lead to a sharp increase in population numbers in recent years.

Diagram №3:

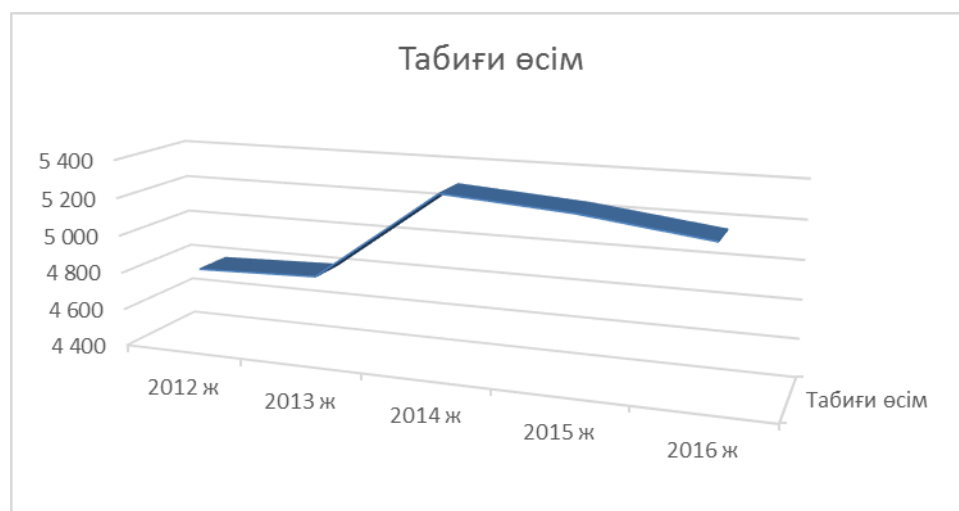

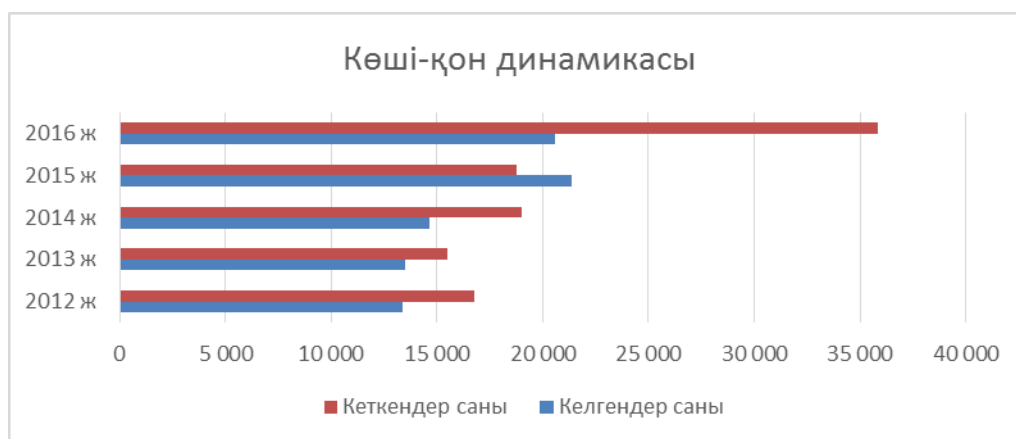
Table №3: Population migration of Akmola region [2]

	2012 y	2013 y	2014 y	2015 y	2016 y
--	--------	--------	--------	--------	--------

Number of visitors	13 355	13 492	14 645	21 381	20 596
Number of transmissions	16 784	15 467	18 997	18 772	35 815

Diagram №4:

According to data in Table 3, the size of migration in the region is much higher than the natural dynamics. This factor plays a decisive role in the increase of population of the region. But in recent years the number of immigrants exceeds the number of immigrants. According to the diagram №5, the migration difference is negatively significant over the five years. According to these results, the population of the region should be dropped.

Diagram №5:

Two key factors affecting population growth are the reduction in the population. However, the total population is growing. This conclusion can be easily traced, especially in quantitative indicators of 2016. In particular, the natural increase in 2016 is 5168 people, and the migration difference is 15219 people. Given the factors we did not speak, the population would have to be dropped. However, this year overall growth was higher than in previous years (7,781 people).[1]

At first glance, the seemingly unimaginable conclusion is easy to explain. It depends on the number of immigrants in Astana. By 2016, the number of Astana residents increased by almost 20,000 and the migration gap was 76,000. Growth is only due to the fact that some of these immigrants have settled in the region.

In conclusion, the population of the region is relatively small (4.2% of the population of the republic), although natural growth is stable, but also requires incentives. Migrants are not interested in any territory other than Astana. Internal migration mainly focuses on cities. This situation can lead to the development of large centers, but can lead to the decline of other settlements in the region.[3]

References:

1. www.stat.gov.kz ; ҚР Ұлттық экономика министрлігі статистика департаменті ресми сайты
2. www.akmola.stat.kz ; Ақмола облысы статистика департаменті ресми сайты
3. National Digital History «Қазақстан демографиясы» мақала

«Шет тілді оқыту методикасы» А Секциясы Секция А: «Методика обучения иностранным языкам»

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ АЯСЫНДА ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРУ МЕКТЕПТЕРІНДЕ АҒЫЛШЫН САБАҚТАРЫН ЖОСПАРЛАУ МЕН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ахметова Г.Д.

Ғылыми жетекші: Ахметова Г.С., педагогика ғылымының магистрі
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.
guni.akh@mail.ru

Қазіргі уақытты ағылшын тілін үйрету оқушылардың қарым-қатынас жасау қабілеті мен коммуникативті қызметіне оқыту тұрғысынан қаралады. Жаңартылған оқу бағдарламасына сай барлық жалпы білім беретін мектептерді Назарбаев зияткерлік мектептеріндегі оқыту деңгейіне жеткізу мақсатында үш тілде оқыту жүзеге асырылмақ. Әлемдік экономикаға бірігуге қажетті көлемде оқытуды талап ететін ағылшын тілінің қазақстандық қауымдастықтың лингвокоммуникативтік кеңістігіне белсенді еніп келе жатқаны да, қазіргі кездегі тілдік жағдайды күрделендіре түсті. Үш тілде білім берудің негізгі стратегиялық мақсаты – қазақстандықтардың бір уақытта үш мақсатты тілді халықаралық стандартқа сай меңгеруіне қажетті жағдай жасау, нақты айтқанда: ағылшын тілін әлемдік экономикаға бірігу құралы ретінде үйрену. Білім процесінде барлық үш тіл (екінші және үшінші тілдер, яғни, қазақ тілі (Т2), орыс тілі (Т2), ағылшын тілі (Т3))

бәсекелестікте емес, бірлікте дамуы тиіс. Осыған орай, мақсатты тілдерді деңгейлеп оқыту. Бұл – мақсатты үш тілде оқыту CEFR («Common European Framework of Reference: Learning, Teaching, Assessment» - «Шетел тілдерін меңгерудің жалпыеуропалық құзыреттіліктері: меңгеру, оқыту, бағалау») деңгейлік оқыту моделіне сәйкес жүргізілетінін және білім жүйесінің барлық деңгейлерінде бірлік, сабақтастық және үздіксіздік қамтамасыз етілетінін білдіреді. Үш тілде білім берудің қазақстандық моделі CEFR-дің аналогы емес, бірақ бұл құжат негізге алынып және оның идеялары мен негізгі ережелері ұлттық білім беру жүйесінің нақты жағдайларына бейімделеді[1; 336.].

Нақты оқу уақыты барысында оқытушы мен оқушы әрекеттесулерін құрастыру ол сабақ жоспары. Жоспарсыз сіз дауыл кезінде ашық теңіздің ортасында қалған кеме сынды жан-жаққа соғыла бастайсыз, ал оқушылар болса өздерін «бұл не болды?» деген сұрақтың астына ала бастайды. Маңызды сәттердің бірі сабақты толығымен өз бақылауыңызға алған жөн. Демек ұстаз неден бастау керек, бір белсенділіктен екінші белсенділікке қалай өту керек, оқушыларда қандай сұрақтар туындауы мүмкін, егер оқытушы бұрын аяқтаса не істеу керек және тағы басқа сәттерді ескергені дұрыс.

Сабақтың тиімділігі, ең алдымен, оны жоспарлауға байланысты. Мұғалім сабақты логикалық түрде бір циклдің немесе басқа сабақтардың комплексіне жазу керек, тілдік, мәтіндік және тақырыптық материалды мұқият тандап, сабақтың барлық кезеңдерінде және бір кезеңнен екінші кезеңге көшу жолдарын ойластырып, әдіснамалық әдістерді, жұмыс режимдерін және қосымша материалды табуға тиіс.

Күнделікті ағылшын тілі сабағын әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы өткізу оқушының сабаққа қызығушылығын айтарлықтай арттыра түседі. Сабақтың мазмұны, түрі, оқыту әдіс-тәсілдері, теориялық және практикалық құндылығы жоғары болған сайын, сабақ жоғары деңгейде өтеді.

Ағылшын тілі сабағын бүгінгі таңдағы талаптарға сай ұйымдастыру оқушының шығармашылық дағдыларын қалыптастыруда ұтымды жол болып табылады. Сабақты өткізу үшін алдын ала мақсаттарды дұрыс көздеп алған жөн. Ұстаз мақсаттарды белгілей отырып, сол сабақты немесе бірнеше сабақ барысында оқушылардың ағылшын тіліндегі білімі, іскерліктері мен дағдыларын дамытуды көздейді. Ағылшын тілі сабағын ұйымдастыруды және оны жүргізу үшін сабақ жоспарларындағы мақсаттарды жүзеге асыруға, сабақты негізінен оқушылардың жан-жақты дамытушылығына бағыттай отырып оқытту міндеттерін шешеді.

Көп жылдар бойы қалыптасып қалған дайын білім беретін «дәстүрлі» түрмен оқытып келген ұстазға жаңашыл идеяларды қабылдап, оқушыларға сындарлы білім беруде алдымен оқытушы ұстанымын өзгертуге тура келеді. Белгілі ғалым Пажарестің айтуынша мұғалім ұстанымы – оның көзқарасы, қабылдаған шешімі және іс-әрекетінің негізі болып есептеледі. Білім алушылар мен тәрбиеленушілердің дайындық деңгейіне қойылатын талаптар қазіргі кезде өзгеріске ұшыраған.

Білім алушылардың оқу әрекетін ұйымдастыру және оның нәтижелерін бақылауды жүзеге асыру үшін педагог әртүрлі әдістер мен құралдарды пайдаланады. Білім беру мазмұнын жаңарту аясында оқу процесі оқушылардың өздерінің белсенді қызметімен сипатталатынын атап өткен маңызды. Бұл жағдайда мұғалім білім алшылардың танымдық іс-әрекеттерінің ұйымдастырушысы ретінде болады.

Жаңа стандарттар құзыреттілік тәсіліне негізделген, соған сәйкес оқу бағдарламаларының құрылымы өзгерді: міндетті меңгерілуі тиіс белгіленген оқу материалынан емес, күтілетін нәтижеге қарай әрекет жасаймыз. Бұл білім алушының қабылдауы өзгергенін, яғни басым авторитарлықтан ынтымақтастық оқытуға көшуді білдіреді.

Жаңартылған білім беру аясында ағылшын тілі сабағын ұйымдастыруда қолданылатын педагогикалық тәсілдер, әдістемелер, технологиялар жайлы айтсақ мұғалім назар аударуы қажет мына бір сәтті атап өткен жөн.

Практик-мұғалімге көмек ретінде оқу процесін ұйымдастырудың қазіргі заманғы тәсілдеріне, әдістеріне, технологияларына қысқаша сипаттама ұсынылған.

- Зерттеушілік тәсілі.
- Құндылықтарға бағытталған тәсіл.
- Тұлғаға бағдарланған тәсіл.
- Іс-әрекеттік тәсіл.
- Саралап оқыту тәсілі.
- Құзыреттілік тәсілі.
- Жүйелі-әрекеттік тәсілі.
- Коммуникативтік тәсіл.
- Интегративтік тәсіл.
- Ойын арқылы оқыту.
- Жобалау тәсілі.
- Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану.
- Кейс-стади.
- Дамыта оқыту.
- Модульдік оқыту.
- Проблемалық оқыту.
- Дербес оқыту тәсілі.
- Көркем-эстетикалық циклі пәндері бойынша оқу процесін ұйымдастыру барысында көркем-технологиялық тәсіл қолданылады.[2; 156.]

Кез келген жаңа технологияны меңгерумен мұғалімнің жаңа педагогикалық ойлауы басталады: нақтылық, құрылымдылық, әдістемелік тілдің айқындығы, әдістемеде негізделген норманың пайда болуы.

Сабақта жаңа педагогикалық технологияларды қолдана отырып, ағылшын тілін оқыту процесін жаңа көзқараспен қарауға және сапалы нәтижелерге қол жеткізе отырып, жеке тұлғаны қалыптастырудың психологиялық тетіктерін меңгеруге болатынына көз жеткіземіз.

Қазіргі сабақтың жаңалығы неде? Енді жаңа стандарттарға сәйкес, ең алдымен, баланың қоршаған ортаны тануға деген уәждемесін күшейту, оған мектеп сабақтары – өмірінен алшақ білім алу емес, керісінше – өмірге қажетті дайындық, оны тану, пайдалы ақпарат іздеу және оны нақты өмірде қолдану дағдысы екенін көрсету қажет. Білім берудегі қазіргі заманғы тәсілдің принципті ерекшелігі негізгі білім беру бағдарламаларын меңгеру нәтижелеріне стандарттарды бағдарлау болып табылады. Нәтижелер деп тек пәндік білім ғана емес, сонымен қатар бұл білімді практикалық қызметте қолдана білу де түсініледі.

Қазіргі қоғамға білімді, адамгершілік, іскер адамдар қажет, олар: өз іс-әрекеттерін талдай алады; өз бетінше шешім қабылдай отырып, олардың ықтимал салдарларын болжай отырып, өз бетінше шешім қабылдауға; мобильділікпен ерекшеленуге; ынтымақтастыққа қабілетті болуға; елдің тағдыры, оның әлеуметтік - экономикалық өркендеуі үшін жауапкершілік сезіміне ие болуға тиіс.

Заманауи сабақ – бұл ең алдымен келесі белгілермен сипатталатын сабақ:

- сабақтың басты мақсаты әр тұлғаны оқыту және тәрбиелеу процесінде дамыту болып табылады;
- сабақта білім беруді ізгілендіру және ізгілендіру идеялары іске асырылады;
- сабақта оқытудың жүйелі-әрекеттік тәсілі жүзеге асырылады;
- сабақты ұйымдастыру динамикалық және вариативті;
- сабақта заманауи педагогикалық технологиялар қолданылады.

Психологиялық-педагогикалық және дидактикалық зерттеулерді талдау көрсеткендей, оқушылардың дербестігі мен шығармашылығын дамыту үшін қажетті әлеуетке, оқу ақпаратының жаңа көздеріне қол жеткізуге, компьютерлік модельдеуді пайдалану мүмкіндігіне оқытудың ақпараттық-коммуникациялық технологиялары ие болады. Олардың негізінде оқытудың жаңа ортасын қалыптастыру мүмкін.

Электронды-білім беру ресурстарын құра және пайдалана отырып, біз келесі нәтижелерге қол жеткізе аламыз:

- көп көрнекіліктерді, оның ішінде анимацияны, музыканы, бейнематериалдарды пайдалана отырып, сабақтарды әр түрлі, жарқын және тартымды ету;
- сабаққа, тақырыпты түсіндіру және бекіту үшін, анағұрлым көп дидактикалық материалды енгізу;
- оқушылардың білімін тексеру және бақылау үшін уақыт санын азайту;
- оқушыларға бақылау және өзін-өзі бақылау дағдыларын үйрету;
- сабақта орындалатын жұмыстың көлемін 1,5-2 есе арттыру;
- сабақтарда әртүрлі анықтамалық жүйелерді, электрондық кітапханаларды, басқа да ақпараттық ресурстарды пайдалану;
- оқушылардың зерттеу қызметінің дағдысын қалыптастыру және т. б.

Қазір шет тілдерін оқыту бойынша компьютерлік бағдарламалар саны көп. Сонымен қатар ағылшын тілі сабағын жоспарлауға үлкен үлесін қосатын электронды ресурстар мен арнайы электронды бағдарламалар бар.

АКТ қолдану арқылы сабақты жоспарлау 4 кезеңге бөлінеді:

1. Тұжырымдамалық кезең.
2. Технологиялық кезең.
3. Операциялық кезең.
4. Педагогикалық іске асыру.

Жаңартылған білім беру аясында ағылшын тілі сабағын жоспарлаудың “дәстүрлі” сабақ жоспарынан ерекшеліктерін көрсететін болсақ ең негізгілері:

- Пәнаралық байланыстың болуы;
- Сабақтың мақсатында оқушының сабақ соңында қандай білімді игеретінін, неге қол жеткізетінін айқын көрсету;
- АКТ дағдылары;
- ICQ (Instruction Checking Question) нұсқаулықты тексеру сұрақтары, CCQ (Concept Checking Question) тұжырымдаманы тексеру сұрақтары демек оқытылу аяқталған соң;
- Feed-back - оқушының тақырып бойынша материалды меңгеруін бақылау;
- Формативті бағалау;
- Differentiation демек сіз неғұрлым қабілетті немесе үлгерімі нашар оқушыларға тапсырма беруді қалай жоспарлайсыз және т.б;
- Рефлексия;

Инновациялық әдістерді қолдану оқушыларға сараланған көзқарасты жүзеге асыруға, әрбір оқушыны оның қызығушылығын, бейімділігін, тіл бойынша дайындық деңгейін ескере отырып, жұмысқа тартуға мүмкіндік береді. Интерактивті әдістер оқушыларды жаңа әсермен байытады, сөздік қорларын байытуға белсендіреді, дамыту функциясын орындайды, шаршағандықты жояды.[4] Сабақты жоспарлау кезінде мұғалім оның бастапқы кезеңін мұқият ойлауы керек. Ол сабақты қаншалықты жарқын, әдеттегі үлгідей емес, өзгеше бастауынан, оқушыларды ағылшын тілімен қарым-қатынас атмосферасына қаншалықты еркін енгізуінен, бүкіл сабақтың жетістігі мен сыныптың психологиялық көңіл-күйі байланысты болады. Жоспарлау кезінде мұғалім сабақтың әрбір кезеңіне белгілі бір уақытты бөлуі тиіс, оның басым бөлігін шартты-сөйлеу және сөйлеу жаттығуларына аудару керек. Сабақтың әр кезеңі аясында қарапайым пікірлерден табиғи сөйлеу қарым-қатынасына жақындай алатын күрделіге ауысуды қарастыру қажет. Сондай-ақ, кезеңнен кезеңге өту

коммуникативтік бағытталуы маңызды. Жоғарыда көрсетілген сабақ жоспарлаудың ерекшеліктеріне назар аударып оның мән-мағынасын түсіну арқылы ұстаз жаңа бағдарламаны оңай игере алатынына кәміл сенемін.

Әдебиеттер:

1. Әдістемелік нұсқау хат. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2017. – 340 б.
2. Әдістемелік нұсқау хат. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2017. – 340 б.
3. Брыксина О.Ф. Планирование урока с использованием средств информационных технологий и образовательных электронных ресурсов // Информатика и образование. 2004. № 5.
4. <http://tarym.kz/zhangartyilgan-bilim-beru-mazmunyi-boyyinsha-okyitudagy-zhanga-adis-tasilder.html>

USING MULTIMEDIA IN THE ENGLISH LANGUAGE CLASSROOM IN PRIMARY SCHOOL

Imangaliyeva M.A.

Research supervisor: Akhmetova G.S. Master of Philology, senior lecturer
Kokshetau State University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau
mika_19_97@mail.ru

Using multimedia technologies opens new opportunities in educational process as well as in development of creative abilities of students. Educators, scientists, programmers, producers of multimedia teaching aids, teachers-practitioners all together open new informational educational environment where the determinant is integration of educational and informational approaches to educational content, methods and learning technologies.

To effectively implement the methods of active learning requires a large and serious work on equipping a sufficient number of computer equipment as well as in the preparation of methodological and information base in the organization of the educational process. This will ensure the implementation of active training methods to improve the quality of training, taking into account the increased requirements in the market [1; p.14-16].

Features of modern development of society cause increased interest in the problem of the importance of multimedia technologies in English lessons in primary school. The analysis of the theoretical material gives grounds to assert that one of the means of optimizing the teaching of English at the primary level of education is the use of modern technologies, as it teaches students the ability to work with different information, extraordinary and flexible thinking, as well as stimulates the disclosure of individual abilities. Creating an artificial language environment for schoolchildren using multimedia technologies is an important task of every teacher. Practice shows that the rational use of multimedia programs in English lessons in primary school gives many advantages:

- motivates learning, perhaps even more than audio and video materials;
- allows the teacher to apply an individual approach and take into account the psychological characteristics of each student;
- corresponds to the age characteristics and level of preparedness of students;
- develops systematic and creative thinking, learn to analyze, compare and summarize the facts;

- opens access for all participants in the process of learning English to constantly changing information funds, including the Internet;
- contributes to the development of students' independence, encourages to use information that directly concerns their personal interest;
- creates conditions for the presentation of the material at a more informative level;
- improves efficiency, effectiveness and quality of education;
- due to the presence of various types of texts increases language competence;
- provides real communication with native speakers;
- expands the possibilities of studying the linguistic aspect;
- improves the quality of visibility, which stimulates cognitive activity and interest in the lesson [2; p.4].

Multimedia technologies provide such a presentation of information, in which a person perceives it at once by several senses in parallel, rather than sequentially, as is done during normal training. With a combined effect on the student through vision and hearing and his involvement in active activities, the share of learning material can be 75% [3; p.314].

Training multimedia programs are used for frontal, group and individual training in the classroom, as well as for independent work at home. They offer the user a lot of options for customization: the student, mastering the educational material, he sets the learning speed, the volume of the material and the degree of difficulty [4; p.4].

The advantages of media lesson.

One of the first names of lessons, which use computer hardware and software, lessons with computer bases training. CBT (Computer Bases Training)

The widespread use of multimedia tools later gave rise to a new name for such lessons — the multimedia lesson. For a more convenient pronunciation, the name has been shortened, and now the most frequently used one is the media lesson. In fact, all three terms can be used in the same meaning.

American psychologists K. Rogers, Betty Lou Livet, S. Stringer, G. Dale on the individual characteristics of perception and processing of information identified three groups: audials, visuals, kinesthetics[5; p.35-37]. Some psychologists also distinguish the fourth group - discretes.

Visuals are people who perceive most of the information through their eyes, they see the information.

Audials - those who mostly receive information through the auditory channel, they hear the information.

Kinesthetics are people who perceive most of the information through other sensations (smell, touch, etc.) and with the help of movements, they sense information.

Discrete - the perception of information occurs mainly through logical understanding, with the help of numbers, signs, logical arguments. Representatives of this category are very few.

Three channels of information perception are most often involved in educational activities: visual, auditory, kinesthetic. Each of them has its own type of memory: visual, auditory, motor. The effectiveness of the learning process depends on how many perception channels are used to receive and process information. Considering that in the same class there are children with different possibilities of perception, it is important for the teacher to present information in the form in which it will be most fully and quickly perceived, using all the channels of perception.

It is multimedia that can affect several channels of perception at once and allow us to present information in different forms.

Experience in primary school allows to say that the use of multimedia in a classroom has a stronger emotional impact on students in comparison with traditional teaching methods. So, due to the variety of forms of work, the use of multimedia enhances the motivation of students, activates cognitive activity, both at the level of consciousness and subconsciousness.

The use of an interactive whiteboard, the main advantage of which is visibility and interactivity. The interactive whiteboard has a simultaneous effect on the two most important organs of perception, hearing and sight, which allows for much greater effect. And the use of rich illustrative, sound and interactive capabilities of the computer creates a favorable emotional background in the classroom, contributing to the development of the student. Children not only receive important and necessary information, but also experience very strong positive emotions, such as surprise, delight, joy, excitement.

Multimedia such as a slide, presentation or video presentation has been available for a long time. The computer is currently able to manipulate sound and video to achieve special effects, synthesize and play sound and video, including animation and integration of all this into a single multimedia presentation.

The use of multimedia presentations is advisable at any stage of studying the topic and at any stage of the lesson. Also, there may be situations in which it would make sense to first review the section or only demonstrate the desired topic without deepening and accumulation of knowledge or skills, and deepening and improving the skills of using the desired topic in the future can be carried out through self-education. This form allows you to present the training material as a system of bright reference images, which makes it easier to memorize and assimilate the studied material. The presentation of educational material in the form of multimedia presentation reduces the time of learning, frees up the resources of children's health. Students are attracted by the novelty of such moments in the classroom, is of interest [6; p.12].

The active role during the lesson presentation belongs to the teacher. The basis of the lesson is a presentation of the new material, illustrated by drawings, simple and animated schemes, animated and video films. Search for materials for the lesson is carried out in advance. All selected materials are combined, most often with the help of the Power Point program, into a general presentation. During the lesson, such a presentation can be demonstrated both with the help of a multimedia projector and on individual computers.

In my practice, I use specially created for specific lessons multimedia abstracts-presentations containing short text, basic formulas, diagrams, drawings, video clips. When using multimedia presentations in the process of explaining a new topic, a linear sequence of frames is sufficient, in which the most advantageous moments of the topic can be shown. On the screen can also appear definitions, schemes that children write off in a notebook (if there are technical capabilities, a brief summary of the content of the presentation can be printed for each student), while the teacher, without spending time on repetition, has time to tell more.

In addition, the teacher opens up new opportunities in teaching his discipline: he is freed from a large amount of routine work, improves the skills of working with multimedia equipment, and creatively develops. According to the provisions of the new educational standards, the teacher's compliance with the level of development of science and technology, the ability to solve professional problems using new information technologies is an important requirement. However, the practice of using multimedia resources in the process of learning a foreign language reveals a number of negative factors:

- Unpreparedness of the teacher in the field of multimedia resources, the lack of knowledge of all the possibilities of resources due to their huge number, as well as the inability to develop their own multimedia tools;
- Incompatibility of multimedia products with educational goals and objectives;
- The use of multimedia does not always effectively solve the problem of communication, interaction, since the introduction of video, audio, graphics should be literate and cannot replace live, emotional communication with the teacher;
- The absence or limited possibility of "feedback" when a multimedia teaching tool cannot take into account the individual characteristics and needs of the learner, as well as the difficulties that arise and respond accordingly to them like a teacher;

- The teacher's enthusiasm for multimedia in the learning process and too much information presented can lead to dispersion of attention and abstraction from educational material [7; p.31].

In addition, there are still a number of reasons preventing the introduction of multimedia technologies. First, not all educational institutions have the necessary material and technical resources. Secondly, there is a lack of qualified teaching staff capable of mastering and actively using new technologies. Third, some teachers are unsure of their ability to successfully master and use modern technology.

Thus, we can conclude that the use of multimedia resources, of course, is one of the effective ways to enhance the cognitive and speech activities of students, allows you to use several channels of information perception simultaneously. This should take into account the specific features of the use of multimedia tools in the learning process.

Multimedia tools are an effective and efficient way to intensify the educational process. They enrich the learning process, as they have significant linguodidactic potential, compensate for the lack of a natural foreign language environment and at the same time allow us to avoid negative psychological states inherent in situations of direct intercultural communication. Nowadays, possession of information technology is on a par with such qualities as the ability to read and write. The introduction of new forms of teaching allows us to raise the educational process to a new level.

References:

1. Karamysheva T.V. Learning foreign languages using a computer. Inquestionandanswers.Publishhouse "Union"2001. p.192 .
2. Biboletova M.Z. Multimedia tools as an assistant for the secondary school "Enjoy English".FLS , №3. 1999
3. Article M.Yu. Gutfraint "Consideration of individual peculiarities of perception in English class", FLS 6, 2009.- page 35
4. Potapova R.K. New information technologies and philology.SPB., 2004.
5. Meriley Zdenek. Development of the right hemisphere / [Electronic resource]. - Access mode:http://svitk.ru/004_book_book/14b/3151_zdenek-razvitie_pravogo_poluhariya.php (17.10.2015)
6. Karamysheva T. V. Learning foreign languages using a computer (in questions and answers). SPB., 2001.
7. Nelunova E.D. To the problem of computerization of teaching foreign languages.Yakutsk, 2004.

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ ШЕҢБЕРІНДЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Кеңесова А.Б.

Ғылыми жетекші: Ахметова Г.С., педагогика ғылымының магистрі
Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.
love_story.62@mail.ru

Тәуелсіз елдің негізгі тірегі - білімді ұрпақ. Қазіргі таңда білімдінің алға түсіп, бәйгеден озып келетін заманы енді туды.

Мемлекет болашағының кепілі- жастарға білім мен тәрбие беру мәселесінен өткір мәселе жоқ екені белгілі. Қазақтың кемел талантты ұлы ұстазы Ахмет Байтұрсынов: «Елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастау керек», -деген.

Қазақстан Республикасының білім беру реформаларының негізгі мақсаты- білім беру жүйесін жаңа экономикалық ортаға бейімдеу. Бұл тұрғыда ел Президенті Н.Ә.Назарбаев еліміздің әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына қосылуы туралы міндет қойғаны мәлім. Білім беру жүйесін жетілдіру осы мақсатқа қол жеткізуде маңызды рөл атқарады. Болашақта өркениетті, дамыған елдер қатарына ену үшін заман талабына сай білім қажет.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың биылғы «Қазақстандық жол – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауында еліміз дамуының барлық Стратегиялық бағыттарын жүзеге асыратын міндеттер қойылды. Республика болашағына бағдар беретін бұл жолдауда «XXI ғасырдағы дамыған ел дегеніміз - белсенді, білімді және денсаулығы мықты азаматтар»- деген. Ал, дамудың негізі білім мен ғылымға келіп тіреледі. Сондықтан да, әлемдегі дамыған елдер сияқты Тәуелсіз елімізде білім жүйесі сапасын жетілдіру ең негізгі өзекті мәселелердің бірі болып отырғаны белгілі. Осыған орай, білім беру жүйесінде жастарға сапалы білім беріп, олардың үйлесімді дамуы мен тұлға ретінде қалыптасуында ұстаздың кәсіби шеберлік көрсеткіштерінің бірі - жалпы педагогикалық, ғылыми- теориялық, әдістемелік жаңалықтар мен озық тәжірибені жетік меңгерудің маңызы зор.

Жаңартылған білім беру бағдарламасының ең негізгі мақсаты-білім алушылардың оқу нәтижелерін жетілдіру болып табылады. Орта білім мазмұнын жаңартудың көптеген компоненттері, соның ішінде мұғалімдердің біліктілігін арттыру бағдарламасы осы мақсатқа бағытталған.

Жаңартылған оқу бағдарламаларының ерекшеліктері 10 бөлімнен тұратын жаңа құрылымы болып табылады:

1. Пәннің маңыздылығы;
2. Пән бойынша оқу бағдарламасының мақсаты;
3. штілділік саясатты іске асыру;
4. Оқыту үдерісіне ұйымдастыруға қойылатын талаптар;
5. Пәнді оқытуда қолданылатын педагогикалық әдіс- тәсілдер;
6. Түрлі мәдениет пен көзқарастарға құрмет;
7. Ақпараттық- коммуникациялық технологияларды қолдану құзіреттілігі;
8. Оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамыту;
9. Оқу нәтижелерін бағалау жолдары;
10. Оқудың мазмұны, ұйымдастырылуы мен бірізділігі.[1, 526.]

Қазақстан Республикасының «Білім беру туралы» Заңында еліміздің білім беру жүйесінің басты міндеттері атап көрсетілген. Соның бірі — білім беру жүйесін ақпараттандыру, оқытудың жаңа технологиясын енгізу, бүкіл әлемдік коммуникация желісіне шығу. Қазіргі таңда ақпараттандыру үрдісі адамзат өркениетінің дамуының жаппай және қайталанбайтын кезеңі ретінде қарастырылуда. Оқытудың ақпараттық технологиясы — бұл ақпаратпен жұмыс жасау үшін арнайы тәсілдер, педагогикалық технологиялар, бағдарламалық және техникалық құралдар (кино, аудио- және бейнеқұралдар, компьютерлер, телекоммуникациялық желілер) және білімді жаңаша беру мүмкіндіктерін жасау (педагогикалық іс-әрекетті өзгерту), білімді қабылдау, білім сапасын бағалау, оқу-тәрбие үрдісінде оқушының жеке тұлғасын жан-жақты қалыптастыру үшін ақпараттық технологияның қосымшасы деп түсіну керек.

АКТ-ны ағылшын тілі сабақтарында қолдана отырып, оқушылардың білім, білік дағдыларын қалыптастыруға, логикалық ойлау қабілеттерін дамытып, интернет желісінен сабаққа қажетті деректерді өз бетімен ізденуіне, техникалық құралдармен жұмыстануға, компьютерлік сауаттылықтарын қалыптастыруға болады. Ағылшын тілі сабағында

компьютерді қолдану мәтіндер мен ақпаратты білуге жол ашады. Тіпті нашар оқитын оқушылардың өзі компьютермен жұмыс істеуге қызығады, өйткені кейбір жағдайларда компьютер білмеген жерін көрсетіп, көмекке келеді. Қазақстан Республикасының мемлекетаралық тілі – ағылшын тілін жаңа технологиялар арқылы оқыту ісі күннен - күнге өзекті болып келеді. Тілді ақпараттық - коммуникативтік технология арқылы оқыту – тіл үйренушінің өз бетімен тіл үйрену қабілеттерін жетілдіруіне игі ықпал ететін тиімді жүйе болып табылады. Сонымен қатар оқушылар интеллектуалдық, шығармашылық және коммуникативтік істерін дамыта алады, оқушының оқу белсенділігі артады, сабақтың негізгі кезеңдерінің бәрінде оқушыларға шығармашылық жұмысты ұсынуға болады. Орта мектептерде ағылшын тілін оқыту жүйесі қарапайым және бастапқы, негізгі, орта және ортадан жоғары деңгей бойынша базалық және пәндік құзыреттерді жүзеге асыра отырып, ағылшын тілін қатысымдық тұрғыдан меңгерту; сөйлесім әрекетінің түрлеріне сай оқушыны тілдік білім негізінде оқыған тілде сөйлеуге, сауатты жазуға үйрету арқылы дара тұлғаның тілдік қабілетін дамыту, бір-бірімен сабақтас, жүйелі тақырыптарды коммуникативтік тұрғыдан ұсына отырып, оқушыларға ағылшынша тілдік қатынасты игерту мақсатын көздейді. [2, 96.]

Елбасымыздың Қазақстан халқына жолдауында ХХІ ғасырда ақпараттық қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін білім беру саласында төмендегідей міндеттерді шешу керектігін атап көрсетті: Компьютерлік техниканы, интернет , телекоммуникациялық желі, электрондық және телекоммуникациялық құралдарды, мультимедиялық электрондық оқулықтарды оқу үрдісіне тиімді пайдалану арқылы білім сапасын көрсету. Сонымен қатар тәуелсіз еліміздің болашағы - жарқын, білімді, парасатты, өз ана тілімен бірге шетел тілі «ағылшын тілінде» еркін сөйлеп, өз елін, халқын, мәдениетін шетелге таныстыра алатын үш тілде еркін сөйлейтін азамат болып шығуы керек деген еді. Білім берудегі мақсат тек білімді кәсіби мамандандырылған адам дайындау ғана емес, рухани дүниесі бай және адамгершілігі зор, қоғамдық өмірдің барлық аясында ұлттық құндылықтарды бағалауға және дамытуға қабілетті тұлғаны қалыптастыру керек екенін баса айтқан жөн. Олай болса, оқушыны ағылшын пәніне қызығушылығын тудырып дамытуды және жемістің нәтижесін көруді мақсат тұтқан әрбір мұғалім жолдауға жедел үн қосу керек деп білемін. Шетел тілін үйрету қиын да, қызықты жұмыс. Қазіргі кезде ұстаздарға қойылып отырған талап жаңа технологиялық әдістерді қолдана отырып сапалы терең білім беру, оқушылардың ойлау, есте сақтау көру қабілеттерін жетілдіру. Мектептерде жаңа технологиялар арқылы оқыту шет тілін үйренудің сапасы мен маңызын арттырады. Шет тілін оқыту процесінде тілді дұрыс үйрету ауызша сөйлеу, сауатты жазу, мәнерлеп оқыту өте маңызды. Қазіргі кезеңде мектептерде ағылшын тілін оқыту дұрыс жолға қойылған. Оқушылардың ағылшын тілін біліп ғана қоймай, оның тарихын, ұлттық мәдениетін білуге көп көңіл бөлінеді. Шетел тілін оқытудағы білімділік мақсаты - шетел тілінде сөйлеуді үйрету, байланыста бола алу мен ортақ тіл табысып, қарым - қатынасты нығайтуға ұмтылу болса, тәрбиелік мақсаты - өзге адамдарды тыңдау мәдениетін қалыптастыру негізінде өз пікірін айта алу және қорғауға үйрету. Ағылшын тілді оқытуда жаңа технологияларды, техникалық құралдарды сабақта жан - жақты қолдану, мұғалімнің көптеген қиындаған қызметтерін жеңілдетіп, осы іскерліктің ұстанымды жаңа тәсілдерінің пайда болуына мүмкіндік туғызады. Осындай жаңа жолдардың біріне ақпараттық оқыту жүйесіндегі компьютерлік бағдарламалардың түрлері арқылы тіл үйретуді жатқызуға болады. [3, 946.] Елімізде білім беру саласында жаңа ақпараттық технологияларды қолдану басты мақсат болып отыр. Ол тек қана техникалық құрал емес, сонымен бірге жаңа ақпараттық , коммуникациялық технология және білім беру жүйесіндегі сабақ берудің жаңаша әдісі болып отыр. Тіл үйрену барысында жаңа технологияларды қолдана отырып, педагогикалық қалыптасқан жазу, тыңдау, түсіну, сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға әбден болады. Ал енді психологиялық жағына келетін болсақ, қазіргі уақыт ағымындағы оқушылардың әрқайсысының үйлерінде әдетте көптеген ойындары бар

компьютерлер, ноутбуктар, видеолар мен телевизор бар болғандықтан, олар қоршаған ортаны осындай тәсілмен қабылдауға үйренген.

Қорыта айтқанда, оқушыларды шығармашылыққа, өз бетімен іс-әрекет етуге бағытталған тапсырмалар саны көбейгенде ғана, өз пікірін айта алатын, оны дәлелдей білетін, өмірге деген өзіндік көзқарасы қалыптасқан, үнемі ізденіс үстінде болатын, қоғам дамуына үлес қоса алатын, көкірегі ояу, ізденімпаз, өзіндік шығармашылық жұмыспен айналыса алатын жан-жақты жетілген жас ұрпақ өкілдерін дайындауға болады.

Әдебиеттер:

1. Барменкова О.И. Эффективные приемы обучения иностранного языка: Учеб. Пособие для учителя /О.И. Барменкова // Иностранные языки в школе.- 1991.- С.50-59.
2. Программы для общеобразовательных учреждений. Иностр. языки (англ., нем., фр., исп.) 1-11 кл общеобразовательных учреждений. – М.: Просвещение, 1997.
3. Рогова, Г.В. Методика обучения иностранному языку/Г.В. Рогова, И.Н. Верещагина./ М.: Просвещение.- 2000.-261 с.

DEVELOPING 21ST CENTURY SKILLS THROUGH TEACHING ENGLISH

Kopeyeva S.D.

Academic adviser: Y.V. Moiseyeva, Senior lecturer, Master's degree in Pedagogy
Kokshetau State University named after Shokan Ualikhanov, Kokshetau
only_girl_in_the_world01@mail.ru

The aim of the article is to develop an awareness of twenty-first century skills, to analyze the using of 21st century skills in the updated educational program, to define the benefits and to make up practical tasks for each component of the twenty-first century skills. In order to achieve this aim I set forward the following tasks:

- to choose instructional materials, textbooks and technologies that promote 21st century skills;
- to reflect on their current approach and evaluate if and how they are used;
- to prove the importance of the twenty-first century skills;
- to analyze the content and structure of integrating them into English lessons.

In the era of globalization, growth of population and rapid technological change, individuals and societies face new challenges. Today, school systems are in the process of reviewing both the knowledge and skills that students will need in order to succeed in life, as well as ways of teaching this knowledge to children. [1, p. 214]

Preparing students to live, work and be citizens in the twenty-first century is not an easy task. Globalization, new technologies, migration, market change, inter-country rivalry, political turmoil and environmental challenges all urgently require the development of skills and abilities that students will need in the twenty-first century. The new century requires new ways of thinking: creative and innovative thinking, critical thinking, problem solving, making decision, learning (metacognition); new ways of working: through communication and cooperation; new tools: use of information and communication technologies. Life in the world brings forward the concepts of citizenship, life and career, personal and social responsibility, including cultural awareness and competence.

In order to live, work and be a citizen of the 21st century, students need six vital skills (1, p.212) :

1. Collaboration and communication

2. Creativity and innovation
3. Leadership and personal development
4. Critical thinking and problem solving
5. Digital literacy
6. Citizenship

There is no doubts that promoting and developing these skills are beneficial for pupils and for their future. The advent of the new Millennium was accompanied by a sharp technical revolution. Now we live in a diverse, global, changing media — rich society. We are tasked with preparing disciples for life in this world. Our children will face many emerging issues, such as global warming, hunger, poverty, health issues, demographic explosions and other environmental and social issues, which will lead to the need to communicate personally, socially, economically and politically at the local, national and global levels.

ICT competence is not only the use of various information tools (personal computer, functions and capabilities of software products, capabilities of local and global computer networks), but also their effective use in teaching. The teacher now plays the primary role of information dispenser or training conductor. It only helps students to turn information into knowledge and knowledge into wisdom. But we are still deeply convinced that the twenty — first century will require the knowledge of all previous generations, not just the delivery of information, and schools will have to build a logical chain of "culture-request". Students today should be seen in a new context:

- it is necessary to maintain students ' interest in education by helping them see how what they learn prepares them for life in the real world;
- it is necessary to instill a trait such as curiosity, as it is fundamental to lifelong learning;
- it is necessary to be more flexible in the way we teach;
- motivate students to become even more inventive as they continue to learn outside of school and this is what today's time demands. [2; p 22-24]

Success in the twenty-first century requires knowledge of how to learn. Today, students need to develop strong critical thinking and interpersonal skills in order to be successful in this complex changing world. 21st century education is based on the concept of learning as a basic knowledge of subjects, but reworked for the modern world, where collaborative skills and a global perspective are crucial. In today's world, information and knowledge are growing at such an astronomical rate that no one can learn everything about each subject and what may appear today will be false tomorrow, and the knowledge that students will receive after graduation or University may no longer exist.

For this reason, students should learn the process, analyze and use the information they need, as well as learn to adapt the skills and apply them to all areas of life, to use in different life situations. Schools must also adapt and develop new ways of teaching and learning that reflect a changing world. The aim of the school should be to prepare students for success after graduation, and, therefore, schools should give priority to the knowledge and skills that will be most in demand in the future profession. For this reason, educators should use school time to teach children how to find, interpret, and use information, rather than providing it most of the time. The curriculum of the 21st century has certain critical attributes.

This is primarily an interdisciplinary project based on various studies. This is related to the community-local, regional, national and global. Sometimes students collaborate with each other around the world in different projects. The curriculum includes higher-order thinking skills, multiple intelligences, technology and multimedia, literacy and authentic assessments. In order for our children to be ready to move into the world of the twenty-first century, they must master the literacy of this century: multicultural, media, information, emotional, environmental, financial and cyber literacy. Collaboration with other students around the world in meaningful real-world projects is an essential tool for the development of this literacy.

The formation of 21st century skills is a response to one global challenge: fewer and fewer high school graduates meet the requirements of higher education, and fewer and fewer high school graduates meet the requirements of employers. Wagner, who studied this problem in the US, interviewed several hundred leading employers, and based on these interviews suggested "seven survival skills": – critical thinking and problem solving; – cooperation; – adaptability; – initiative and entrepreneurship; – information acquisition and analysis. The results showed that employers would like to employ those with the above skills [3. p 3] . This fact proved the need to develop these skills since the time of schools. The use of ICT helps to increase the interest of students in the subject, dispels student fears, hostile alertness and unwillingness of individual students to work. Opportunities of an interactive Board at a stage of fastening of the passed material are widely used. For example, when working with mute cards, students must decipher the "mute drawing", which contains only numeric characters. The widespread use of electronic testing allows you to quickly test the knowledge, skills and abilities of students, and the variety of test shells used increases the learning effect, emotionally colors the job. It is no secret that "the only way leading to knowledge is through activity", so we widely use ICT in the organization of independent work of students in the term and extracurricular activities: include creative tasks that are performed with the help of computer support. Proof of this - a comparative analysis of the quality of homework in the form of traditional memorization paragraphs of the creative task in the form of a multimedia presentation, spreadsheet, advertising, reference scheme: only 23 percent of students prefer to learn a paragraph and answer questions, 77 percent of students chose to perform tasks of a creative nature. When performing creative work, students learn and memorize the material better. [4; p 145-147].

To sum up, one may conclude that implementing assignments for developing twenty first century skills is very essential nowadays. Students may avoid a variety of different difficulties due to been educated these skills at school, for example at the universities, future job and etc. One can not deny, that all these skills, which are mentioned above will be helpful to endure all the hardships of people's lives.

Literature

1. Abell, A. Skills for the 21st century (TFPL study on skills for information professionals in the corporate sector// Journal of Librarianship and Information Science, Vol. 30 No. 4, pp. 211, 1998
2. Педагогическое мастерство: материалы VII Междунар. науч. конф. — М.: Буки-Веди, 2015. — С. 22-24.
3. Wagner T. The Global Achievement Gap: Why Even Our Best Schools Don't Teach the New Survival Skills Our Children Need – And What We Can Do About It. – Basic Books, 2008. – p. 30
4. Никишина И. В. Инновационный образовательные технологии и организация учебно-воспитательного и методического процессов в школе. //Интерактивные формы методического обучения.— Волгоград: Учитель, 2007.—с.145–147

КРИТЕРИАЛЬНОЕ ОЦЕНИВАНИЕ КАК СРЕДСТВО МОТИВАЦИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Панова А.В.

Научный руководитель: Бурдыга И.В., магистр педагогических наук, ст. преподаватель
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г.Кокшетау
lika.panova.2013@mail.ru

На современном этапе развития общества проблема мотивации в изучении иностранных языков становится чрезвычайно важной. Знание иностранных языков становится одним из важных факторов социально-экономического и общекультурного прогресса современного общества. Иностранный язык выполняет значительную роль в формировании и развитии личности и повышении уровня образования, ведь с помощью него можно получить доступ к культурному наследию других стран, получить возможность коммуникации с представителями других наций.

В Казахстане в данный момент происходит модернизация школьного образования. Так как в данный момент происходит процесс обновления содержания среднего образования и оно переходит на новую ступень развития, то несомненно эти процессы также затронули многие аспекты развития высшего образования. Особенно это коснулось образовательного процесса подготовки специалистов по таким образовательным программам, которые соответствуют педагогическому профилю подготовки будущих специалистов [1].

Отдельное внимание сейчас уделяется оцениванию учебных достижений обучающихся. Главное отличие современного образовательного процесса – внедрение методов критериального оценивания и отказ от традиционной системы оценивания учебных достижений обучающихся. Основные аспекты данной методики были позаимствованы у педагогов из Кембриджского университета во время разработки уровневых программ для повышения квалификации педагогов из Казахстана. Эти меры повлекли за собой изменения в системе оценивания.

Учитывая важность системы оценивания, с 2012 года реализуется Концепция внедрения системы критериального оценивания учебных достижений учащихся Автономной организации образования «Назарбаев Интеллектуальные школы». С 2016 года данная концепция начала внедряться во всех средних школах Казахстана. Согласно данной Концепции, критериальное оценивание – это процесс, основанный на сравнении учебных достижений учащихся с четко определенными, коллективновыработанными, заранее известными всем участникам образовательного процесса критериями, соответствующими целям и содержанию образования, способствующими формированию учебно-познавательной компетентности учащихся [2: с.24].

В современной школе проблема мотивированности в обучении возникает при изучении английского языка. Особая специфика данного предмета требует от обучающегося наличия определенных знаний и коммуникативных способностей. Часто это вызывает у учащегося определенные сложности. Если рассматривать мотивацию как основную движущую силу в изучении английского языка, следует отметить, что мотивы относятся к субъективному миру человека, определяются его внутренними побуждениями. Отсюда все трудности вызова мотивации со стороны. Ученик сможет выучить английский язык, если будет замотивирован.

Необходимо охарактеризовать те виды мотивации, которые возникают при изучении английского языка. Все вместе они составляют так называемую учебную мотивацию. Учебная мотивация определяется рядом факторов:

- особенностями обучающегося (пол, самооценка, уровень интеллектуального развития);

- особенностями преподавателя и его отношения к образовательной деятельности;
- спецификой учебного предмета (в данном случае английского языка).

На основании данных факторов учебную мотивацию можно подразделить на внешнюю и внутреннюю. Внешняя мотивация не связана непосредственно с содержанием предмета, а обусловлена внешними обстоятельствами. Внутренняя мотивация связана непосредственно с самим предметом. Человеку нравится непосредственно иностранный язык, нравится проявлять свою интеллектуальную активность. Действие внешних мотивов (престижа, самоутверждения, и т. д.) может усиливать внутреннюю мотивацию, но они не имеют прямого отношения к содержанию и процессу деятельности [3:с.47].

Как показали исследования в данной области, использование методов критериального оценивания может повысить уровень учебной мотивации школьников. Зная четкие критерии оценивания, ученик будет понимать, в каком направлении ему необходимо двигаться дальше. Очень эффективно будет применение самооценивания, когда каждый обучающийся может себя оценить по предложенным критериям. Самое главное в этом процессе – это способность учащихся к объективной и правильной самооценке. Для этого педагог должен четко разъяснить все аспекты данной работы. Также можно предложить ученикам оценить работу друг друга в парах или в группе. Они могут сами разработать критерии оценивания или воспользоваться теми, которые предложит учитель. Совместная работа учителя и учащихся по разработке критериев оценивания будет способствовать благоприятной атмосфере на учебных занятиях и настроит учеников на хороший рабочий лад. Данный вид оценивания может повысить интерес к изучению английского языка и будет способствовать повышению активности на учебных занятиях [4:с.35].

Проблема мотивации при изучении английского языка является очень актуальной в наше время. В своей работе современному учителю необходимо использовать весь спектр современных средств, чтобы поддержать интерес к изучению английского языка, тем самым способствуя повышению уровня мотивации учащихся.

Литература:

1. Государственная программа развития образования РК на 2011–2020 годы. Указ Президента Республики Казахстан №1118.–Астана: Акорда,7 декабря 2010 //[Электронный ресурс] Режим доступа: www.nkaoko.kz/documents/law_of_education.
2. Концепция внедрения системы критериального оценивания учебных достижений учащихся Автономной организации образования «Назарбаев Интеллектуальные школы». – Астана: Автономная организация образования «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2012. – 507 с.
3. Маркова А.К. и др. Формирование мотивации учения: Книга для учителя. М.: Просвещение, 1990. –192 с.
4. Айтпукешев А.Т., Кусаинов Г.М., Сагинов К.М. Формативное и суммативное оценивание результатов обучения: Методическое пособие – Астана: Центр педагогического мастерства, 2014. – 108 с.

LINGUISTIC APPROACHES TO COMICS

Дель Т.В.

Научный руководитель: Заяц Т.В., магистр, ст. преподаватель
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
del97@yandex.kz

In order to gain an understanding of the place of comics in linguistics, it remains necessary to examine what exactly is being (or should be) analyzed. Comics do not fall within the normal scope of inquiry for contemporary linguistics—not because they are an inappropriate topic, but because language is a human behavior while comics are not. Comics are a social object that is the result of two human behaviors: writing and drawing. Believing “comics” are an object of inquiry would be akin to linguists focusing on “novels” as opposed to studying English, the language that novels are written in. Analogously, the sequential images used in comics constitute their own “*visual language*” (details of which will be expanded on at length further on). Thus, the behavioral domains of *writing* (written/verbal language) and *drawing* (visual language) should be the object of linguistic inquiry, stripping away the social categories like “comics,” “graphic novels,” “manga,” etc [1].

Many authors of comics have metaphorically compared their writing process to that of language. Jack “King” Kirby, celebrated as one of the most influential artists of mainstream American comics, once commented, “I’ve been writing all along and I’ve been doing it in pictures”. Similarly, Japan’s “God of Comics” Osamu Tezuka stated, “I don’t consider them pictures. In reality I’m not drawing. I’m writing a story with a unique type of symbol”. Recently, in his introduction to *McSweeney’s*, modern comic artist Chris Ware stated overtly that, “Comics are not a genre, but a developing language.” Furthermore, several comic authors writing about their medium have described the properties of comics like a language. Will Eisner compared gestures and graphic symbols to a visual vocabulary, a sentiment echoed by Scott McCloud, who also described the properties governing the sequence of panels as its “grammar.” Meanwhile, Mort Walker (1980), the artist of *Beetle Bailey*, has catalogued the graphic emblems and symbols used in comics in his facetious dictionary, *The Lexicon of Comicana* [2].

Truly, there seems to be an intuitive link between comics and language in the minds of their creators—a belief shared by several researchers of language who, with growing frequency, are discussing properties of comics in a linguistic light. Exploring these works can provide insight into what extent this comparison might hold, its limitations, and how it can guide future research.

Comics then become the predominant place in culture that this visual language is used, often paired along with writing (a learned importation of the verbal modality into the visual-graphic). That is, contrary to the metaphor used by their authors, *comics themselves are not a language*, but *comics are written in* visual languages the same way that novels or magazines are *written in* English. This makes comics potentially written in both a visual language and a written language—reflecting the multimodality of human expression found in co-speech gestures which have received much attention in linguistics (compared to only an emerging literature on text-image relations in the linguistic/cognitive sphere).

These are the fundamental motivating questions of various subfields of linguistics and all apply to the study of the expressive system used in comics (i.e. phonology, morphology, semantics, grammar, acquisition). While these questions have specific ways in which they are answered in linguistics proper, direct analogies between the verbal and graphic modalities (i.e., like “words =

panels”) are less important than the fact that the same *questions* are being addressed in both the verbal and graphic forms.[3]

Finally, the orientation of these questions will be situated as an examination of cognition. The approach outlined here seeks to understand how people comprehend the structures used in comics rather than examining the cultural trends present in the graphic form or the verbal text used within comics (though worthy endeavors in their own right). Rather, here commonality is examined between the understanding of verbal and sign languages and of the visual language used in comics—both with and particularly without written language—using the methodologies that linguistics uses to look at language.

Naturally, research in other domains of cognition (such as visual attention and perception) will be necessary for a complete theory of the comprehension and appreciation of comics. Indeed, there are numerous studies on comics from other fields of cognitive science, particularly in the fields of cognitive psychology, cognitive neuroscience, and developmental psychology. However, this discussion will mostly stay constrained to linguistic approaches, keeping in mind that other important and applicable cross-disciplinary work contributes to the overall endeavor as well.

Comics have been studied using many of the formalisms that span the history of modern linguistic inquiry, from structuralism and generative grammar to cognitive and applied linguistics. These approaches have framed their analyses within their own paradigms, so the contributions of each will be discussed in a broad overview of the linguistic research that has been done using comics.

A wide variety of other linguistic methods have been drawn upon for diverse purposes as well. Cohn has argued for sociological distinctions for comics’ underlying structure similar to the split between speech acts and the linguistic system made by de Saussure (1972) and the distinction between the internal cognitive understanding of a language and its external socio-cultural understanding made by Chomsky. Chomsky’s approach to generative grammar—which hypothesizes that language’s syntax is generated by hierarchic structures guided by a system of constraints—has been drawn upon by Cohn to describe sequential images in a different way than panel-to-panel transitions [4]. Meanwhile, an approach to a “visual lexicon” has drawn upon theories of construction grammar with sensitivity to concatenation of form-meaning patterns stored in memory at sizes ranging from small scale graphic components to full multimodal sequences. Finally, Laraudogoitia has drawn on the computational linguistics methods of using computer algorithms to explore the patterns and structures of language in his examination of the sequential structures of comics.

Despite this growing trend of associating linguistics and comics, few of these disparate works are motivated by a central theory of language, graphic expression, or comics. They all work under some intuition that linguistics is the proper discipline with which to study these phenomena. However, despite all tapping into the questions posed at the outset, nothing binds these works together. Moreover, few of them present any unifying vision to accomplish this, much less provide a gateway for future linguistic inquiry and/or connect graphic expression to the verbal or manual domains. At their best, these studies use comics as further support for particular linguistic theories, and at their worst, they make equations that “comics are a language” without grounding such claims with adequate contemporary linguistics knowledge.

Widespread interest in the visual received in the second half of the twentieth century – the beginning of the XXI century. Tom Mitchell in 1995 sharpens the issue associated with the growing interest in the study of visual culture, and this process he calls “pictorial turn” (pictorial turn). At the research center, “he raises the question of the relationship of ecology and ideology, which from his point of view are interrelated and interdependent”. At the same time, the content of the “visual culture” itself is everyday social practices. Tom Mitchell calls them “a sphere of non-artistic, non-aesthetic direct visual images and experiences” that is, the social reality of “visual culture”. In its most General form, “visual research” is a research paradigm in which many approaches and

directions coexist [5]. Today, the main focus of research is transferred from the historical field (art history) to the social and anthropological dimension. As written by Susan Buck- Morse: "a Critical analysis of the image is more in demand at the moment than any legitimation of its 'culture '". That is, we are not talking about how legitimate a visual object for the study of the scientific community, but about how socially significant its study, whether it is a classical object period of art history or mass culture products, such as comics.

Thomas Crowe emphasizes that "concepts such as visual culture and visual research offer a wide vertical integration of objects from esoteric experiences of "high" arts to advertising leaflets and " thus, the attention of researchers today is attracted by an infinitely wide range of objects that function in social cultural field and relate to the register of visual perception and or production.

The origins of this research paradigm are laid in the early twentieth century, when new technical media begin to receive research reflection and interpretation in the works of G. Simmel, V. Benjamin and Z. Krakauer [6].

Their critical approach to visual material predetermined strategies of visual analysis throughout the twentieth century. So Walter Benjamin in his work "a Work of art in the era of its technical reproducibility" refers to the problem that arises in connection with the possibility of technical production and reproduction of works of art. He analyzes new technical arts, such as photography and film, and says that the classical understanding of works of art as a unique object created in a single copy, no longer makes sense, and the perception and social role of art undergoes radical transformations in this regard. The researchers are faced with the following questions: the Genesis of the comic, borders of the comic book, the ratio of text and image in the comic book, semiosis.

References

1. Clark, H. H. Using Language. - Cambridge, UK: Cambridge University. - 1996.
2. Cohn, N. Early Writings on Visual Language. - Carlsbad, CA: Emaki Productions, 2003.
3. Cox, M. V. Drawings of People by Australian Aboriginal Children: The Intermixing of Cultural Styles. // Journal of Art and Design Education (*JADE*). - 1998.
5. D'Angelo, M., & Cantoni, L. (2006). Comics: Semiotics Approaches. In K. Brown (Ed.) *Encyclopedia of Language and Linguistics* 2nd ed., Vol. 2: 627-635. Oxford, UK: Elsevier.
6. Dean, M. The Ninth Art: Traversing the Cultural Space of the American Comic Book. -Unpublished Dissertation, Milwaukee, WI. – 2000.
7. Eerden, B. Anger in Asterix: The Metaphorical Representation of Anger in Comics and Animated Films. - New York: Mouton De Gruyter. - 2009.

МНОГОЗНАЧНОСТЬ АНГЛИЙСКОЙ ЛЕКСИКИ В НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ

Темиров А.

Научный руководитель: Габбасова Н.О., преподаватель
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г.Кокшетау
Lanarcosfarow@gmail.com

Английский язык рассматривается на современном этапе обучения как неотъемлемый компонент профессиональной подготовки будущего специалиста любого профиля. Целью обучения иностранным языкам на неязыковых специальностях является достижение уровня,

достаточного для практического использования иностранного языка в будущей профессиональной деятельности [1с.31]. В связи с этим, при изучении английского языка в неязыковом вузе используется научно-популярные статьи, статьи технической тематики, которые содержат материалы по определенным научным темам, освещают новые тенденции зарубежных исследований в той или иной области науки. Это способствует реализации определенных профессиональных интересов и потребностей студентов и формирует высокий уровень знаний по специальности. Недостаточный словарный запас является причиной неуверенности студента и возникновения языкового барьера при общении, а также подавляет мотивацию говорить на иностранном языке.

Таким образом, важным аспектом успешного изучения английского языка студентами неязыковых специальностей является формирование, расширение и пополнение словарного запаса.

Основными задачами изучения лексики научно-технического текста – точное определение смысла, значения языковых единиц в данном контексте. По определению В. В. Виноградова, лексическое значение слова — это «предметно-вещественное содержание, оформленное по законам грамматики данного языка и являющееся элементом общей семантической системы словаря этого языка» [2 с.162].

Изучая английский язык, мы не раз сталкивались с таким явлением как многозначность, когда слова изменяют своё значение при употреблении в различных ситуациях. Лингвистическое название явления многозначности – "полисемия": от греческих слов 'поли' – 'много' и 'сема' – 'значение'. Это явление и приводит к неправильному пониманию смысла текста.

Английский язык самый богатый язык по наличию полисемичных слов, т. е. слов, которые имеют больше, чем одно прямое значение. В английском языке есть ряд слов, значение которых изменяется при употреблении в различных ситуациях. Рассмотрим многозначные слова в английском языке.

Например, слово "book" имеет много значений как существительное: книга, том, сборник отчетов, протоколов, запись и т.д. Как глагол используется в следующих значениях: бронировать, приглашать, заручиться согласием, выписать счет и т.д. в зависимости от контекста.

Слово "run" как существительное имеет значения: бег, прогон, тираж, тропа, полет, косяк, стадо. Как глагол используется в следующих значениях: бежать, управлять, вести дела, баллотироваться, занимать место, болтать, распускать и т.д. в зависимости от контекста.

Слово "only" может играть сразу несколько ролей: выступать в качестве прилагательного, наречия или союза, а также изменить смысл предложения в зависимости от своего положения в нем.

I want *only* you to come to my place. Я *только* хочу чтобы ты пришел ко мне.

He was the *only* son of my grandparents. Он был *единственным* сыном моих бабушки и дедушки.

She was *only* making jokes. Она *просто* шутила.

Полисемия в английском языке может создавать трудности. Зная к нему одно-два значения, но встречая это слово в совершенно другом контексте, понимаем, что перевести его и не можем, так как не улавливаем о чем речь.

Чтобы правильно понимать научную мысль, необходимо точно знать перевод отдельных слов и терминов, уметь анализировать их значение в контексте, уделяя особое внимание тем грамматическим и лексическим явлениям, которые специфичны для стиля научно-популярной литературы. Один и тот же термин или слово в разных контекстах может выражать разные лексические значения.

Ярким примером такого явления можно рассмотреть глоссарий текстов по теме IT-технологий. На сегодняшний день рынок информационных технологий быстро развивается. Крупнейшие компании (Google, Microsoft и др.), занятые в сфере информационных технологий, используют английский язык как язык делового общения. Специальная литература, образовательные материалы сайтов, форумы, обучающие курсы, все актуальные новости публикуются в основном на английском языке. В процессе разработки языков программирования используется английский язык. Также для современных IT-специалистов необходимо умение вести деловую переписку на английском языке с компаниями и партнерами, с целью заключения договоров или размещения своих проектов на сайтах. Многие программисты, которые пишут программы, оставляют комментарии именно на английском языке, для их доступности англоязычным читателям.

Известно, что лексика технических текстов характеризуется неустойчивостью и многозначностью, меняя свое значение в зависимости от контекста. Многие слова и термины из области IT-технологий имеют другие значения в бытовой разговорной речи. Некоторые примеры данного явления показаны в таблице 1.

Таблица 1.

Английское слово	Основное значение	В контексте данной тематики (IT-технологий)
to surf	заниматься серфингом	бродить по интернету
a bug	насекомое, жук	ошибка в компьютерной программе
to boot	пинать	включить компьютер
monitor	наставник, видеоконтрольное устройство	дисплей
driver	водитель	Программа, обеспечивающая взаимодействие между операционной системой компьютера и его аппаратными компонентами.
to burn	гореть	записывать на оптический диск

При переводе научно-технических текстов важен подбор точного переводческого соответствия, что является необходимым условием адекватного перевода. При этом контекст играет важную роль в определении значения слова. Рассмотрим пример разметки английского технического текста для перевода на русский язык с учетом многозначности английской лексики.

Servo cylinder, piston and control rod assembly

A simple disc with a hole in its centre forms its servo piston. A small annular groove in the bore *houses* (1) in O-ring and a deep but narrow section ring, of Simrit, is carried in a deep groove round the periphery. The form and material of a peripheral ring have, of course, been specially selected *to give* (2) an effective seal while at the same time minimizing friction. This piston and *seal assembly* (3) is retained two circlips, one in front and one behind it, in grooves round the control rod.

В данном тексте выделены курсивом слова и словосочетания с лексико-грамматическими трудностями. Необходимо дать адекватный перевод данных слов согласно контексту. Перевод должен верно передавать смысл, по возможности близкой к форме оригинала. Отступления должны быть оправданы особенностями русского языка, требованиями стиля. Важно не допускать потери существенной информации оригинала. Лексический анализ и перевод выделенных курсивом слов показан в таблице 2.

Таблица 2.

отмечено	выяснено
----------	----------

1. <i>houses</i>	1. Дословный перевод <i>houses</i> – <i>дома</i> (который обычно дается в словаре) не передает мысли оригинала. Для правильного перевода этого слова необходимо познакомиться с содержанием статьи. Принимая во внимание контекст, <i>houses</i> следует перевести <i>отверстие</i> (этого значения в словаре нет).
2. Раскрыть значение словосочетания <i>to give</i>	2. К слову <i>to give</i> словарь дает следующие значения: <i>давать</i> . Исходя из контекста, <i>to give</i> - <i>обеспечивать</i>
3. Трудное словосочетание <i>seal assembly</i>	3. Одно из значений <i>seal</i> – печать, пломба. Основное значение слова <i>assembly</i> – собрание, сборка. Речь в тексте идет о сборке деталей. Исходя из контекста, <i>seal assembly</i> следует перевести <i>узел уплотнения</i> .

Таким образом, следует отметить, что применение специализированных текстов технической направленности является необходимым в процессе изучения языка, поскольку при переводе научно-популярных статей проводится анализ грамматического, смыслового и стилистического построения текста, чтобы наиболее полно и точно понять его содержание и передать его на языке перевода.

Английский язык отличается особенно большим количеством разных значений одного слова. Многозначность не может считаться помехой для изучающих иностранный язык. Многозначность свидетельствует о неограниченных возможностях языка, так как богатство словарного состава языка заключается не только в количестве слов, но и в разнообразии их значений, в способности лексем получать все новые и новые семантические оттенки.

Литература:

1. Красноперова А.Г. Профессионально-трудовая социализация личности при подготовке специалистов. Современные проблемы науки и образования. – 2008. – № 1- 31-34 с.
2. Виноградов В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М., 1977. 162-189 с.
3. Литвин, Ф.А. Многозначность слова в языке и речи. [Текст] Ф.А. Литвин. – М., 1984. – 136 с.
4. Борисова Л.И. Лексические особенности англо-русского научно-технического перевода.
5. Теория и практика перевода. Уч. пос. - М.: НВИ-Тезаурус, 2005.
6. Каратова Н. Приемы семантизации английской лексики // Учитель. - 2005.- №5.- 63-66 с.
7. Большой англо-русский словарь/ М.: 1970.
8. Электронный словарь ABBYY LingvoX5/ABBYY, 2011

«Аударма теориясы мен практикасы» С Секциясы
Секция С «Теория и практика перевода»

**АУДАРМА ҚЫЗМЕТІ НАРЫҒЫН ТАЛДАУ: ҚР БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН
МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУ ТҮРҒЫСЫНДАҒЫ ҮРДІСТЕРІ (ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ) ЖӘНЕ
КЕЛЕШЕГІ**

Утежанова Д.Б.

Ғылыми жетекші: Рыспаева Д.С., филология ғылымдарының кандидаты
Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.
Diana_1703@bk.ru

Аударма қызметі нарығы бүгінгі таңда қарқынды өсу статусына ие. Бұл нарықтың өсуі осы немесе бір-екі жыл бұрын басталған жоқ. Аударма қызметі нарығының даму кезеңі, әсіресе қарқынды дамуы ХХІ ғасырдың басынан орын алады. Әлі күнге дейін өсіп келеді. Бұл немен байланысты?

Біріншіден, әлемдік нарықтың дамуы және компаниялардың жаңа нарықтарға шығуымен байланысты. Бәсекелестіктің өсуі компанияларды маркетингтік болсын, техникалық болсын, өзінің материалдарын түрлі тілдерге аударуға мәжбүрлейді.

Екіншіден, жоғарғы технологиялар нарығының дамуы – бұл қиын техникалық аудармалар буыны. Бұл қандай да бір деңгейде ІТ нарығының дамуымен ілеседі. Барлық аудармалар компьютерлерде жасалады, арнайы бағдарламалық жасақтаманың көмегімен. Ғаламторлық технологиялардың өсуі барлық компаниялардың ғаламторда өз өкілдіктерінің болуына әкелді. Бұл осы сайттарды түрлі тілдерге аудару және оларды жұмыс күйінде сақтау керектігін білдіреді. Бұл нарықтың жуырда туындаған бөлек буыны болып табылады.

Үшіншіден, жалпы тенденция – аутсорсинг. Компаниялар өздерінің бейінді қызметтеріне назар салып, қосалқы қызметтерді мамандандырылған компанияларға өткізуге мәжбүр.

Аударма қызметі нарығының өсуіне әсер ететін ең маңызды факторға әрине мәдениет пен экономиканың жаһандануы жатады. Аудармашы – заманауи әлемнің маңызды тұлғасы болып табылады, себебі елдер мен континенттер арасындағы шекаралар жоғалып жатса да, тілдік тосқауылдар қалуда. Бірақ ұлттық мәдени ерекшеліктерді ешкім жоққа шығара алмайтынын ескеру керек. Аудармашы тілмен қоса аударылатын тілдің мәдени мәнмәтінін білсе онда оның мәртебесі жоғарылай түседі.

Бүгінгі таңда, баршамыз білетіндей, Қазақстанда білім беру жүйесін модернизациялау үрдістері жүріп жатыр. Және бұл баяндаманың негізгі мақсаты Қазақстандағы білім беру жүйесін модернизациялау тұрғысындағы аударма нарығына талдау жасау болып табылады. Дегенмен, ең алдымен, жоғарыда аталған үрдістің жалпы не екенін, мақсаты, бағдары қандай екендігіне шамалы шолу жасайық.

ҚР-ның Президенті Н.Назарбаев жыл сайынғы жолдауында білім саласына ерекше басымдылық беріп, жастардың білім-біліктілігін жетілдіру үшін барлық жағдай жасауда. «Қазақстан-2050» Стратегиясында: «Біздің жастарымыз оқуға, жаңа ғылым-білімді игеруге, жаңа машықтар алуға, білім мен технологияны күнделікті өмірде шебер де тиімді пайдалануға тиіс. Біз бұл үшін барлық мүмкіндіктерді жасап, ең қолайлы жағдайлармен қамтамасыз етуіміз керек...» «Біздің басты мақсатымыз – 2050 жылға қарай мықты мемлекеттің, дамыған экономиканың және жалпыға ортақ еңбектің негізінде берекелі қоғам құру. Мықты мемлекет экономикалық жедел өсу жағдайын қамтамасыз ету үшін аса маңызды болмақ» деп, Қазақстанның алдыңғы қатарлы жоғары дамыған 30 мемлекеттің дамуына кіру үшін нақты мақсаттар жүктеген болатын. Аталған бағыттардың табысты іске асырылуы ең алдымен, тек білімнің сапасымен анықталатыны белгілі. Осы негізде қазіргі

таңда білім мен ғылымды инновациялау мен модернизациялау экономикалық дамудың басты бағытына айналды.

Бүгінгі таңда білім беру саласында көптеген модернизациялар жүргізіліп жатыр. Орта білім берудің 12 жылдық моделі, кәсіптік және техникалық білім берудің мазмұнының жаңартылуы, электронды оқыту, зияткерлік мектептер арқылы жоғары оқу орындарына дарынды шәкірттер дайындау, жоғары оқу орындарына қойылатын жаңа талаптар, магистрлар мен PhD докторларды дайындау арқылы университеттік білімді жаңа деңгейге көтеру бірқатар инновациялық жобаларға бастама болып, инновациялық оқыту әдісі кеңінен қолданыла бастады. Сондықтан, қазіргі таңдағы білімді одан әрі дамытуды қажет ететін ауқымды жобалар мен әлем тәжірибесіне негізделген инновациялық білім берілуі тиіс. Оның негізгі мақсаты- Қазақстан Республикасындағы практикалық маңызы бар ғылым мен білімді дамытудың басым бағытына сәйкес келетін инновациялық жобаларды іріктеу, аймақтағы ғылыми-зерттеулерді дамыту және аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуы үшін ғылым мен білім жетістіктерін пайдалану болып отыр.[1]

Модернизациялау бағыты негізінде жүргізіліп жатқан жобаларға қарасақ, бүгінгі таңдағы Қазақстанның аударма қызметі нарығына сұраныстың жоқ, тіпті аударма қызметі нарығының түгелдей өсуіне, дамуына жол ашылып жатқанын байқаймыз. Яғни, тек IT немесе жаңа жоғарғы технологиялар нарығының дамуы, тіпті аутсорсингтің дамуы ғана Қазақстандық аударма қызметінің өсуіне әсер етпейді, сонымен қатар, білім беру жүйесінің инновациялануы мен модернизациялануы ерекше үлес қосатыны анық.

Жалпы, Қазақстанның әлемдік қоғамдастыққа бірігуі және еліміздегі шетелдік инвесторлардың көбеюі кәсіби аудармашылардың қызметіне деген сұраныстың өсуіне себеп болды. Бизнесіте де, білімнің тікелей негізі ғылым саласында да белсенді тәжірибе алмасу өзекті екенін айта кету керек.

Қазіргі кезде ағылшын тілін жеңіл немесе толыққанды коммуникация жасау мақсатында меңгерген адамдар саны артуда. Шетелдік серіктестермен толыққанды жұмысты орнатуды олар өздері де жасай алса, негізгіні – тілдік тосқауылды – кейде тек кәсіби маманның көмегімен ғана алып шығуға болады. ХХІ ғасырда бизнесмендердің көп бөлігі ағылшын тілінде өз ойларын еркін түсіндіре алады, Қазақстандағы білім беру жүйесін модернизациялауға байланысты мұғалімдерді де ағылшын тілін үйретуге қатысты жобалар жұмыс істеуде. Дегенмен, бұл аудармашыларға деген сұраныстың болмайтынын білдірмейді, себебі олардың қызметіне деген сұраныс әлі бар. Бүгінгі таңда бұл нарықтың көлемі 50-80 млн. доллармен бағаланады. Мамандар ДСҰ кіру нарыққа қосымша 15-20 % өсім береді дейді.

Қазақстанда бүгінгі таңда аударма нарығы тұрақталып жатыр. Бұрын тұрақсыздықтар, өзгерістер көп болатын, мысалы агенттіктер көп болатын. Қазір нарықта буындарға жіктелу байқалып жатыр. Мысалы, синхронды аударма, медециналық сала аудармасы деген сияқты жеке буындар пайда болып жатыр.

Соңғы жылдардағы мәліметтерге сүйенсек, Қазақстанда шамамен 200 үлкенді-кішілі аударма компаниялары жұмыс жасайды. Шет тілдерінен жасалған кәсіби аударма нарығының айналымы шамамен 20 млн долларды құрайды.

Қазақстанда бүгінгі таңда белсенді жұмыс жасайтын аударма компанияларына Alliance Translation Services, Sigma TS, Gala Translations, Studio Nt, Dialect, KazTranslate, Гельвеция, Omega Translations сияқты аударма бюролары мен компаниялары жатады.

Көбінесе аудармалар заңнама құжаттарына, жеке құжаттара, шарттарға, түрлі құрал-жабдықтардың техникалық сипаттамаларына жасалады. Соңғы жылдары бұл қатарға оқулықтар мен ғылыми еңбектер, мақалалар аудармалары қосылып келеді. Себебі, жоғарыда айтып өткендей елімізде білім жүйесін жаңарту жобалары жұмыс жасап жатыр.

Қазір республикамызда түрлі тақырып пен алуан түрлі қиындықтағы аударма жасайтын 20 аударма агенттіктері бар. Ағылшын тілінен қазақ немесе орыс тілдеріне аудару

бағасы бір бетке 500 ден 2500 теңге арасында. Баға аударманың қиындығына, көлеміне, тақырыбына, мерзіміне, өойылған талаптарға сәйкес болуы әбден мүмкін. Жалпы аударманы жасау мерзімдері орташа есеппен 1 күннен 4 күнге дейінгі аралықты құрайды. Нарық ойыншыларының деректеріне сүйенсек әсіресе соңғы жылдары аударма нарығы айтарлықтай өсіп жатыр, бұл әлемдегі аударма нарығының статистикасына да үлесін қосады.

Жоғарыда аталған аударма компанияларында кімдер жұмыс жасайды және аудармашыларға қойылатын жалпы талаптар қандай?

Сәтті компаниялардың барлығы дерлік құрамына жоғары білімді, тәжірибелі мамандарды алатыны анық. Дегенмен, қазір мен Қазақстанның алдыңғы қатардағы аударма компанияларына аудармашы болып тұру үшін қажетті талаптардың бірнешеуін атап кетемін:

- Жоғарғы лингвистикалық білім;
- Техника, заң, экономика саласындағы екінші жоғарғы білім қошеметтеледі;
- Аудармашы болып жұмыс істеу тәжірибесі орташа есеппен 3-5 жыл;
- Орыс тілін сауатты меңгеру;
- Компьютерді еркін меңгеру;
- Ғаламторға деген қосылым;
- Аударма жүйелерін және оқшаулау жүйелерін меңгеру (Trados, Transit, Passolo, Logoport және т.б.);

Қазіргі кездегі Қазақстандағы білім беру мекемелері мен аударма компанияларының біріге жұмыс жасауларын атап кету керек. Себебі, бұл Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінің модернизациясының бір буынына жатады. Қазақстандық ірі аударма компаниялары жыл сайын аудармашыларды дайындайтын еліміздегі жоғарғы оқу орындарымен байланысып, студенттерге өндірістік практикадан өтуге мүмкіндік береді. Бұл байланыста студенттер тек мамандармен біріге жұмыс жасап, олардан үйреніп, білімдерін толтырып қана қоймайды, сонымен қатар болашақта сол жерде жұмыс жасауға деген мүмкіндікті ала алады.

Ендігі кезекте елімізде аудармашылар қай жерде дайындалады, яғни, қандай жоғары білім беру мекемелерінде аударма ісіне үйретеді деген сұраққа тоқтала кетсек. «Выпускник.кз» сайтына сүйенсек еліміздің 46 жоғары білім беру мекемелерінде аударма ісі мамандарын даярлайды. Оның ішінде шет тілдеріне мамандандырылған Абылайхан атындағы мелекеттік қатынастар және әлем тілдері қазақ университеті де, Батыс Қазақстан Инновациялық-технологиялық университеті де бар. [2]

Жалпы, жоғарыда аталған деректердің негізінде, яғни Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінің жан-жақты модернизациялануы кезінде аударма нарығына сұраныстың өсіп жатқаны белгілі. Бұл біріншіден ел дамуына, ал екіншіден, еліміздегі аударма саласының дамуына себеп болады. Аударма саласындағы жағымды өзгерістерді бүгіннен бастап байқауға болады, себебі жуырда ғана, атап айтқанда өткен жылы Gala Translations компаниясының негіз салуымен елімізде жас аудармашылар одағы құрылды.

Бұл Қазақстандағы аударма саласының келешегі қандай болады деген сұраққа өздігінен жауап беретін тұжырымдама болып табылады. Әрине, аударма саласының келешекте әлі де өсетініне кепілдік болады. Әлемдік аудармашылар одақтары мен қауымдастықтарының үлгісі негізінде елімізде талай одақтар құралатыны анық.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, жинақ
2. <https://baribar.kz/student/1236/bilim-beru-zhuyesin-modernizatsiyalaud>
3. www.vipusknik.kz

4. Қазақстан Республикасының Қазақстан Республикасы Президентінің жылғы 7 желтоқсандағы №1118 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 – 2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы.

**ФИЛОЛОГИЯ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКА ФАКУЛЬТЕТІ
ФАКУЛЬТЕТ ФИЛОЛОГИИ И ПЕДАГОГИКИ**

**«Қазақ тілі» секциясы
Секция «Казахский язык»**

Бекгулыева Л.А. Медицинадағы цифрландыру жүйесі	3
Жандарбек Б.Ж. Дәрігер және науқас: бейвербалды қарым-қатынас	6
Қалмырза Гулжаухар. Сандық технология заман талабы	11
Смағұлов Н.Н. Қазақ әліпбиінің бүгінгі мен ертеңі	13
Штанке Н. Шәкәрім Құдайбердіұлының ақындық қолтаңбасы	15

**«Қазақ филологиясы» секциясы
Секция «Казахской филологии»**

Айсенова Н.Н. Маркиза Базарбайқызы әңгімелеріндегі бала тағдырының суреттелуі	18
Алиева Ж.И. Әнші ақындар поэзиясындағы көркемдік үндестік және дәстүр жалғастығы	21
Ардабайұлы Б. Ақын шығармашылығындағы табиғат тақырыбы	23
Ардабайұлы Б. Мұқағали Мақатаев поэзиясындағы табиғат суреттері	28
Асан Д.Б. Әдебиетші Ү. Субханбердинаның қисса-дастандарды жинаудағы еңбегі (қиссалар – төл қазынамыз)	31
Асхатова М.А. Ұлттық тағам атауына қатысты етістіктердің лингвистикалық табиғаты	33
Дарменова Ш.М. Саттар Сейтхазин поэзиясының идеялық-көркемдік ерекшелігі	37
Қалқаман А. Компенсаторлық құзыреттіліктің қалыптасуы	40
Талапбек А.А. Сал-серілер – қайталанбас біртума тұлғалар	44

**«Орыс тілі» секциясы
Секция «Русский язык»**

Зейнелкабден У.Б. Латинская графика – веление времени	46
Полонская А.О. Использование ИКТ на уроках литературы в условиях обновления содержания образования	49
Турлыбекова А.Д. Возникновение письменности у тюркоязычных народов	52
Шаймуратова А.А. Современные искусственные языки	56

**«Педагогика және психология» секциясы
Секция «Педагогики и психологии»**

Абдолла С.И. Жетім балалардың тұлғалық-психологиялық даму ерекшеліктері	59
Айбек Ш.О. Бастауыш сынып оқушыларының психологиялық-педагогикалық сипаты	62

Ақмағамбет А.Н. Жасөспірімдердің өзіндік бағалауының психологиялық ерекшеліктері	65
Әділбекқызы Б. Кәсіби бағдар беру жұмысының әдістемесі	68
Беркинбаева А.С. Мектептегі педагог және психолог қызметінің ерекшелігі	71
Жунусова А.К. Социофобия или страх перед обществом	73
Койшебаева З.С. Мектепке дейінгі балалардың және бастауыш сынып оқушыларының эмоционалдық күйі	76
Крапивкина Ю.П., Жамантаева А.А. Влияние семьи и родительских установок на личность ребенка старшего дошкольного возраста	79
Куандыкова А.К. Ұжымдағы психологиялық ахуалды қалыптастыруда психолог жұмыстарының ерекшеліктері	81
Маняева Т.В. Динамика девиантного поведения наркозависимых	84
Мурзахметова Д.С. Жасөспірім жасындағы балаларды гендерлік толеранттылыққа тәрбиелеу	88
Мұсабай Н.Н. Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытуда педагог-психологтың ықпалы	92
Негметова А.Б. Темперамент типтерінің оқу процесіне ықпалының психологиялық ерекшеліктері	96
Сембаева М.М. Психологические особенности людей, страдающих алиментарно-конституциональным ожирением	99
Тасқара М. Болашақ маманның зияткерлік әлеуеті	101
Темірхан А. Жеке тұлғаның қалыптасуындағы мұғалім мен оқушы арасындағы қарым – қатынас ерекшеліктері	104
Тұрғанбай Ұ.Б. Даму мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс жүргізудің маңызы	106
Шарипова Д.Ю. Влияние аутоагрессии на учебную деятельность подростков	109
Ынтымақ Ж.А. Аутизмді балалардың қоғамдағы жағдайы	113
Барчан А.С. Основные направления деятельности по профилактике делинкветного поведения	116
Көшкінбай Г.Н. Оқушының шығармашылық деңгейін жетілдірудегі сын тұрғысынан ойлау әдісінің маңыздылығы	119
Мускен М.Е. Коррекция девиантного поведения подростков в деятельности социального педагога	123
Насибуллина З.И. Особенности влияния семьи на процесс обучения младших школьников	126
Никоненко Т.И. Идеи предмета «самопознание» для создания коллаборативной среды в учебно-воспитательном процессе	130
Суиндикова А.Қ. Әлеуметтік дағдылар тұлғааралық қарым-қатынасты дамыту көрсеткіші	131

**«Болашақ мамандардың кәсіби бағытталған оқуында шет
тілін қолдану» секциясы**
**Секция «Применение иностранного языка в профессионально-
ориентированном обучении будущих специалистов»**

Балташева А. С. My future profession is an agronomist	134
Каратаева А.А. My future profession of a mine surveyor	137
Құрал А.С. The role of english language for designers	140
Каримжанов М.А. Dynamics of demographic indicators of the a Akmola region	143

«Шет тілді оқыту методикасы» А Секциясы
Секция А: «Методика обучения иностранным языкам»

Ахметова Г.Д. Жаңартылған білім беру аясында жалпы білім беру мектептерінде ағылшын сабақтарын жоспарлау мен ұйымдастыру ерекшеліктері	146
Imangaliyeva M.A. Using multimedia in the english language classroom in primary school	150
Кеңесова А.Б. Жаңартылған білім беру мазмұны шеңберінде ағылшын тілі сабақтарында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану	153
Koreyeva S.D. Developing 21st century skills through teaching english	156
Панова А.В. Критериальное оценивание как средство мотивации познавательной деятельности на уроках английского языка	159

«Шет тілдің теориясы мен практикасы» В Секциясы
Секция В: «Теория и практика иностранного языка»

Дель Т.В. Linguistic approaches to comics	161
Темиров А. Многозначность английской лексики в научно-технических текстах	163

«Аударма теориясы мен практикасы» С Секциясы
Секция С «Теория и практика перевода»

Утежанова Д.Б. Аударма қызметі нарығын талдау: қр білім беру жүйесін модернизациялау тұрғысындағы үрдістері (тенденциялары) және келешегі	167
--	-----

**«ХІ студенттердің ғылым аптылығы» арналған
ғылыми-практикалық конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
научно-практической конференции, проводимой в рамках «ХІ недели науки студентов»**

Том II

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің редакциялық баспа бөлімі
Баспаға қол қойылған күні 20.05.2019 ж. Көлімі 10,5 о.б.парақ
Таралымы 55 дана. Қағаз көшірмелік.
Ризография.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің баспаханасында басылған.

Отпечатано в типографии Кокшетауского государственного университета
им. Ш. Уалиханова

Мекен жайымыз: Қазақстан, Ақмола обл., Көкшетау қ., Темірбеков көшесі 28,
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

e-mail: mail@kgu.kz, kgu@mail.kz